

BALZAC

A KALANDOR

Fordította DÉRY TIBOR

Issoudun polgárságát 1792-ben Rouget nevű orvos boldogította. Rosszmájú ember hírében állt, aki néhány vakmerő vélemény szerint meglehetősen boldogtalanná tette feleségét, jóllehet Rouget-né, bár kissé együgyű volt, mindenképp a város legszebb asszonyának számított. A barátok minden vizslatása, a közönyösek fecsegése és az irigyek rágalmai ellenére, az emberek keveset tudtak a házaspár magánéletéről. Rouget doktor egyike volt azoknak az embereknek, akikről bizalmasan azt szokták mondani, hogy nem könnyű ember; így hát, míg élt, nemigen beszéltek róla, és igyekeztek kedvére tenni. Feleségének, egy született Descoings kisasszonynak, aki már lány korában is eléggé gyenge egészségű volt (ez volt állítólag az egyik ok, amiért az orvos elvette), először egy fia született, azután véletlenül, tíz évvel később egy lánya is, akire az apa - noha orvos volt - már aligha számított. A késői lánya az Agathe nevet kapta.

Látszólag semmi sem indokolja, hogy a krónikás ilyen egyszerű és köznapi tényekkel kezdje történetét; de ha ezek ismeretlenek maradnának, a Rouget-fajta embereket könnyen szörnyetegeknek, elfajzott apáknak nézné az ember, holott a doktor csak azoknak a köznapi rossz hajlamoknak engedett, amelyekhez hasonlókat sokan ápolgatnak magukban „az embernek legyen gerince” rettenetes elvének ürügyén. Ez a férfias tantétel már sok nő vesztét okozta. Descoings-ék, az orvos anyósa és apósa, mindketten gyapjúbizományosok, egyaránt árulták a gazdák, vagy vásárolták a kereskedők megbízásából a berryi aranygyapjút, és jutalékot kaptak mindkét féltől. Üzletük gazdaggá is, fősvénnyé is tette őket: sok életpályának erkölcsi tanúsága ez. Ifjabb Descoings, Rouget-né asszony öccse, nem érezte jól magát Issoudunban, Párizsba ment szerencsét próbálni, és a Saint-Honoré utcában fűszeres boltot nyitott. Ez lett a veszte. De hát mit lehet tenni?... A fűszerest ugyanakkora erő vonzza mestersége felé, mint amekkora taszítóerő távolítja el tőle a művészeket. Még nem tanulmányozták eléggé a különféle hivatásokat formáló társadalmi erőket. Érdekes volna megtudni, mi bír rá egy embert, hogy inkább pék legyen, mint papírkereskedő, főképp, amióta a fiúk már nem kényszerülnek arra, hogy apjuk mesterségét folytassák, mint az egyiptomiak, Descoings-t a szerelem is segítette hivatása megválasztásában. „Én is fűszeres leszek!” - gondolta, de alighanem valami más járhatott az eszében, ha főnöknőjén, e feltűnően szép asszonyon jártatta tekintetét. Veszettül beleszeretett. Bámulatos türelme és egy kis pénz segítségével, amelyet apja és anyja küldött neki, végül révbe is jutott: feleségül vette elődje, Bixiou úr özvegyét.

1792-ben már úgy hírlott, hogy Descoings-nak kitűnően megy az üzlete. Ez idő tájt az öreg Descoings-ék még életben voltak. A gyapjúkereskedést abbahagyták, s pénzüket egy másik aranygyapjuba, államjáradékba fektették. Vejük, aki már-már bizonyosra vette, hogy feleségének hamarosan meghúzzák a lélekharangot, lányát Párizsba küldte, a sógorához, hogy megismerkedjék a fővárossal; de alighanem volt egy sunyi hátsó gondolata is. Descoings-nak nem voltak gyerekei. Descoings-né, aki tizenkét évvel volt idősebb férjénél, kitűnő egészségnek örvendett, de kövér volt, mint a fenyőrigók szüret után; a ravasz Rouget-nak pedig tudománya megjósolta, hogy Descoings úr és felesége a tündérmesék példázatával ellentétben boldogan fognak élni, míg meg nem halnak, de gyermekük nem lesz. Agathe megnyerheti rokonszenvűket. Mármost Rouget doktor ki akarta zárni lányát az örökségből, és abban reménykedett, hogy ha Párizsba küldi, elidegenítheti szülőhelyétől.

Agathe, ez idő tájt a legszebb lány Issoudunban, nem hasonlított sem apjára, sem anyjára. Születése volt az oka, hogy Rouget doktor és bizalmas barátja, Lousteau úr, a volt issouduni helyettes képviselő, aki nemrégiben hagyta el a várost, örökre összevesztek. Ha egy család elhagyja lakóhelyét, egy Issoudunhoz hasonlóan megnyerő város bennszülöttei joggal kereshetik az elképesztő tény magyarázatát. Néhány tapintatos ember szerint a hirtelen haragú orvos kijelentette, hogy Lousteau úr az ő kezétől fog meghalni. A kijelentés az orvos szájából

úgy hatott, mint egy ágyúgolyó. Amikor a nemzetgyűlés felmentette a helyettes képviselőket, Lousteau elutazott, és többé nem jött vissza Issoudunbe. A család elköltözése után Rouget-né asszony minden idejét Hochonnénál, lánya keresztanyjánál, az egykori helyettes képviselő hűgánál töltötte; ő volt az egyetlen, akinek kiönthette szíve bánatát. Így, ami keveset Issoudun városa megtudott a szép Rouget-néről, az mind ennek a jó asszonynak a házából szivárgott ki, persze csak a doktor halála után.

Mikor férje megemlítette, hogy Párizsba akarja küldeni Agathe-ot, Rouget-nének ez volt az első szava:

- Soha többé nem fogom viszontlátni.

- És sajnos igaza volt - tette hozzá ilyenkor a tiszteletre méltó Hochonné.

A szegény anya nemsokára olyan sárga lett, mint a birsalma, s állapota semmiképp sem cáfolta meg azokat, akik azt terjesztették, hogy Rouget lassú tűzön pirítja. Mafla fiának viselkedése sem hozott enyhülést az igaztalanul vádolt anya boldogtalanságára. Ez az ostoba fajankó figyelmetlen, zabolátlan viselkedésével, amelyet talán apja is bátorított, megtagadta anyjától még a legelemibb köteles fiúi tiszteletet is, Jean-Jacques Rouget apjára ütött, de rosszabb kiadásban, jöllehet már a doktor sem tett ki magáért sem testiekben, sem szellemekben.

A búbajos Agathe Rouget megérkezése nem hozott szerencsét nagybátyjának, Descoings-nak. Még azon a héten, jobban mondva *décade*-ban (közben már kikiáltották a köztársaságot), Robespierre utasítására Fouquier-Tinville börtönbe vetette. A fűszeres ostobaságában koholtaknak tartotta az éhínségről elterjedt híreket, s elővigyázatlanságában ezt a véleményét (azt hitte, hogy szabad a véleménynyilvánítás) kiszolgálás közben több vevőjével is közölte. Duplay polgártársnő, a Robespierre-nek szállást adó asztalos felesége, aki a nagy polgártárs háztartását vezette, Descoings szerencsétlenségére e Berry vidéki fűszeres vevőköréhez tartozott. A polgártársnő a fűszeres véleményét sértőnek találta I. Maximilien öfelségére. A Jakobinusok klubjának ez a híres *tricoteuse*-e, akinek már a Descoings házaspár modora sem volt ínyére. Descoings polgártársnő szépségét kihívó arisztokratizmusnak tekintette, s azonmód elismételte a fűszeres szavait jó és szelíd gazdája előtt, persze nem mulasztva el, hogy a magáéból is hozzá ne adjon egy csipetnyi mérget.

A fűszerest az áruhalmozás divatos vádjával letartóztatták. Felesége mindent elkövetett, hogy urát kiszabadítsa a fogságból, de olyan ügyetlenül viselkedett, hogy egy pártatlan megfigyelő - ha történetesen kihallgatja tárgyalásait férje sorsának legfőbb intézőivel - bátran azt hihette volna: tisztes ürüggyel meg akar szabadulni Descoings-tól. Az asszony ismerte Bridau-t, Rolandnak, a belügyminiszternek egyik titkárát, aki az egymást sűrűn váltó miniszterek mindenkori jobb keze volt. Őt küldte hadba férje megmentésére. A megvesztegethetetlen becsületességű hivatalfőnök, egyike az önzetlen erény örök áldozatainak, természetesen óvakodott megvesztegetni azokat, akiktől Descoings sorsa függött: fel akarta őket világosítani az igazság felől! Felvilágosítani ebben az időben az embereket? Ennyi fáradsággal akár a Bourbon-ház restaurációját is kérhette volna tőlük. A girondista miniszter, aki ez idő tájt harcban állt Robespierre-rel, azt felelte Bridau-nak:

- Mit ártod bele magad?

És mindazok, akikhez a becsületes ember közbenjárásért folyamodott, ugyanezt a szörnyű kérdést intézték hozzá:

- Mit ártod bele magad?

A bölcs Bridau azt tanácsolta Descoings-né asszonynak, hogy maradjon nyugton, de a fűszeresné, ahelyett hogy igyekezett volna megengesztelni Robespierre házvezetőnőjét, tüzet okádott a besúgó ellen, és felkeresett egy alkotmánypárti honatyát, aki a saját életéért is remegett, s a következő választ kapta tőle:

- Majd beszéljek Robespierre-rel.

A szép fűszeresné erre hazament, s édesdeden elszenderedett, támogatója pedig természetesen a kisujját sem mozdította. Ha Duplay polgártársnő kapott volna néhány süveg cukrot s néhány üveg jó likört, Descoings ma is élne.

Ez a kis közjáték azt bizonyítja, hogy forradalmi időkben a becsületes emberek és a gazfickók segítsége egyaránt veszedelmes, az ember csak magára számítsen. Descoings-nak halálában legalább megadatott az az elégtétel, hogy André de Chénier-vel együtt léphetett a vérpadra. A Fűszerbolt és a Költészet minden bizonnyal itt váltotta nyilvánosan az első testvéri csókot; titokban persze akkor is, azóta is állandó kapcsolatban vannak egymással. Descoings halála sokkal nagyobb feltűnést keltett, mint André de Chénier-é. Harminc évbe telt, míg felismerték, hogy Franciaország többet veszített Chénier halálával, mint a fűszeresével. Robespierre intézkedésének mindazonáltal megvolt az az előnye, hogy 1830-ig a megrémült fűszeresek többé nem ártották magukat politikába.

Descoings boltja száz lépésnyire volt Robespierre lakásától. A fűszeres utódjának rosszul ment az üzlete, helyét nemsokára César Birotteau, a híres illatszerész foglalta el. De mintha a vérpad megfertőzte volna a környéket a balszerencse megmagyarázhatatlan járványával: a *Hurik dupla pirosítója* és a *Birotteau-féle szélhajtószer*ek feltalálója is egykettőre tönkrement. E rejtély megoldása az okkult tudományokra tartozik.

Valahányszor a hivatalfőnök ellátogatott a szerencsétlen, Descoings feleségéhez, mindig szíven ütötte Agathe Rouget nyugodt, hideg, ártatlan szépsége. Addig vigasztalta az özvegyet (aki oly vigasztalhatatlan volt, hogy már nem is folytatta megboldogultjának mesterségét), amíg végül, még abban a *décade*-ban, s közvetlenül a Párizsba siető boldog apa megérkezése után feleségül vette a szép lányt. Az orvos, miután örvendezve megállapította, hogy ügyei legszebb ábrándjait is túlszárnyalva haladnak a megvalósulás felé, hiszen felesége maradt az egyedüli Descoings-örökös, nemcsak azért igyekezett lóhalálában Párizsba, hogy tanúja legyen Agathe házasságának, hanem elsősorban azért, hogy személyesen, saját elképzelése szerint köttesse meg a házassági szerződést. Bridau polgártárs önzetlensége és vak szerelme szabad kezet adott az alattomos orvosnak, aki - mint azt a továbbiakban látni fogjuk - alaposan ki is használta veje elvakultságát. A szerződés értelmében Rouget-né asszony, tehát maga az orvos örökölte idősebb Descoings-ék minden ingó és ingatlan vagyonát, akik két-évnyi időközben követték egymást a sírba. Rouget végül feleségén is győzedelmeskedett; 1799 elején az asszony is meghalt. Most már volt szőlője, most már vásárolhatott tanyákat, kovácsműhelyeket, most már kedvére kereskedhetett gyapjával is. Szerelmetes fia ugyan semmihez sem értett, de az apa földbirtokosnak szánta, s nem bánta, hogy a fiú gazdagságban és ostobaságban egyaránt gyarapodik, annyi esze, hogy éljen s utána meghaljon - mint a legtudósabbak a földön - neki is lesz. Az issouduni okosak becslése szerint az öreg Rouget jövedelme már 1799-ben évi harmincezer livre-re rúgott. Feleségének halála után még vígan folytatta züllött életét, de már némi beosztással, házának zárt ajtóit mögött.

E *gerinces* férfiú 1805-ben halt meg. Csak Isten a megmondhatója, hogy sírja fölött az issouduni polgárság mi mindent össze nem hordott pletykában, és hány történet keringett iszonyú magánéletéről. Jean-Jacques Rouget, akinek mulyaságát végül apja is felismerte, és ezért fiát rövidebb gyeplőre fogta, nyomós okok miatt agglegény maradt; az okok kifejtése

jelentős részét fogja képezni történetünknek. Mint később látni fogjuk, nőtlenségének is részben az orvos volt az oka.

Most már azt is meg kell vizsgálnunk, milyen hatással volt az apa bosszúja leányára, akit sohasem tekintett sajátjának, noha - higgyék el! - annak rendje-módja szerint törvényes gyermeke volt. Issoudunben senki sem figyelt fel a véletlennek arra a különös játékára, amely a nemzés titkát olykor a tudományt is elnyelő szakadékká mélyíti. Agathe, Rouget doktor anyjára hasonlított. Mint ahogy - mindennapi megfigyelés bizonyítja - a köszvény átugrik egy nemzedéken, s nagyapáról az unokára száll át, nemegyszer megesik, hogy a hasonlatosság is úgy viselkedik, mint a köszvény.

Így történt, hogy Agathe legidősebb gyermeke, aki anyjára hasonlított, nagyapja, Rouget doktor jellemvonásait örökölte. Bízunk ennek a problémának a megoldását - egy sereg mikroszkopikusan apró állat névjegyzékével együtt - a huszadik századra, s reméljük, hogy unokáink majd ugyanannyi ostobaságot írnak róluk, mint amennyit a mi Tudós Testületeink már összehordtak erről a homályos kérdésről.

Agathe Rouget elsősorban arcával váltotta ki a közhódolatot: olyan volt ez az arc, mint Krisztus Urunk anyjáié, Máriáié: örökké szűz maradt, még házassága után is. Arcképe még ma is megvan Bridau műtermében: tökéletes, ovális metszésű arc, makulátlan fehér bőr, melyet egyetlen szeplő sem zavar meg dús aranyhaja ellenére sem. E tiszta homlok, e kicsiny száj, finom orr, szép fül, a hosszú szempillák és a végtelenül gyöngéd mélykék szem, egyszóval ez az egész nyugalmas arc már nem egy művészt indított arra, hogy megkérdezze nagy festőnktől:

- Nem egy Raffaello-fej másolata ez?

Soha embernek nem volt még szerencsésebb sugallata, mint a mi hivatalfőnökünknek, amikor feleségül vette Agathe-ot. A fiatal lány tökéletes megtestesítője volt a vidéken nevelkedett és anyja mellől még soha el nem mozdult háziasszony-fajtának. Jámbor volt, de nem szenteskedő, az egyházi nevelésen kívül más oktatásban nem részesült. Így aztán tökéletes feleség lett belőle, a szó köznapi értelmében; kevés élettapasztalata azonban sok bajnak lett okozója. E tiszta, egyszerű és dolgos élet jellegét a legjobban egy híres római nő sírfelirata foglalja össze: *Himzett és vigyázott a házra*. Bridau a konzulátus idejétől kezdve fanatikus híve lett Napóleonnak, aki 1804-ben, egy évvel Rouget halála előtt miniszteri osztályfőnökké nevezte ki. 1200 frankos fizetésének és a vele járó nem megvetendő juttatásoknak élvezetében Bridau nem sokat törődött azzal, hogy az örökösödési eljárás folyamán Agathe-ot milyen szégyenletesen kisemmizték Issoudunben. Az öreg Rouget hat hónappal a halála előtt vagyona egy részét eladta fiának, a maradék pedig részben elsőbbségi jogon járó ajándék, részben örökség címén jutott Jean-Jacques birtokába. A házassági szerződés értelmében Agathe százezer frank örökségi előleget kapott; apjának és anyjának hagyatékából mindössze ennyi jutott rá.

A császárért rajongó Bridau egy fanatikus mohamedán elvakultságával szolgálta ennek a modern félistennek a terveit, aki megállapítván, hogy Franciaországban minden elpusztult, mindent újjá akart szervezni. Az osztályfőnök nem ismerte azt a szót, hogy: elég. Tervezeteit, emlékiratokat, jelentéseket, tanulmányokat: minden terhet magára vállalt, oly boldog volt a császár szolgálatában; szerette mint embert, bálványozta mint uralkodót, és nem tűrte, hogy akár a legenyhébb bíráló szóval illessék tetteit, terveit.

1804-től 1808-ig az osztályfőnök szép, nagy lakásban élt a Voltaire rakparton, a Tuilériák és a minisztérium tözsomszédságában. Bridau-né asszony tündöklése idején a ház személyzete mindössze egy szakácsnőből és egy inasból állt. Agathe elsőnek kelt, és a szakácsnő kíséretében végigjárta a Nagycsarnokot. Mialatt a komornyik kitakarított, Agathe felügyelt a

reggelire. Bridau tizenegy óránál előbb sohasem ment be a minisztériumba. Együttlétük alatt az asszony sohasem csökkenő élvezettel készítette el férje számára a reggelit, az egyetlen étkezést a nap folyamán, amelyet Bridau jóízűen fogyasztott el. Az év minden szakában, bármilyen volt is az időjárás, Agathe az ablakból nézte, hogyan megy férje a minisztérium felé, s csak akkor húzta vissza a fejét, amikor Bridau befordult a Bac utcába. Ilyenkor leszedte az asztalt, körülnézett a lakásban, aztán felöltözött, a gyerekekkel játszott, s míg az ura haza nem tért, sétálni vitte őket vagy vendégeket fogadott. Ha az osztályfőnök sürgős munkát hozott haza, leült az asztala mellé, a dolgozószobában, némán mint egy szobor, s kötésével foglalkozva, elnézte, ahogy Bridau dolgozik; addig maradt fenn, amíg az ura, s csak néhány perccel előtte feküdt le. Olykor a házaspár egy-egy előadást is végighallgatott valamelyik színházban, a minisztérium páholyából. Ezeken a napokon étteremben vacsoráztak, s Bridau-né asszony azzal az élénk örömmel szemlélgette az étterem látóivalóit, amely mindenkit elfog, ha nem ismeri Párizst. Nem volt ritka eset, hogy Bridau, a belügyminisztérium nagy hatalmú osztályfőnöke kénytelen volt elfogadni egy-egy ünnepélyes vacsorára szóló meghívást, amelyet aztán a maga részéről is viszonzott; Agathe ilyenkor az akkori idők fényűző divatja szerint öltözött fel, de hazaérve azon nyomban levetette díszruháját, és visszavedlett egyszerű, vidéki asszonnyá. Hetente egyszer, minden csütörtökön Bridau odahaza fogadta barátait, húshagyó kedden pedig bált adott. E néhány szóval már el is mondtuk e házasság történetét, amelynek mindössze három jelentős eseménye volt: a két gyerek születése háromévi időközben, és Bridau 1808-ban bekövetkezett halála, akit munkában átvirrasztott éjszakái öltek meg, éppen, amikor a császár főigazgatónak és államtanácsosnak akarta kinevezni és grófi rangra emelni.

Ebben az időben Napóleon főképp belügyi kérdéseknek szentelte idejét, s túlterhelte Bridau-t megbízásaival, amelyek végképp aláásták a fáradhatatlan tisztviselő egészségét. Bridau soha semmilyen kéréssel nem fordult hozzá. A császár jelentést kért magánéletéről és vagyonáról, s amikor megtudta, hogy hűséges emberének állásán kívül semmije sincsen, egyszeriben felismerte benne azt a megvesztegethetetlen emberfajtát, amely olyan magas erkölcsi fokra emelte államigazgatását. Elhatározta, hogy magas kitüntetésekkel jutalmazza meg. Bridau még a császár spanyolországi utazása előtt be akart fejezni egy hatalmas munkát, de szorgalma megölte; gyulladásszerű láz végzett vele. Amikor a császár néhány napra hazatért Párizsba, hogy előkészítse 1809-es hadjáratát és tudomást szerzett Bridau haláláról, ezt a kijelentést tette: „Vannak pótolhatatlan emberek!”

Az önzetlen hűség, amely nem számíthatott semmilyen ragyogó elismerésre - mint amilyenben a katonáknak volt része - annyira meghatotta a császárt, hogy elhatározta egy új, gazdagon dotált érdemrend alapítását polgári személyek részére a katonák számára alapított becsületrendhez hasonlóan. Bridau halálának hatása alatt megtervezte az Újraegyesítés rendjét; de már nem volt ideje befejezni ezt az arisztokratikus művet. Emléke oly tökéletesen elenyészett, hogy a rövid életű rend nevének említésére legtöbb olvasónk még azt sem tudná megmondani, mi volt a jelvénye: tulajdonosai kék szalagon viselték. A császár azzal a szándékkal adta az érdemrendnek az Újraegyesítés nevet, hogy egybeolvassza a spanyol udvar Aranygyapjas rendjét az osztrák uralkodóház Aranygyapjas rendjével; egy porosz diplomata szavai szerint azonban a Gondviselés megakadályozta ezt a szentségtörést. A császár jelentést kért Bridau-né helyzetéről. Mindkét gyerek egész ösztöndíjat kapott a császári gimnáziumban, s az uralkodó magánpénztára terhére magára vállalta neveltetésük minden költségét. Bridau-nénak négyezer frank kegydíjat adott, magának tartva fenn minden bizonnyal a két fiú további sorsának intézését.

Bridau-né asszony házassága napjától férje haláláig semmilyen kapcsolatot sem tartott fenn Issoudunnel. Anyja halálának idején második fiával feküdt gyermekágyban. S amikor apja - akiről tudta, hogy nem nagyon szereti - meghalt, épp a császár megkoronázásának előkészületei folytak, s ez annyi munkát adott Bridau-nak, hogy az asszony nem akarta magára hagyni. Fivére, Jean-Jacques Rouget egyszer sem írt neki, amióta eljött Issoudun-ból. Bár családjának néma megvetése nyilvánvalóan elszomorította Agathe-ot, végül maga is elfeledkezett azokról, akik sohasem gondoltak rá. Keresztanyjától, Hochonnétól minden évben kapott egy levelet, de csak néhány semmitmondó szóval felelt, nem sok figyelmet szentelve azoknak a tanácsoknak, amelyekkel e tiszteletre méltó, jámbor asszony a sorok között ellátta. Röviddel Rouget doktor halála előtt Hochonné levélben figyelmeztette keresztlányát, hogy ha érdekei védelmére nem küld felhatalmazást Hochon úrnak, egy fillért sem fog látni apja vagyonából, de Agathe húzódozott attól a gondolattól, hogy bátyjának az útjába álljon. Ami Bridau-t illeti, talán megértette, hogy a vagyonfosztás a berryi jogszokások közé tartozik, s az sincs kizárva, hogy ez a tiszta, igazságos jellemű ember nagylelkűségben és anyagi önzetlenségben nem akart elmaradni felesége mögött; tény, hogy nem hallgatott közjegyzője, Roguin tanácsára: magas állása előnyeit kihasználva támadja meg azt a jogügyletet, amelynek révén az apa megfosztotta lányát a *köteles résztől*. A házastársak tehát belenyugodtak abba, ami Issoudunben történt. Mindazonáltal Roguin figyelmeztetése gondolkodóba ejtette az osztályfőnököt: felesége érdekei forogtak kockán; eszébe jutott, hogy - ha meghal - Agathe vagyon nélkül marad. Felülvizsgálta tehát vagyoni helyzetét, s megállapította, hogy 1793-tól 1805-ig 30 000 frankot költöttek el abból az ötvenezerből, amelyet az öreg Rouget lányának adott. A még megmaradt húszezret Bridau államkötvénybe fektette, amelynek árfolyama akkor negyvenen állt. Agathe tehát körülbelül kétezer frank járadékot kapott az államtól; amikor megözvegyült, hatezer frank jövedelme maradt, s tisztességesen meg tudott élni belőle. Vidéki szokásaihoz híven, Bridau inasát elküldve és a szakácsnőt megtartva, más lakásba akart költözni, de meghitt barátnője Descoings-né asszony, aki továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy nénjének nevezze magát, eladta bútorait, feladta lakását, és hozzá költözött, s a megboldogult Bridau dolgozószobájában rendezte be hálóját. A két özvegy egyesítette jövedelmét: tizenkétezer frank járadék fölött rendelkeztek. A helyzetnek illetően elrendezése egyszerűnek és természetesnek látszott. De az életben semmi sem követel nagyobb figyelmet, mint épp az, ami természetesnek látszik, a rendkívüli helyzetekben amúgy is óvatos az ember. Ez a magyarázata, hogy a tapasztalt emberek, ügyvédek, bírák, orvosok, papok óriási jelentőséget tulajdonítanak az egyszerű ügyeknek; ezért látszanak szőrszálhasogatóknak. Az antik hagyomány ügyes-bajos dolgaink intézésére a virágok közé rejtőző kígyó szép példázatát hagyta ránk. S ki ne ismerné azt a sok ostoba embert, aki, hogy igazolja magát önmaga és mások előtt, így védekezik: „Olyan egyszerűnek látszott, mindenki beleesett volna a csapdába.”

1809-ben Descoings-né asszony - aki sohasem beszélt koráról - hatvanöt éves volt. A „szép fűszeresné” - ahogy annak idején nevezték - a nőknek ahhoz a ritka fajtájához tartozott, amellyel az idő is megkülönböztetett tisztelettel bánt; hála kitűnő szervezetének, megőrizte szépségét, bár ez természetesen szigorúbb vizsgálatot nemigen bírt el. Közepes termetű, kövér, friss mozgású nő volt, szép vállakkal, rózsás arcborrel. Gesztenyeszínűbe játszó szőke haja a Descoings-t ért szerencsétlenség ellenére mit sem változott. Nagyon torkos volt, szívesen lepte meg magát egy-egy ínycsalattal, s bár gondolatai látszólag egyre a konyha körül forogtak, a színházat is imádta, s nagy titokban még egy másik szenvedélynek is hódolt: lottón játszott. Mellesleg: vajon nem ez az a mélység, amelyet a mitológia a Danaidák hordójának nevez? Descoings-né tekintetes asszony - ez a megszólítás illeti meg a nőket, ha sorsjegyekkel játszanak - talán egy kissé sokat költött ruhákra, mint általában azok a nők, akik sokáig fiatalok maradnak; de e néhány apróbb hibától eltekintve, nála kellemesebb lényt alig lehetett elképzelni. Mindig mindenkinek igazat adott, soha senkinek nem keresztezte az útját,

szelíd és közlékeny vidámsága mindenkit levett a lábáról. És mindenekelőtt volt egy jellegzetesen párizsi vonása, amellyel minden nyugdíjas hivatalnokot és öreg kereskedőt meghódított: értette a tréfát!... Ha mégsem ment harmadszor is férjhez, az tisztára a korszakon múlt, amelyben élt. A császárság hadjáratai idejében a házasulandó férfiak oly könnyen jutottak szép és gazdag, fiatal lányokhoz, hogy nem volt miért törődniük hatvanéves özvegy-asszonyokkal.

Descoings-né persze azon volt, hogy tőle telhetőleg felvidítsa kis barátnőjét, gyakran elvitte színházba, kocsikázni, pompás kis vacsorákat főzött számára, sőt megpróbálta férjhez adni fiához, Bixiou úrhoz. Bizony, az özvegy bevallotta Agathe-nak a szörnyű titkot, amelyről eddig rajta kívül csak megboldogult férje és közjegyzője tudott: a szép, elegáns Descoings-nénak, aki harminchat évesnek adta volt ki magát, már volt egy harmincöt éves fia, Bixiou nevezetű, maga is már özvegy, őrnagy a 21-es gyalogezredben, aki később ezredesi rangban Dreznánál esett el, árván hagyva egyetlen fiúgyermekét. Descoings-né, aki csak titokban találkozott unokájával, azt terjesztette róla, hogy férjének előző házasságából született fia. Hogy most Agathe-nak elárulta titkát, az mindenekelőtt óvatosságból történt: az ezredes fia együtt nevelkedett a császári gimnáziumban a két Bridau gyerekkel, s maga is félősztöndíjas volt. A fiú, aki már az iskolában is kitűnt éles eszével és csípős nyelvvel, később mint jó rajzoló és szellemes társalgó nagy hírnévre tett szert.

Agathe semmi mást sem szeretett a világon, csak a gyermekeit, és csak értük kívánt élni; esze is, hűségese szíve is ellenszegült annak, hogy másodszor is férjhez menjen. De könnyebb jó hitvesnek lenni, mint jó anyának. Özvegyasszonyoknak két, egymásnak ellentmondó feladatuk van: anyák, de ugyanakkor atyai hatalmat is kell gyakorolniuk. Kevés nőben van elég erő, hogy megértse és eljátssza ezt a kettős szerepet, így történt, hogy szegény Agathe minden erénye ellenére sok bajnak lett okozója. Hiszékenysége és az emberekbe vetett bizalma következtében, amely minden tiszta léleknek sajátja, Agathe áldozatul esett Descoings-nénak, aki szörnyű szerencsétlenségbe döntötte. Az idős özvegyasszony ternóra játszott, és a sorsjáték nem hitelez résztvevőinek. Minthogy egyedül vezette a háztartást, mi sem volt könnyebb, mint hogy a rábízott pénzt szörnyű kedvtelésére fordítsa abban a reményben, hogy gazdaggá teszi kis unokáját, a drága Agathe-ot és a kis Bridau gyerekeket is; közben a család egyre jobban eladósodott. Amikor már tízezer frankra rúgott az adóssága, még nagyobb tételekkel játszott abban a reményben, hogy kedvenc ternója, melyet már kilenc éve nem húztak ki, majd betömi a háztartáson ütött rést. Ettől kezdve az adósság gyorsan nőtt. Húszezer franknál Descoings-né elvesztette a fejét, de a ternót még mindig nem nyerte meg. Hogy unokahúgát kifizethesse, elhatározta, hogy elzálogosítja vagyonát, de közjegyzője, Roguin bebizonyította neki, hogy tisztes szándéka keresztülvihetetlen. Az elhunyt Rouget, sógorának, Descoings-nak halálakor átvette ennek hagyatékát, és az özvegyet Jean-Jacques Rouget vagyonának terhére írt haszonélvezettel kártalanította. Nincs az az uzsorás, aki hajlandó volna egy hatvanhét éves asszonynak négyezer frankos évi haszonélvezetre húszezer frankot kölcsönözni, amikor két kézzel válogathat a tíz százalékos befektetések között. Egy reggel tehát Descoings-né unokahúga lába elé vetette magát, és sírva bevallotta bűnét: Agathe egyetlen szó szemrehányást sem tett neki. Elküldte az inast és a szakácsnőt, eladott minden fölösleges bútort, pénzzé tette államkötvényeinek háromnegyed részét, kifizetett minden adósságot, és felmondta a lakást.

A Mazarin utcának a Guénégaud utcáig terjedő szakasza, amely az Akadémia palotája mögött a Szajna utcába torkollik, minden bizonnyal Párizs egyik legviszátaszítóbbrésze. A Mazarin bíboros által Párizs városának adományozott kollégium és könyvtár magas, szürke falai, amelyek közt egy nap a Francia Akadémia fog szállást kapni, fagyos árnyékokat vetnek erre az utcasarokra; alig lát napot, hideg, északi szél járja át. A szegény tönkrement özvegy ide költözött, ebbe a nedves, sötét zugba, egy bérház harmadik emeletére. Közvetlenül a ház előtt

emelkednek az Akadémia épületei; itt jutottak műteremhez a polgári körökben művész, a műtermekben giccsőr néven ismert vadállatok. Aki ide giccsörként került be, később állami ösztöndíjas lehetett Rómában. Ez az átalakulás nem minden zenebona nélkül ment végbe az évnek abban a szakában, amikor a pályázókat bezárták ketrecekbe. A díj elnyeréséhez a szobrászoknak határidőre egy szobor agyagmodelljét, a festőknek a Szépművészeti Főiskolán később kiállítandó képet, a zenészeknek kantátát, az építészeknek emlékmű-tervet kellett készíteniük. E sorok írásakor ezt az állatseregletet sötét és hideg odúikból nem messze innen az elegáns Szépművészeti Palotába telepítették át.

Bridau-né ablakai e rácsos ketrecek elszomorító látványára nyíltak. Északon az Akadémia kupolája zárja le a képet. Az utcán fölfelé haladva a szem mindössze a Mazarin utcában állomásozó hosszú fiákersorban talál némi üdülésre. Az özvegy végül is úgy segített magán, hogy ablakaiban, a rendőrségi előírásokkal dacolva, három láda virágot helyezett el, légi függőkereteket, amelyeknek növényzete elállja a világosságot és a levegőt. A háznak, melyet hátulról egy másik, a Szajna utcára néző ház támogat, szükségszerűen kicsiny a mélysége; csigalépcső vezet az emeletekre. A harmadik emelet egyben az utolsó is. Három ablak, három helyiség: egy ebédlő, egy kis szalon, egy hálósoba, szemközt velük pedig, a lépcsőházi kanyar túlsó oldalán, egy aprócska konyha; fölöttük két gyerekszoba és egy óriási padlás, melyet semmire sem lehetett használni.

Bridau-né három okból választotta ezt a lakást: olcsó volt, mindössze négyszáz frankba került, ezért mindjárt kilenc évre bérelte ki; közel esett a császári gimnáziumhoz, végül pedig megszokott városnegyedében maradhatott.

A lakás belseje összhangban volt a ház külső képével. Az ebédlő falait olcsó, zöld virágos tapéta borította, vörös téglapadlóját nem kellett kefélni, s csak a legszükségesebb bútorokkal volt berendezve: egy asztal, két pohárszék, hat szék; mindez a régi lakásból. A szalont egy aubussoni szőnyeg ékesítette, amelyet Bridau a minisztérium újrabútorozásakor kapott. Az olcsó berendezés mahagónifából készült, egyiptomi díszítésekkel, abból a fajtából, amelyet Jacob-Desmaller gyártott nagybani eladásra 1806 táján; a székek fehér rozettás zöld selyemmel voltak kárpitozva. A kanapé fölött Bridau-nak egy baráti kéz festette pasztell-arc képe függött, amely rögtön magára vonta a tekintetet. Noha művészileg nem volt hibátlan munka, a képmás homlokán azonnal fel lehetett ismerni a névtelen, nagy hazafi jellemének szilárdságát; tekintetének szelíd s egyben büszke nyugalma is híven tükrözte a kép. Éleselméjűségét, amelyről bölcs mosolya tanúskodott, megnyerő őszinteségét, egész egyéniségét - a császár a *justum et tenacem*¹ szavakkal jellemezte - ha nem is igazi tehetséggel, de pontosságra törekedve adta vissza a művész. Aki elmerült a kép szemléletében, látta, hogy ez az ember mindig elvégezte kötelességét. Arcáról az a megvesztegethetetlen becsületesség sugárzott, amelyet a Köztársaság néhány hivatalnokának tulajdonítanak. Szemben az arcképpel, egy kis játékasztal fölött, a császárnak egy Vernet festette színes képe függött, amely vágató lovon, törzskara kíséretében ábrázolja Napóleont.

Agathe két nagy kalitkában madarakat is tartott, az egyikben kanárikat, a másikban papagájokat. E gyermekes szenvedély teljesen a hatalmába kerítette vesztése óta, mely sok más asszonyéhoz hasonlóan, az ő számára is pótolhatatlan volt. Özvegyi hálósobája három hónap alatt semmilyen rendszeres leírással át nem tekinthető lomtárrá változott, s az is maradt addig a gyászos napig, amikor innen is el kellett költözködnie. A macskák megszállták a karosszékeket, a kalitkájukból időnként kibocsátott kanárik minden bútoron rajta hagyták fehér

¹ Justum et tenacem - az igaz és állhatatos (latin).

pötytyeiket. A szegény jó özvegy több helyen is elszórt számukra köles- és tyúkhúrmagokat, és a macskák is megtalálták a nekik kijáró nyaláncságokat a csempe csészealjakban. Mindenféle rongyok heverték szanaszéjjel a szobában, amelyet a vidéki élet sajátos illata és a hitvesi hűség töltött be színültig. Az özvegy gondosan megőrizte boldogult férjének minden holmiját. Irodai írókészetét olyan gonddal ápolta, amilyenben hajdanában a lovagok fegyverzetét részesítették a gyászoló özvegyek. Egyetlen részletet hozunk fel ennek a megható asszonyi rajongásnak szemléltetésére. Nagy gonddal becsomagolt és lepecsételt egy író tollat, s a borítékot a következő felirattal látta el: „Az utolsó toll, amelyet drága uram használt.” A csésze, amelyből az utolsó kortyot itta, a kandallón állott, üveg alatt. Később hálósípkák és parókák kaptak helyet a becses ereklyéket őrző üveggömbök tetején.

Bridau halála óta e harmincöt éves fiatal özvegyből a kacérságnak és a női testápolásnak még az emléke is kiveszett. Az egyetlen ismert, becsült, szeretett férfi nélkül, aki soha a legkisebb szomorúságot sem okozta neki, többé nem érezte magát asszonynak, közömbössé vált számára minden, mi gondja lett volna neki ruhákra! Soha nő ilyen magától értetődő egyszerűséggel és ilyen véglegesen nem mondott még le a boldogságról és a kacérságról. Vannak emberek, akiknek a szerelem erőt ad arra, hogy énünket átplántálják egy másik személybe; ha ez elpusztul, az ő számukra is lehetetlenné válik az élet. Agathe, akiben már csak gyermekei tartották a lelket, kétségbeesve állapította meg, hogy anyagi romlása mennyi nélkülözést fog rájuk hárítani. Mióta a Mazarin utcában lakott, megható mélabú költözött szép arcára. Igaz ugyan, hogy számított a császár segítségére, de Napóleon már nem tehetett többet, mint amennyit tett: magánpénztára az ösztöndíjon kívül évi hatszáz frankot juttatott mindkét fiúnak.

Ami már most a drága Descoings-nét illeti, ő ugyanennek a háznak a második emeletén lakott, ugyanolyan lakásban, mint húga. Haszonélvezeti járadékából elsőbbségi jogon ezer tallért engedményezett Bridau-né asszonynak; a szerződést Roguin közjegyző készítette el annak rendje és módja szerint, de így is hét évre volt szükség, amíg a lassú törlesztés helyrehozta a kárt. Az ezerötszáz frank járadék behajtásával megbízott közjegyző egyenlő részletekben vonta le a letiltott pénzt. Descoings-né asszony, akinek jövedelme így ezerkétszáz frankra zsugorodott, szűkös életre szorult unokahúgával együtt. A két becsületes, de gyöngé nő csak a reggeli takarításhoz fogadott bejárónőt, Descoings-né amúgy is szívesen főzőcskél, ő készítette a vacsorát, esténként pedig néhány jó barát - hivatalnok emberek, akiknek annak idején Bridau szerzett állást a minisztériumban - járt el hozzájuk egy-egy csöndes kártyapartira. Descoings-né tovább játszott a ternóját, mely - mondta - ádázul megmakacsolta magát: még mindig nem húzták ki. Abban reménykedett, hogy egyszerre fizetheti majd vissza, amit önkényesen kölcsönvett húgától. A két kis Bridau fiút szinte jobban szerette saját unokájánál, annyira átérezte, amit ellenük vétett, s olyan csodálatot érzett Agathe jósága iránt, aki legnagyobb megpróbáltatása idején sem tett egy szó szemrehányást sem. A császári francia sorsjáték e régi törzsvendége - mint azok az emberek, akik bűnbocsánatot keresnek vétkeikre - gyöngéden dédelgette Joseph-et és Philippe-et, s finom kis vacsorákat rendezett számukra, válogatott nyaláncságokkal rakva meg tányérjaikat. Később Joseph és Philippe könnyűszerrel ki tudott csalogatni belőle néhány frankot; a fiatalabbik rajzszenre, ceruzára, papírra, képecskékre, az idősebb almásrétesre, golyóra, bicskára, zsinagregára. Az özvegy játékszenvedélye odáig fajult, hogy saját személyére már csak ötven frankot költött havonta, hogy a többi eljátszhassa.

Bridau-né asszonyt anyai szeretete készítette arra, hogy kiadásait ugyanerre a szintre csökkentse. Hogy megbüntesse magát hiszékenységeért, hősiesen megvont magától minden élvezetet. Ahogy félénk és szűk látókörű emberekkel gyakran megesisik, megbántott érzékenysége s az egyszer felébresztett bizalmatlanság oly mértékben megnövelte ezt a kis hibáját, hogy az már-már erénnyé sűrűsödött. A császár elfeledkezhetik róluk, mondta magában, vagy eleshetik a harctéren, s akkor a kegydíjának is vége. Rémülten gondolt arra a lehetőségre, hogy gyermekei

minden vagyon nélkül maradnak. Képtelen volt követni Roguin számvetését, aki igyekezett megértetni vele, hogy az évi háromezer frank törlesztéssel Descoings-né hét év alatt visszafizeti adósságát, az eladott járadék összegét, nem hitt a közjegyzőnek, minthogy néjének s az államnak sem hitt már; csak önmagában és koplalásában bízott. Ha kegydíjából évente ezer tallért tesz félre, tíz év leforgása alatt harmincezer frankja lesz, amiből már ezerötyszáz frank életjáradékra telik egyik fia számára. Harminchat éves korában joggal remélhette, hogy még élél húsz évig, s ezen az alapon módjában lesz mindkettejük számára biztosítani a legszükségesebbet, így került a két özvegy látszólagos jómódból önkéntes nyomorba, az egyik bűnös szenvedélye miatt, a másik a legtisztább erény kalauzolása mellett.

E sok apró részlet mindegyike hozzájárul a történetből leszűrhető tanulság mély értelméhez, s bár maguk az események az élet mindennapi dolgai körül forognak, a tanulság érvénye csak annál általánosabb lesz. Az akadémiai ketrecek látványa, az utcán nyüzsgő művészcsemeték, az állandó kényszer, hogy a tekintet e nyirkos zugot átölelő szörnyű láthatártól menekedve a szabad eget keresse, a műkedvelő kéz festette, de a lélek nagyságát sugárzó arckép, a csöndes, szelíd otthon gazdag, de ódon és harmonikus színei, a függőládák csenevész növényzete, a szegényes háztartás, az anya előszeretete idősebb fia iránt, s húzódozása a fiatalabb kedvteléseitől, egyszóval a történetünket bevezető tények és körülmények talán már magukban foglalják azokat az ősokokat, amelyeknek Joseph Bridau-t, a modern francia iskola egyik legnagyobb festőjét köszönhetjük.

Philippe, az idősebb fiú, feltűnően hasonlított anyjára. Kék szeme és szőke haja ellenére garázda, kötekedő természetű fiú volt, duhajságát elevenségnek, sőt bátorságnak is nézhette az ember. Az öreg Claparon, aki Bridau-val egyidőben lépett a minisztérium szolgálatába - egyike azoknak a hű barátoknak, akik esténként eljártak a két özvegyhez - havonta kétszer-háromszor megveregette Philippe arcát a következő szavak kíséretében:

- Ez a gyerek nem ijed meg a saját árnyékától.

Az így felbízott gyerek már csak hetvenkedésből is valamilyen benső elhatározásra jut. A számára kijelölt úton haladva, csakhamar kitűnt a testgyakorlatok minden ágában. Az iskolai verekedések során, a fájdalmakat semmibe sem véve, elsajátította azt a fajta bátorságot, amely minden katonai erény alapja; ugyanakkor természetesen szíve mélyéből megutálta a tanulást, mert a nyilvános oktatás a test és az értelem együttes fejlesztésének nehéz feladatát sohasem fogja megoldani. Agathe tisztára külsőleges hasonlóságukból azt a következtetést vonta le, hogy Philippe jellemében is rá ütött; meg volt győződve róla, hogy egy nap az érzelmi gyöngédség is ki fog fejlődni a fiúban, a férfi erejével párosulva. Philippe tizenöt éves volt, amikor anyja beköltözött a Mazarin utcai komor lakásba, s az ilyen korú kamaszok sajátos szeretetreméltósága csak megerősítette az anyai hiedelmeket. Joseph három évvel volt fiatalabb bátyjánál, s apjára hasonlított, de gyengébb kiadásban. Sűrű, fekete haja mindig rendetlen volt, bármit csináltak is vele, holott Philippe zabolátlansága ellenére is mindig takaros volt. Aztán, nem tudni milyen végzettszerű véletlen folytán (de az állandósuló véletlen előbb-utóbb szokássá merevedik), Joseph képtelen volt arra, hogy tisztán tartsa ruháit; ha újat adtak rá, a következő percben már viseltesnek látszott. Az idősebb fiú hiúságból mindig gondosan ügyelt minden holmijára. Anyjuk lassanként szinte észrevétlenül rászokott arra, hogy szüntelenül korholja Joseph-et, s bátyját állítsa eléje mintaképnek.

Agathe tehát nem bánt egyformán a két gyerekkel, ha értük ment, önkéntelenül is azt kérdezte magában: „Vajon Joseph-et milyen állapotban fogom viszontlátni?”

Végül is ez a sok semmiség Agathe szívét az anyai részrehajlás szakadékába taszította. A két özvegyhez eljárógató baráti társaság egyetlen tagja sem vette észre - szürke, köznapi emberek voltak mind -, hogy Joseph-nek milyen megfigyelő tehetsége van; nem látta ezt sem az öreg du Bruel bácsi, sem a vén Claparon, sem az idősebb Desroches, de még Loraux abbé, Agathe gyóntatója sem. Ízlésének s hajlamainak nyűgében a leendő festő semmivel sem törődött, ami saját személyével volt kapcsolatban: gyermekkorában ez a lelkiállapot annyira hasonlított a bárgyúsághoz, hogy már apja is nyugtalankodott miatta. Koponyájának hatalmas méretei, széles homloka miatt már-már attól féltek, hogy vízfeje van. Kissé torz arca, melynek eredeti szépségét csak nehezen ismerték fel azok, akik nem értenek az arc jellembeli értékéhez, kora fiatalságában többnyire mogorva kifejezést öltött. Vonásai, melyek csak később fejlődtek ki, mintha minduntalan görcsbe húzódtak volna, s az az átható figyelem, amellyel a gyermek a világot vizsgálta, még jobban eltorzította őket. Philippe volt tehát az, akire az anyai önértet minden szempontból büszke lehetett, míg Joseph nem sok bókot hozott a konyhára. Philippe-nek gyakran sikeredett egy-egy találó megjegyzése, egy elmés válasza, vágása, s ezek rendszerint azt az érzést keltik a szülőkben, hogy gyermekükből jelentős ember lesz. Joseph ezzel szemben többnyire szótlán és réveteg volt. Az anya Philippe-től csodákat várt, Joseph-től semmit.

Joseph-nek a művészet iránti hajlamát egy egészen mindennapi esemény fedte fel: 1812-ben a húsvéti szünidő alatt, bátyjával és Descoings-néval a Tuilériákból hazajövet megpillantott egy festőnövendéket, aki épp valamelyik tanár karikatúráját rajzolta a falra; a szellemesen rosszmájú krétarajz láttán a lába valósággal gyökeret vert a földbe. Másnap az ablakba állt, és a csoportosan érkező növendékeket figyelte, akik a Mazarin utcai kapun át léptek be az intézetbe; utánuk lopódzott a hosszú udvarra, és ott megkezdett márványfaragásokat és mellszobrokat pillantott meg, égetett agyag- és gipszfigurákat, amelyeket lázas kíváncsisággal vett szemügyre; már felébredt benne az ösztön, hivatásának tudata dolgozni kezdett benne. Egy alacsony terembe lépett, amelynek ajtaja be volt támasztva. Nyolc-tíz fiatalembert pillantott meg, akik egy szobrot rajzoltak le. Alighogy észrevették, nyomban ugratni kezdték,

- Hogy vagy, csöpike? - kérdezte az egyik, kenyérbél-galacsint hajigálva feléje.

- Kié ez a gyerek?

- Úristen, de csúnya!

Joseph egy jó negyedóraig tűrte Chaudet, a nagy szobrász tanítványainak összpontosított támadását. A diákoknak azonban, miután kitöltötték rajta csúfolkodó kedvüket, feltűnt a gyerek állhatatossága, érdekes arca, s megkérdezték tőle, mit akar. Joseph azt felelte, hogy szeretné, ha rajzolni tanulhatna, mire valamennyien bátorítani kezdték. A gyereket megtévesztette a baráti hang, elmondta, hogy Bridau-né asszonynak a fia.

- Hát ha csakugyan a Bridau néni fia vagy, akkor bizonyos, hogy nagy ember leszel! - kiáltották feléje mindenfelől. - Éljen Bridau néni fia! Aztán szép-e az anyád? A kobakod után ítélve elég cifra lehet.

- Úgy, szóval művész akarsz lenni? - kérdezte a legidősebb, s helyét elhagyva, közelebb lépett Joseph-hez, támadásra készen. - De tudod-e, hogy jó adag bátorságra van szükség megkitartásra, hogy elviseld a rád váró sok bajt, bánatot? Olyan megpróbáltatások várnak rád, hogy beleöszülsz, fiam. Látnod, ez a sok nyavalyás itt minden próbát kiállt. Ez itt ni, ez hét napig koplalt, egy falatot nem evett. No, hadd lássuk, lehet-e belőled művész?

Megfogta a gyerek egyik karját, s a magasba emelte, a másikat pedig úgy helyezte el, mintha Joseph meg akarna öklözni valakit.

- Ezt nálunk távirás-vizsgának nevezik - mondta. - Ha egy negyedóraig meg tudsz így maradni, anélkül hogy leengednéd a karodat, vagy elmozdulnál a helyedről, nos, akkor bebizonyítottad, hogy mokány gyerek vagy.

- Bátorság, csöpike! - mondták a többiek. - Bizony meg kell szenvedni, ha valaki művész akar lenni.

Joseph tizenhárom éves ártatlanságában körülbelül öt percig állt mozdulatlanul. A diákok komolyan, szótlánul nézték.

- Hohó, elmozdultál - mondta az egyik.

- Teringettét, hát tarts ki! - mondta egy másik. - Napóleon császár egy álló hónapig állt ebben a helyzetben, ahogy itt láthatod - tette hozzá Chaudet szép szobrára mutatva.

A császár álló szobra jogart tartott felemelt kezében. A szobrot 1814-ben döntötték le az oszlopról, amelynek a tetejét díszítette. Tíz perc múltán Joseph homlokán már gyöngyözött az izzadság. E percben egy kopasz, sápadt, beteges külsejű kis ember lépett a terembe. A műterem tisztelettudóan elcsöndesedett.

- Hát ti mit műveltek itt, gyerekek? - kérdezte, egy gyors tekintetet vetve a műterem áldozatára.

- Modellt áll a legényke - mondta a nagy diák, aki beállította Joseph-et.

- Nem szégyelltek így megkínózni egy szegény gyereket? - mondta Chaudet, s leengedte Joseph két kezét. - Mióta állsz itt? - kérdezte a gyerektől, barátságosan meglegyintve az arcát.

- Egy negyedórája.

- És mi szél hozott ide?

- Művész szeretnék lenni.

- Hogy kerülsz ide? Honnét jöttél?

- A mamámtól.

- Ó, a mamájától! - kiáltozták a diákok.

- Csönd legyen ott a sorokban! - kiáltotta Chaudet. - Micsoda a mamád?

- Bridau-né a neve. A papám, aki már meghalt, a császár barátja volt. Ha megtanítanak rajzolni, a császár mindent meg fog fizetni.

- Az apja osztályfőnök volt a belügyminisztériumban! - kiáltott fel Chaudet, akiben hirtelen feltámadt egy régi emlék. - S te máris művész akarsz lenni?

- Igen, uram.

- Jól van, gyere ide, amikor akarsz, majd elszórakoztatunk. Adjatok neki rajztömböt, papírt, ceruzákat, és ne zavarjátok! Tudjátok meg, lókötők, hogy lekötelezettje vagyok az apjának. Te meg, Vizeskötél - szólt Joseph kínzójához, pénzt nyomva a markába -, hozz cukrászsüteményt, tortát, cukorkát. Abból is meglátszik majd, lesz-e belőled valamirevaló művész, hogy miként birkózol meg ezzel a salátával - fordult újra Joseph-hez, gyöngéden megcirógatva az állát.

Aztán sorban végignézte növendékeinek munkáját, a gyerek pedig kísérgette, nézelődött, s próbálta megérteni, amit hall. Az édesség megérkezett. Az egész műterem, a szobrászt is beleértve nekilátott. Ahogy az elébb lóvá tették, most ugyanolyan buzgalommal dédelgette,

kényeztette mindenki. Ez a jelenet, amelyben a művészek vidámsága és jó szíve egyként megmutatkozott - s a gyermek ösztönösen megértette ezt -, óriási hatással volt Joseph-re; a császári kegyben álló híres szobrász hirtelen felbukkanása pedig (Chaudet-t korán ragadta el a halál) valósággal úgy hatott rá, mint egy jelenés. A gyerek odahaza nem szólt anyjának kirándulásáról, de minden csütörtökön és vasárnap három órát töltött Chaudet műtermében. Descoings-né, aki semmit sem tudott megtagadni két angyalkájától, ceruzákkal, vörös rajzkrétával, nyomatokkal és rajzpapírral látta el Joseph-et. A császári, gimnáziumban a jövő művész vázlatokat készített tanáiról, lerajzolta osztálytársait, telefirkálta a hálótermeket, és bámulatra méltó kitartással ülte végig a rajzórákat. Lemire, a császári gimnázium tanára, akinek nemcsak Joseph tehetsége, hanem gyors haladása is szemet szúrt, felkereste Bridau-né asszonyt, s felvilágosította fia tehetségéről. Agathe vidéki asszony volt, amilyen jól értett a háztartáshoz, oly keveset konyított a művészetekhez, s valóságos rémület fogta el a hír hallatára, Lemire távoztakor még a könnyei is megeredtek.

- Ó, jaj - mondta Descoings-nénak -, el vagyok veszve. Hivatalnokot akartam nevelni a fiamból, nyitva állt előtte az út a belügyminisztériumba, apja emléke is segítette volna, huszonöt éves korában már megkaphatta volna a hivatalfőnöki beosztást, s erre most fejébe veszi, hogy festőnek megy, azaz mezítlábas koldusnak. Tudtam én azt már rég, hogy ez a gyerek csak bánatot fog nekem okozni.

Descoings-né bevallotta, hogy néhány hónap óta ő is segítségére volt a fiúnak művészi törekvéseiben, és fedezte csütörtöki és vasárnapi kiruccanásait. A tárlaton, ahová egyszer elvitte, a kis fickó csodával határos komolysággal és figyelemmel nézegette a képeket.

- Ha tizenhárom éves korában már ennyire ért a festészethez, kedvesem - mondta -, akkor igazi lángész lesz belőle.

- Az apját is a lángesze döntötte romlásba; negyvenéves korában sírba vitte a munka.

Ősz utóján, közvetlenül mielőtt Joseph tizennegyedik életévébe lépett, Agathe, Descoings-né minden kérése ellenére felkereste Chaudet-t, hogy ünnepélyesen tiltakozzék fiának megrontása ellen. A szobrász kék zubbonyban, utolsó szobrán dolgozott; nem valami szívesen fogadta annak az embernek az özvegyét, aki egyszer egy válságos pillanatban segítségére volt; érezte, hogy betegsége már az életére tör, s azzal a dühödt indulattal dolgozott, amely olykor néhány pillanat alatt végére jár annak, amivel egyébként az ember hosszú hónapok alatt is nehezen készül el. Úgy látszik, egy rég keresett megoldásra talált rá, szaggatott, heves mozdulatokkal dolgozott az agyagban, mintázóféval a kezében, a tudatlan vidéki asszony már-már örülnék nézte. Más körülmények között Chaudet bizonyára hangos nevetésre fakad, de amikor meghallotta a művészetet elátkozó anyát, aki keservesen panaszkodott, amiért fiának ilyen sorsot szánnak, s arra kérte a szobrászt, hogy Joseph-et többé ne engedje be műtermébe, szent haragra lobbant.

- Lekötelezettje vagyok megboldogult férjének, adósságomat akartam visszafizetni, amikor kezembe vettem kisfia sorsát, s ügyeltem első lépéseire a világnak ezen a legszebb pályáján - kiáltotta. - Tudja meg, asszonyom, ha még nem tudná, hogy egy nagy művész felér egy királlyal, sőt több annál, egyrészt, mert boldogabb nála, független, s kedve szerint élhet, másrészt mert korlátlanul uralkodik a képzelet birodalmában. Az ön fiára szép jövő vár, mert ritka nagy tehetsége van, amely ilyen korán csak a Giottóknál, a Raffaellóknál, a Tizianóknál, a Rubenseknél, a Murillóknál mutatkozik meg, azt gyanítom tudniillik, hogy festő, s nem szobrász lesz belőle. Atyaúristen, ha nekem ilyen fiam volna, olyan boldog volnék, mint a császár, amikor megajándékozta magát a római királlyal... De mindegy, elvégre ön az ura fia sorsának. Menjen, asszonyom, neveljen belőle hülyét, tintanyalót, nyomorultat, aki azért jár,

mert járatták... menjen, legyen fiának a gyilkosa! Remélem, hogy minden igyekezete ellenére mégiscsak művész lesz Joseph-ből. A hivatás erősebb minden akadálnál, amelyet eléje állítanak. A hivatás... a szó hívást jelent... hívást Isten színe elé. Vigyázzon, ön boldogtalanná fogja tenni gyermekét!

A maradék anyagot, amelyre nem volt már szüksége, egy heves mozdulattal egy dézsába dobta.

- Mára elég lesz! - mondta modelljének.

Agathe felpillantott, s a műterem egyik sarkában, ahová eddig még nem ért el a tekintete, egy meztelen nőt látott zsámolyon ülve; e látványtól megrémülve gyorsan eltávozott.

- Maguk pedig ne engedjék be többé ide a kis Bridau-t - mondta Chaudet a tanítványainak. - Tisztelt mamájának nincs kedvére ez az ügy.

- Huh-huh! - hurrogták a diákok, amikor Agathe behúzta maga után az ajtót.

„Ide járt Joseph!” - mondta magában a szegény asszony elrémülve azon, amit látott és hallott.

Attól a pillanattól kezdve, hogy a festő- és szobrásznövendékek megtudták, hogy Bridau-né asszony nem akar művészt nevelni a fiából, nem ismertek jobb szórakozást, mint magukhoz csalogatni Joseph-et. Agathe hiába csikarta ki fiából az ígéretet, hogy többé nem jár be az Akadémiára, Joseph mégis minduntalan beszökött Regnauld műtermébe, ahol a többiek biztatására vidáman festegetett. Amikor az özvegy panaszra ment, a diákok azt felelték neki, hogy Regnauld úr nem azonos Chaudet-val, s hogy egyébként sem vállalták, hogy pesztonkák legyenek fia mellett, s még sok egyéb sületlen tréfával ugratták a szegény özvegyet. Még gúnydalt is faragtak e vad fickók Bridau-néről; pontosan százharminchét strófaból állt.

E szomorú nap elteltével, Agathe nem vett részt az esti kártyapartiban; leverten ült karosszékében, oly bánatosan, hogy néha még a két szép szeme is könnybe lábadt.

- Mi bántja Bridau-né asszony? - kérdezte az öreg Claparon.

- Azt hiszi, hogy a fia koldusbotra jut, mert a fejébe vette, hogy festő lesz - mondta Descoings-né asszony. - Az én nevelt fiam, a kis Bixiou is éjjel-nappal rajzol, mégsem féltem. A férfiakat arra teremtette az Isten, hogy kiverekedjék a maguk helyét a világon.

- Bridau-né asszonynak igaza van - mondta a száraz, szigorú Desroches, aki tehetséges ember léte nem tudott feljutni a főnökhelyettesi polcra. - Nekem szerencsére csak egy fiam van, különben hova jutottam volna ezernyolcszáz frankos fizetésemmel, s a feleségem szűkös keresetével: okmánybélyegboltja alig jövedelmez ezerkétszáz frankot! Egy ügyvédhez adtam be a fiamat gyakornoknak, huszonöt frankot kap tőle és ebédet, én ugyanannyit adok neki és szállást és vacsorát. Ennyivel be kell érnie, de nem féltem, boldogulni fog az életben. Több munkát adok a fickónak, mintha iskolában lopná a napot, s egy nap majd csak leteszi az ügyvédi vizsgát. Ha nagy ritkán elviszem színházba, a nyakamba ugrik örömeiben, egy király sem lehetne boldogabb. Szigorúan tartom, az biztos, a pénzével pontosan el kell számolnia. Ön túl jó a gyerekeihez, asszonyom. De ha a fia nyomorogni akar, hagyja rá, majd csak lesz belőle valami.

- Ami engem illet - mondta du Bruel úr, az öreg osztályvezető, aki nemrég vonult nyugalomba -, az én fiam még csak tizenhat éves, az anyja imádja, de én azért még nem bízom rá, hogy ilyen fiatalon maga válasszon pályát. Ebben a korban az embernek még csak szeszélyei vannak, amelyek egyik napról a másikra elmúlhatnak. Véleményem szerint a fiúkat kézben kell tartani...

- Ön, uram, gazdag férfi, és csak egy gyereke van - mondta Agathe.

- Hitemre - mondta Claparon -, a gyermek a mi legnagyobb zsarnokunk. (*Kőr az adu.*) Az enyém is vérig bosszant, már teljesen koldusbotra juttatott, már ott tartok, hogy nem is törődöm többé vele. (*Nagy szlemm.*) Nos most neki is jobb, nekem is. Az anyja halálát is részben az a gazember okozta. Kereskedelmi utazónak ment, de nem találja a helyét, alighogy belépett egy céghez, már hátrált is ki onnan, sehol sem bírt megmaradni, semmit sem tanult. Én már csak azt kérem Istentől, hogy meghalhassak, mielőtt szégyent hoz a nevemre. Sok örömet elmulaszt, akinek nincs gyereke, de ugyanannyi szenvedést is.

„Ilyenek az apák!” - gondolta Agathe, és újra kicsordultak a könnyei.

- Mindezt azért mondom, drága asszonyom, hogy meggyőzzem, legjobban teszi, ha elengedi a fiát festőnek. Úgyis hiába vesztegetné az idejét...

- Ha volna ereje, hogy kordában tartsa - folytatta a szigorú Desroches -, azt tanácsolnám, hogy ne engedjen, de minthogy látom, nem bír velük, engedje az útjára, firkáljon, mázoljon, ahogy kedve tartja.

- Elveszett! - mondta Claparon.

- Hogyhogy elveszett? - kiáltott a szegény anyja.

- A *kőr szlemmem*. Ez a nyakigláb Desroches minden játszmába beleköp.

- Vigasztalódjék, Agathe - mondta Descoings-né asszony -, a fiából nagy ember lesz.

E vita után, amely hajszálra úgy folyt le, mint minden emberi vita, az özvegy barátai egy véleményre jutottak ugyan, de e vélemény nem segített a megzavart asszonyon. Végeredményben azt tanácsolták neki, törődjön bele, hogy fia a hivatását kövesse.

- Ha nem nagy tehetség - mondta du Bruel, aki udvarolt az asszonynak -, még mindig elhelyezheti a közigazgatásban.

Descoings-né, aki kikísérte a lépcsőházba a három öreg hivatalnokot, *görög bölcseknek* nevezte őket.

- Túl sokat emészt magát - vélte du Bruel.

- Pedig örülhetne, hogy a fia munkát keres magának - mondta Claparon.

- Ha Isten megóvjá a császárt - mondta Desroches -, lesz, aki támogatja Joseph-et. Miért nyugtalanodik hát?

- Ha a gyerekeiről van szó, minden nyugtalanítja - felelte Descoings-né. - No látja, kis szívem

- mondta visszatérve Agathe-nak -, valamennyien egy véleményen vannak, miért sír hát?

- Ó, ha Philippe-ről volna szó, semmi gondom nem volna. Maga nem tudja, hogy mi folyik ezekben a műtermekben! Meztelen nőket tartanak ott ezek a művészek.

- De remélem, fűtenek nekik - felelte Descoings-né asszony.

Néhány nap múlva megjött a híre a moszkvai vereségnek. Napóleon hazajött újraszervezni hadseregét, új áldozatokat kívánni a nemzettől. Most már egészen más gondok gyötörték a szegény anyá szívéét. Philippe, aki már rég beleunt az iskolába, mindenáron a császár szolgálatába akart szegődni. Napóleon utolsó díszszemléje, amelyet a Tuilériákban tartott, s amelyet Philippe is végignézett, lánggra lobbantotta az ifjú lelkesedését. Ez idő tájt a katonai pompa, az egyenruhák fénye, a vállrozották tekintélye ellenállhatatlan varázssal volt némely fiatalemberre. Philippe úgy érezte, hogy legalább annyi tehetsége van a katonai szolgálathoz,

mint öccsének a festészethez. Anyja háta mögött a következő kérvényt nyújtotta be a császárhoz:

„Felség, az ön hű Bridau-jának fia vagyok, tizennyolc éves, öt láb és hat hüvelyk magas, jó a lábam, egészséges a szervezetem, és szolgálni kívánom önt. Segítségét kérem a hadseregbe való felvételemhez...” stb.

A császár huszonnégyszer óra leforgása alatt a császári gimnáziumból Saint-Cyrbe helyeztette át Philippe-et, hat hónap múlva pedig, 1813 novemberében kinevezte hadnagynak egy lovas-ezredhez. Philippe a tél egy részét a pótkeretben töltötte, de alighogy megtanult lovagolni, lelkesedéstől égve a frontra ment. A franciaországi hadjárat alatt egy előőrs-csatározás során hetyke bátorságával megmentette ezredesét, főhadnagynak nevezték ki, a Fère-Champenoise-i ütközetben pedig Napóleon kapitánnyá léptette elő, s maga mellé vette parancsörtsíztnek. E lelkesítő sikerek ösztönzésére Philippe Montereau-nál a becsületrend lovagkeresztjét is megszerezte. Ott volt Fontainebleau-ban is, Napóleon búcsújánál, s a jelenet hatása alatt nem volt hajlandó felesküdni a Bourbonoknak. Mire 1814 júliusában visszatért anyjához, az asszony már a tönk szélére jutott. Joseph-től a szünidőben megvonták ösztöndíját, és Bridau-né asszony, akinek kegydíját mindaddig a császári magánpénztár folyósította, hiába kérvényezte, hogy vegyék át a belügyminisztérium státusába. Joseph boldogan fogadta ezeket az eseményeket. Jobban ragaszkodott festői hivatásához, mint valaha, kérte anyját, engedje Regnault-hoz járni, megígérve, hogy ezentúl el fogja tartani magát. Olyan jól végezte tanulmányait, mondta, hogy bátran kimaradhat a középiskola retorikai osztályából.

Az anya önértékét azonban elsősorban Philippe táplálta. Még csak tizenkilenc éves volt, s máris százados, mellén a becsületrend keresztjével, s két ütközetben is parancsörtsíztként szolgált volt a császárt! Így hát kötekedő, durva modora ellenére, s noha alapjában más érdeme nem volt, mint hogy - a szó köznapi értelmében véve - jól tudott verekedni, az anya őt tartotta az igazi lángésznek, s nem az alacsony termetű, sovány, beteges, széles homlokú, békére és nyugalomra vágó, művészi ábrándjait szövögető Joseph-et, aki - úgy gondolta - csak bajt és gondot fog a vállára rakni. Az 1814-15-ös tél kedvező fordulatot hozott Joseph életében; Descoings-nének és Bixiou-nak, Gros tanítványának titkos támogatásával bejutott ebbe a híres műterembe, ahonnét olyan sokféle tehetség került ki, s ahol szoros barátságot kötött Schinnerrel. Eljött március 20-a. Bridau kapitány, aki Lyonban csatlakozott Napóleon-hoz, s elkísérte a Tuilériákba, őrnagy lett a dragonos testőrségben. A waterlooi csatában könnyebben megsebesült, és megszerezte a becsületrend tiszti keresztjét; utána Saint-Denisben Davoust marsall kíséretéhez csatlakozott, így nem vett részt a loire-i ütközetben; Davoust marsall támogatásának hála, sikerült megtartania tiszti rangját és kitüntetését, de félzsoldra fogták. Joseph, akit nyugtalanított a bizonytalan jövő, ezalatt oly szenvedélyesen dolgozott, hogy a rohanó események közepette többször is agynak dőlt.

- A festékszag az oka - mondta Agathe Descoings-nének. - Abba kellene hagynia ezt a mesterséget, tönkreteszi az egészségét.

Agathe e napokban minden anyai féltését alezredes fiára pazarolta. 1816-ban látta viszont Philippe-et, akinek körülbelül kilencezer franknyi testőrtiszti fizetése a félzsoldra helyezés következtében havi háromszáz frankra csökkent; megtakarított pénzével berendezte számára a konyha fölött fekvő padlásszobát. Philippe a Lemblin kávéháznak - az alkotmányos Beóciának - legbuzgóbb bonapartista törzsvendégei közé tartozott; csakhamar elsajátította a félzsoldra helyezett tisztek szokásait, modorát és életvitelét, sőt - ahogy azt minden huszonegy éves fiatalember megtette volna - még túl is tett rajtuk szigorúságban: nemcsak hogy nem állt át, de halálos gyűlöletet fogadott a Bourbonok ellen, s még azt a felkínált lehetőséget is

visszautasította, hogy alezredesi rangban szolgálatot vállaljon a sorkatonaságnál. Anyja szemében Philippe mind nagyobb csodálatra méltó jellemmé fejlődött.

- Az apja sem viselkedhetett volna különbül - mondta magában.

A félzsold biztosította Philippe megélhetését, hazulról nem kellett rá költeni, míg Joseph teljes egészében a két özvegyre szorult. Ebben az időben az anya előszeretete idősebb fia iránt már nyíltan megmutatkozott. Eddig titokban tartotta, de az üldöztetés, amelyet a császár hű katonájának el kellett szenvednie, harcban szerzett sebeinek emlékére, bátorsága a balsorsban - noha ez önként vállalt sors volt -, mindez együtt felszabadította az anya eddig féken tartott gyöngédségét. Ez a szó: boldogtalan - mindent igazolt. Joseph a fiatal művészelkekre oly jellemző egyszerű természetességgel nem ütközött meg anyja részrehajlásán, hisz neveltetése már korán beoltotta tiszteletteljes csodálattal bátyja iránt; maga is bámulta Philippe-et, s részben igazolta az asszony rajongását a waterlooi sebesült iránt, aki két ütközetben is maga hordta-vitte a császár személyes parancsait. Hogy is vonhatta volna kétségbe annak az embernek a nyilvánvaló felsőbbségét, akit szép zöld és arany dragonyosi egyenruhájában századának élén lovagolva, annyira megcsodált a Május-Mezőn tartott díszszemlén? De Agathe minden részrehajlása ellenére kitűnő anya volt: szerette Joseph-et, bár elvakultság nélkül, a baj csak az volt, hogy nem értette meg. Joseph imádta anyját, Philippe eltúrte, hogy imádják. Igaz, anyjával szemben valamennyire mérsékelte katonás nyersségét, de Joseph iránti megvetését - noha baráti formába öltöztetve - egyáltalán nem titkolta. Az ormótlan fejű és a kemény munkában elcsigázott testű fiút, aki tizenhét éves korában is fejletlen és vézna volt még, egyszerűen „kölyöknek” hívta. Leereszkedő modora vérig sérthette volna Joseph-et, ha ez a művészek gondtalan könnyedségével nem teszi túl magát rajta; egyébként is a gyerek szentül meg volt győződve arról, hogy a katonák durva külseje alatt érző szív dobog. Még nem tudta szegény, hogy az igazán tehetséges katonák szelídek és jó modorúak, mint általában minden valamirevaló jelentős ember. A tehetség mindenütt önmagára hasonlít.

- Szegény gyerek - mondta Philippe anyjának -, nem kell bántani, hadd szórakozzék!

Az anya testvéri gyöngédségnek nézte Philippe nyilvánvaló megvetését.

„Mindig szeretni fogja öccsét, és segítségére lesz” - gondolta magában.

1816-ban Joseph engedélyt kapott anyjától, hogy a szobájával szomszédos padlást műteremmé alakíthassa át, Descoings-né asszony pedig adott egy kevés pénzt, hogy megvásárolhassa a *festőmesterséghez* szükséges holmit; mert a két özvegy háztartásában a festészet csak mesterségszámba ment. Joseph maga rendezte be szegényes műtermét a hivatásával együtt járó ügyességgel és lelkesedéssel. A háztulajdonos Descoings-né kérésére ablakot vágatott a tetőbe. Joseph a hatalmas helyiséget csokoládészínűre mázolta, a falakra néhány vázlatot aggatott, Agathe pedig - bár nem nagy lelkesedéssel - egy öntöttvas kályhát állított be, így Joseph most már odahaza is dolgozhatott, bár természetesen továbbra is eljár Gros és Schinner műtermeibe.

Az alkotmánypárt, amely főképp a félzsoldú katonatisztekre és a bonapartista pártra támaszkodott, ez idő tájt az alkotmányra hivatkozva, amely egyébként senkinek sem kellett, a képviselőház környékén kisebb mozgolódásokat, majd néhány összeesküvést szervezett. Philippe-et, aki természetesen ebből sem maradhatott ki, letartóztatták, majd bizonyítékok híján szabadlábra helyezték, de a hadügyminiszter megvonta zsoldját, és az úgynevezett fegyelmező-keret állományába helyezte. Nyilvánvaló volt, hogy nem maradhat Franciaországban: előbb-utóbb a rendőrségi ügynökök és kémek csapdába ejtik. Ekkoriban sok szó esett a beugrató rendőrségi ügynökökről. Míg Philippe gyanús kávéházakban biliárdozott, és különféle itókák kóstolgatásával verte el az idejét, Agathe halálos félelemben gyötrődött a

család „nagy fiának” keserű sorsán. A három görög bölcse már túlságosan rákapott megszokott esti sétájára, a két özvegy lakásához vezető lépcsőkre s a kis szalonra, ahol már várták, s rögtön ki is faggatták őket a napi hírekről s véleményükről, hogysem akár egy napra is elmaradtak volna; rendületlenül eljárak kártyázni a kis zöld szalonba. Claparon a belügyminisztérium 1816-os nagy tisztogatása után is megmaradt állásában, ahhoz az örökké rémüldöző, nyúl-szívű fajtához tartozott, amely még a Moniteur híreit is csak suttogva közölte, sohasem feledkezve meg arról, hogy hozzá ne tegye: „Aztán nehogy kompromittáljanak!” Desroches, aki röviddel az öreg du Bruel nyugdíjaztatása után ugyancsak nyugalomba vonult, még a nyugdíjáért hadakozott. E három jó barát, Agathe kétségbeesett lelkiállapotának tanúja, azt a tanácsot adta az asszonynak, hogy küldje külföldre a fiát.

- Sokat beszélnek összeesküvésről, s ahogy a fia jellemét ismerem, nem fogja szárazon megúszni, mert áruló mindig akad.

- Az ördögbe is! - mondta du Bruel halkán, óvatosan szénézve maga körül. - Abból a fából van faragva, amelyből a császár a marsalljait válogatta. Nem szabad elárulnia a hivatását. Jelentkezzék katonai szolgálatra Keleten, Indiában...

- S az egészsége? - kérdezte Agathe.

- Miért nem megy állásba? - kérdezte az öreg Desroches. - Annyi magánvállalat van most alakulóban! Én is belépek egy biztosító intézetbe, hivatalfőnöki rangban, mihelyt elintézem a nyugdíjamat.

- Philippe katona, csak a háborúban érzi jól magát - felelte a harcias anya.

- Akkor meg legyen esze, és jelentkezzék szolgálattételre!

- Ezeknél? - kiáltott az özvegy. - Sohasem fog ilyen tanácsot hallani tőlem.

- Nincs igaza - mondta du Bruel. - A fiamat most helyezte el a navarrai herceg. A Bourbonok kitűnően gondoskodnak azokról, akik őszintén csatlakoznak hozzájuk, a fiát bizonyára kineveznék alezredesnek valamelyik lovasezredhez.

- A lovassághoz csak nemeseket engednek, sohasem lehetne ezredes - kiáltotta Descoings-né.

A megrémült Agathe nyomban kérlelni kezdte fiát, hogy utazzék külföldre, s álljon valamilyen idegen hatalom szolgálatába, bizonyára szívesen fogadják a császár egy volt törzstisztjét.

- Hogy én idegeneket szolgáljak? - kiáltotta Philippe elborzadva.

Agathe túlárado boldogsággal megölelte fiát.

- Egészen az apja! - mondta.

- Igaza van - mondta Joseph -, a franciák túl büszkék vezérükre, hogysem mások vezérkedése alatt szolgáljanak. Egyébként is meg lehet, hogy Napóleon még egyszer visszatér.

Hogy anyjának kedvében járjon, Philippe-nek ekkor az a nagyszerű ötlete támadt, hogy az Egyesült Államokban csatlakozik Lallemant ezredeshez, és együtt dolgozik vele a *Menedék-hely* megalapításában, amely a Nemzeti Gyűjtés akció néven ismeri égbekiáltó szélhámosság egyik vállalkozása volt. Agathe tízezer frankot költött rá megtakarított pénzéből, s további ezer frankot, hogy fiát elkísérhesse és behajózhassa Le Havre-ban. 1817 végén Agathe már jól megélt abból a 600 frank jövedelemből, ami államkötvényeiből maradt; később egy szerencsés ötlettel még azt a tízezer frankot is befektette, amely megtakarított pénzéből maradt, s így újabb hétszáz frank járadékhoz jutott. Joseph is hozzá akart járulni az anyai áldozatokhoz: úgy öltözködött, mint egy madárijesztő, ormótlán cipőt, kék harisnyát viselt, kesztyűt nem hordott, s barnaszénnel tűzelt; kenyeren, tejen és sajton élt. Szegény gyerekeknek ez idő tájt már nem

volt más támasza, mint az öreg Descoings-né és Bixiou, iskola- és műteremtársa, aki - mialatt egy jelentéktelen minisztériumi állásban dolgozott - akkoriban rajzolta csodálatos karikatúráit.

- Mily örömmel köszöntöttem ezernyolcszáztizenhétben a nyarat! - mondogatta gyakran Bridau, ha visszaemlékezett régi nyomorára. - Kisütött a nap, nem kellett többé szemet vásárolnom.

Színkezelésben Joseph már Gros-val összevetve is megállta a helyét, csak konzultációra járt olykor mesteréhez. Ekkoriban azzal a gondolattal foglalkozott, hogy nyíltan szakít a klasszikusokkal, elveti a görög hagyományokat, és lerázza azt a járószalagot, melyet a művészet nyakába kötöttek, mert meggyőződése szerint a természet a maga valóságában, minden hatalmas alkotásával és szeszélyével együtt, a művészet legsajátosabb területe. Joseph már készülődött arra a harcra, amely az 1823-as tárlattól kezdve - ekkor lépett először a közönség elé -, soha többé nem szűnt meg.

Szörnyű év következett a családra: Roguin, Descoings-né és Agathe közjegyzője kerekelt, s magával vitte a haszonélvezeti járadék hét évi részleteit, amelyeknek ez időben már kétezer frankot kellett volna jövedelmezniük. Három nappal e katasztrófa után pedig New Yorkból egy ezer frankos váltó érkezett, melyet Philippe alezredes bocsátott ki anyja nevére. A szegény katona - mint annyi mást, őt is becsapták és tönkretették - mindenét elvesztette a *Menedékhely* alapításában. A levél, amelynek olvastán Agathe, Joseph és Descoings-né könnyekre fakadt, arról is beszámolt, hogy New Yorkban még más adósságok is terhelik, s társai a balsorsban kezességet vállaltak érte.

- És még én biztattam, hogy hajóra szálljon! - kiáltotta a szegény anya, azon igyekezve, hogy igazolja Philippe ballépését.

- Nem ajánlanám - mondta húgának az öreg Descoings-né -, hogy gyakran elküldje a fiát ilyen utakra.

Descoings-né hősiesen viselkedett. Tovább fizette Agathe-nak az évi ezer tallért, és a ternóját sem hanyagolta el, amelyet 1799 óta nem húztak ki. Ez idő tájt már a lottóigazgatóság jóhiszeműségében is kételkedni kezdett. Azzal vádolta a kormányt - amelyet mindenre képesnek tartott -, hogy kihagyja az urnából a három számot, hogy minél lelkesebb játékra ösztönözze a feldühödt játékosokat. Bevételi forrásaik gyors számbavétele után lehetetlennek látszott, hogy előteremtsenek ezer frankot, anélkül hogy eladnák a járadék egy részét. A két asszony már arról beszélt, hogy elzálogosítják az ezüstneműt, a fehérnemű egy részét és a fölösleges bútorokat. Joseph, akit valósággal megrémített ez a terv, felkereste Gérard-t, feltárta helyzetüket, és a nagy festő a király kabinetirodájától megrendelést szerzett neki, XVIII. Lajos két arcképének másolatára, darabonként ötszáz frankért. Gros - noha nem volt adakozó természetű - elvitte tanítványát festékkereskedőjéhez, és a saját számlája terhére íratatta a Joseph festékeinek költségét. Az ezer frank azonban csak a kész másolatok átvétele napján volt esedékes. Joseph ezért előbb tíz nap alatt négy táblaképet festett, eladta a kereskedőknek, és átnyújtotta anyjának az ezer frankot, hogy Agathe kifizethesse a váltót. Nyolc nap múlva újabb levél érkezett, amelyben az alezredes közölte anyjával, hogy hajóra szállt: pénze nem lévén, a kapitány becsületszóra fogadta fel a hajóra. Le Havre-ba való megérkeztekor legalább újabb ezer frankra lesz szüksége.

- Helyes - mondta Joseph az anyjának -, addigra befejezem a másolatokat, s viheted neki az ezer frankot.

- Drága Joseph-em - kiáltotta Agathe könnyekre fakadva, és megölelte a fiút -, Isten meg fog áldani. Ugye, te is szereted a szegény sorsüldözöttet? Ő a mi büszkeségünk és jövőnk. Milyen fiatal, bátor és boldogtalan, s minden összeesküszik ellene: legalább mi hárman tartsunk ki mellette.

- Látod most már, hogy a festészetnek is van valami haszna? - kiáltotta Joseph boldogan, mert végre anyja is beleegyezett abba, hogy nagy művész legyen.

Bridau-né asszony azon nyomban elindult szerelmetes fia, Philippe alezredes elé. Le Havre-ban naponta kijárt az I. Ferenc korabeli kerek toronyhoz. Az amerikai hajó érkezéére várva, napról napra növekvő aggodalom kínoztatta szívét. Csak az anyák a megmondhatója annak, hogy ez a fajta szenvedés mennyire felhevíti az anyai érzelmeket. A hajó 1819 októberének egy derűs reggelén futott be a kikötőbe, épen, sérülés nélkül. A hon levegője és a viszontlátás az édesanyjával a legdurvább lelkiületű emberre sem téveszti el hatását, különösen, ha bajjal, nyomorral terhes út van mögötte - Philippe is szabadjára engedte túláradó érzelmeit.

„Ó, hogy szeret engem” - gondolta magában Agathe.

De sajnos, a császári tiszt már csak egyetlenegy embert szeretett a világon: önmagát, Philippe alezredesét. Útjának viszontagságai Texasban, s főképp maga New York, a kufárkodás és a legszélsőségesebb individualizmus hazája, ahol az érdekek nyeresége már cinizmusba fordult, s ahol az önmagára utalt, elszigetelt egyén csak könnyökkel tud utat törni magának, ahol mindennemű udvariasság híján mindenki a maga ügyének bírója - egyszóval útjának és kalandjainak minden részlete csak a garázda katonai ösztönöket fejlesztette ki Philippe-ben. Még durvább lett, mint amilyen volt, személyeskedő, udvariatlan, iszákos, a dohányzásra is rákapott, egyszóval a nyomor és a testi szenvedések végképp elzüllesztették. Ehhez járult, hogy az alezredes még mindig az üldözött ember szerepében tetszelgett. Az ilyen szerep az ostoba embert kíméletlenné, türelmetlenné teszi embertársai iránt. Philippe szemében a világ a saját fejénél kezdődött, s a lábánál ért véget. A nap csak miatta sütött ki. New York-i élményei pedig - ahogy a tetteknek ez az embere értelmezte őket - végképp eloszlattak benne minden erkölcsi aggályt. Az ilyenfajta lények csak kétféleképp tudnak fennmaradni az életben: vagy hívők, vagy hitetlenek: vagy megvan bennük a tisztességes ember minden erénye, vagy nyaklók nélkül kielégítik minden szükségletüket, és hamar rákapnak arra, hogy legkisebb érdekeiket és szenvedélyeik minden szeszélyét elháríthatatlan szükségszerűségnek tekintsék. Ez az út messzire vezet.

Az alezredes látszatra megőrizte katonás szókimondását, őszinteségét, gondtalanságát, épp ezért volt veszélyes. Ártatlannak látszott, mint egy gyerek, s minthogy mindig csak önmagával gondolt, soha semmit nem tett anélkül, hogy előzőleg alaposan meg ne fontolta volna, mit kell tennie, ugyanúgy ahogy egy ravasz ügyész igyekszik kifogni egy agyafűrt fickó fortélyain. A nyelve ügyesen forgott, nem sajnálta a szót, annyit adott belőle, amennyit elhittek neki. De ha történetesen valaki nem fogadta el a magyarázatokat, amelyekkel az alezredes a cselekedetei és szavai közti szakadékot próbálta áthidalni, akkor Philippe, aki kitűnően lőtt célba is, a legügyesebb vívómesterrel szemben is megállta a helyét, az életükkel mit sem törődő emberek hidegvérével a legkisebb kelletlen megjegyzésre is azonnal elégtételt kért. Bármely pillanatban hajlandó volt tetteletes magyarázatot adni, amely után természetesen lehetetlenné válik minden egyezkedés. Tiszteletet parancsoló termete kissé kigömbölyödött, arca barnára sült a texasi tartózkodás alatt; másokkal ridegen, parancsolóan beszélt annak az embernek a hangján, aki New Yorkban a maga erejére támaszkodva kényszerült megvédeni tekintélyét. Egyszerű ruházatában, az új szenvedésektől megedzett testtel, Philippe igazi *hős* benyomását tette az anyára; holott valójában nem volt több, mint amit a nép a maga kifejező módján *senkiházinak* nevez.

Bridau-né asszony, akit halálra rémített drága fiának sanyarú állapota, először is teljesen kiöltöztette Philippe-et Le Havre-ban. Viszontagságainak történetét hallgatva, természetesen arra sem volt ereje, hogy útját állja, ha Philippe-nek inni, enni s mulatni kerekedett kedve, mivel ez magától értetődően kijár annak az embernek, aki a *Menedékhely*-ről tér haza. Bizony elképzelni sem lehetett szebb tervet, mint a császári hadsereg maradványaival meghódítani Texast; a terv azonban nem a körülményeken, hanem az embereken bukott meg, s Texas ma egy szép jövővel biztató köztársaság. A liberalizmusnak ez a kísérlete a Restauráció alatt meggyőző bizonyíték arra, hogy céljai nem a nemzet, hanem az önzés céljai, és csak a hatalomra irányulnak. Nem volt hiány sem embereken, sem területben, sem eszmében, sem odaadásban, csak a tallérok hiányoztak és annak az álszent pártnak a támogatása, amely hatalmas összegek fölött rendelkezett, de egyetlen fillért sem adott, pedig egy új birodalmat lehetett volna hódítani.

Az Agathe-fajtabeli háziasszonyoknak egészséges, józan eszük van, s átlátnak az ilyen politikai szélhámosságokon. A szegény anya, fia elbeszélése nyomán, csakhamar felfedezte az igazságot; hisz száműzött gyermeke iránti érdeklődésből ennek távolléte alatt szorgalmasan olvassza az alkotmánypárti lapok nagyhangú reklámjait, és figyelemmel kísérté annak a hírhedt gyűjtőakciónak a menetét, amely összevissza százötvenezer frankot eredményezett, pedig legalább öt vagy hat millióra lett volna szükség. A liberális párt vezetői hamarosan észrevették, hogy - külföldre szállítva hadseregeik dicső maradványait - XVIII. Lajos malmára hajtják a vizet. Mi sem természetesebb, minthogy azonnal cserbenhagyták leghűbb, legelszántabb, leglelkesebb híveiket, azokat, akik mindig elől haladtak a sorban. De Agathe sohasem tudta megértetni fiával, hogy sokkal inkább balekja, mintsem áldozata meggyőződésének. Bálványának imádatában tudatlansággal vádolta magát, és Philippe balsorsáért a vészterhes időket okolta. S valóban elmondható, hogy Philippe mindeddig minden bajában nem annyira saját hibáinak, mint jellemességének, erélyének, a császár bukásának, a liberálisok kétszínűségének és a Bourbonok bonapartista gyűlölő politikájának volt az áldozata. Agathe a Le Havre-ban töltött költséges hét alatt nem merte szóvá tenni fia előtt, hogy véleménye szerint jó volna, ha kibékülne a királyi kormánnyal, és jelentkezne a hadügyminisztériumban; elég dolgot adott neki, hogy hazacsábítsa fiát Le Havre-ból, ahol az élet szörnyűségesen drága volt, és útnak indítsa Párizsba, még mielőtt elfogyna útiköltségre félretett utolsó pénze. Descoings-né és Joseph, akik a királyi gyorskocsi társaság udvarán vártak a száműzött fiú hazatértére, megdöbbenve látták, hogy Agathe arcát mennyire megviselte a távollét.

- Anyád két hónap alatt tíz évet öregedett - mondta Descoings-né Joseph-nek, miközben a hazatérőt üdvözölték, ölelgették, a poggyász kirakására várakozva.

- Jó napot, asszonyság - ezzel a „gyöngéd” megszólítással üdvözölte Philippe az öreg fűszeresnét, akit Joseph szeretetteljesen „Descoings mamának” hívott.

- Nincs pénzünk kocsira - mondta Agathe panaszos hangon.

- Van nekem - felelte a fiatal festő. - Milyen remek színben van a bátyám! - kiáltotta, amikor meglátta Philippe-et.

- Szutykos vagyok, mint egy pipa. De te nem változtál, kölyök.

Joseph ekkor már huszonegyedik évében járt. Néhány barátja megbecsülésétől övezve, akik mellette álltak megpróbáltatásainak napjaiban, tudatában volt erejének és tehetségének; ő képviselte a festészetet a fiataloknak abban a kis körében, amely a tudománynak, irodalomnak, politikának és bölcsészetnek szentelte minden figyelmet - nem csoda hát, ha megbántódott Philippe lekicsinylő hangjától, amelyet bátyja még egy megvető gesztussal is tetézett: meghúzta a fülét, mint egy gyereknek. Agathe észrevette Descoings-néban és Joseph-ben azt a

hirtelen elhidegülést, amely kezdeti meghiúsított örömeiket követte; azzal igyekezett jóvátenni Philippe hibáját, hogy részletesen elmondta fia szenvedéseit a számkivetés napjaiban. Descoings-né meg akarván ünnepelni Philippe hazatérését - akit magában a tékozló fiúnak nevezett -, remek vacsorát készített, amelyre az öreg Claparon és idősebb Desroches is hivatalos volt. A ház többi barátja is megígérte, hogy eljön, s el is jött. Joseph meghívta Léon Giraud-t, d'Arthezt, Michel Chrestient, Fulgence Ridalt és Bianchont, baráti körének tagjait, Descoings-né pedig bizalmasan közölte Bixiou-val, állítólagos nevelt fiával, hogy a fiatalok számára egy parti *écarté*-t terveznek. Ifjabb Desroches, aki közben, a szigorú apa jóvoltából, letette az ügyvédi vizsgát, ugyancsak részt vett az estélyen. Du Bruel, Claparon, Desroches és Loraux abbé figyelmesen tanulmányozta a számkivetettet; durva modora, borízú hangja, közönséges beszéde és kihívó tekintete valósággal megrémítette őket. Ezért, míg Joseph felállította a játékasztalokat, a család meghittebb barátai körülvették Agathe-ot, és megkérdezték tőle, mi a terve Philippe-pel.

- Nem tudom - felelte az asszony. - De arról hallani sem akar, hogy a Bourbonok szolgálatába lépjen.

- Nehéz dolog lesz helyet találni számára Franciaországban - mondta az öreg du Bruel. - Ha nem lép be a hadseregbe, a közigazgatásban sem fog egyhamar elhelyezkedni. S az már az első pillantásra meglátszik rajta, hogy szindarabírással, mint ahogy a fiam teszi, nemigen fogja megkeresni a kenyerét.

Agathe tekintetéből mindnyájan megértették, mennyire aggasztja Philippe jövője, s minthogy egyiküknek sem állt módjában, hogy segítségére legyenek, elhallgattak. A számkivetett, ifjabb Desroches és Bixiou ezalatt *écarté*-t játszott; e játékot akkoriban kapta fel a divat.

- Descoings mama, a bátyámnak nincs pénze - súgta Joseph a derék, jószívű asszonyság fülébe.

A lottó öreg törzsvendége húsz frankot hozott, s a pénzt átadta a festőnek, aki titokban bátyja kezébe csúsztatta. Időközben a többi vendég is megérkezett. Két asztalnál bosztont játszottak, az estély vidámnak ígérkezett. Philippe-ről csakhamar kiderült, hogy kellemetlen játszótárs. Kezdetben sokat nyert, de később veszíteni kezdett, este tizenegy óra felé már ötven frankkal tartozott ifjabb Desroches-nak és Bixiou-nak. Az *écarté*-asztal mellől fel-felcsattanó láрма és veszekedés nemegyszer megzavarta a békés bosztonozókat, akik titokban mindannyian szemmel tartották Philippe-et. A számkivetett olyan összeférhetetlennek mutatkozott, hogy amikor egy alkalommal újra összetűzött ifjabb Desroches-sal - aki maga sem volt a legjámborabb fajta -, az öreg Desroches, noha fiának igaza volt, látszólag elmarasztalta, s megtiltotta neki, hogy tovább játsszék. Ugyanígy tett Descoings-né unokájával, akinek szellemesen csipkelődő megjegyzéseit Philippe szerencsére nem értette meg; a csúfolódó fiatalember alighanem nagy bajba került volna, ha egyik horgas nyila történetesen átüti az alezredes tompa eszének vastag burkolatát.

- Bizonyára fáradt vagy már - súgta Agathe Philippe fülébe -, eredj, feküdj le, fiam!

- Az utazás neveli az ifjúságot - mondta mosolyogva Bixiou, amikor Bridau-né asszony és az alezredes eltávozott.

Joseph, aki hajnalban kelt, és korán feküdt, még az estély vége előtt szobájába vonult. Másnap reggel a két özvegy, miközben az elülső szobában reggelire terített, meghányta-vetette a történeteket, s arra a megállapításra jutott, hogy estélyeik igen költségesek lesznek, ha Philippe - Descoings-né szavaival élve - így akarja folytatni, ahogy elkezdte. Az öreg fűszeresné, aki ekkor már hetvenhatodik évében járt, felajánlotta barátnőjének, hogy áruba bocsátja bútorait, visszaadja lakását a háztulajdonosnak, aki szíves örömet visszavenné; Agathe szalonját

alakíthatnák át hálósobájává, az elülső szobát pedig étkezésre is alkalmas fogadószobának rendezhetnék be. Ily módon évi hétszáz frankot takarítának meg, s a kiadások csökkentése révén módjukban volna havi ötven frankot adni Philippe-nek addig is, míg valamilyen álláshoz nem jut. Agathe elfogadta az áldozatot. Mikor az alezredes is bejött, s anyja megkérdezte tőle, jól érezte-e magát a kis szobában, a két özvegyasszony felvázolta előtte a család helyzetét. Descoings-né és Agathe együttes jövedelme ötezerháromszáz frankra rúgott; ebből négyezer frank életjáradék Descoings-né része volt. Az öreg fűszeresné hatszáz frankot adott Bixiou-nak, akit egy félév óta már nyíltan unokájaként emlegetett, hatszáz frankot Joseph-nek, a többi a háztartásra és egyéb költségekre ment. Ami megtakarított pénzük volt, mind elúszott.

- Ne féljenek - mondta az alezredes -, talállok én magamnak munkát, nem leszek a terhükre. Pillanatnyilag csak kosztot-kvartélyt kérek maguktól.

Agathe megölelte fiát, Descoings-né pedig száz frankot csúsztatott a markába az esti kártya-adósság kifizetésére. Tíz nap alatt eladták a bútorokat, átadták a második emeleti lakást a háziúrnak, s átalakították Agathe lakását, mindezt azzal a szédületes gyorsasággal, amellyel csak Párizsban találkozni. E tíz nap alatt Philippe rögtön reggeli után kereket oldott, s csak ebédelni jött vissza, este újra elment, s éjfél tájt tért haza lefeküdni, íme az életmód, amelyet e kimustrált hadfi ez idő alatt folytatott, s amely lassanként megrögzött szokásává vált.

A Mívesek hídja helyett az Új hídon kelt át a túlsó partra, s az ily módon megtakarított két sou-ért kifényesíttette a csizmáját; ezután a Palais Royalban megivott két pohárka pálinkát, s elolvasta a lapokat, amivel délig elverte az idejét; ekkor a Vivienne utcán elballagott a Minerva kávéházba, a liberális politika akkori főhadiszállására, s néhány volt tisztársával biliárdozott. Akár nyert, akár veszített, három-négy pohár itókánál és tíz dohányjövédéki szivarnál alább nem adta, majd az utcán sétálgatott egy darabig, hol előre, hol hátra, kényelmesen baktatva. Este, miután elszívott néhány pipát a Hollandi kocsmában, tíz óra tájt felment a játékkerembe, ahol az inastól egy számot és egy gombostűt kapott. Néhány kiérdemesült játékostól megtudakolván a *vörös* és a *fekete* állását, egy kedvezőnek látszó pillanatban tíz frankot tett fel; de akár veszített, akár nyert, három tétnél többet nem játszott. Ha nyert - s majdnem mindig nyert - megivott egy pohár puncsot, majd hazament padlásszobájába; ilyenkor azzal fenyegetőzött, hogy agyonveri az ultrákat és a testőröket, s a lépcsőházban már hangosan énekelni kezdett:

- *Örködjünk a császárság üdvén!*

- Jó kedve van Philippe-nek ma este - mondta szegény anyja, s felment hozzá, még egyszer megölelni, nem törődve a puncs, a pohárkák és a dohány különféle bűzeivel.

- Ugye meg vagy velem elégedve, drága jó anyám? - mondta neki Philippe január vége felé. - Ennél rendszeresebb életet nem is lehet elképzelni.

Philippe öt alkalommal vendéglőben vacsorázott néhány régi bajtársával. Ezek az öreg katonák helyzetükről, sorsukról beszélgettek, s többek között szóvá tették azt a reményüket is, amelyet egy most épülő, a császár kiszabadítására szánt tengeralattjáróhoz fűztek. Újra megtalált régi bajtársai közül Philippe különösen egy Giroudeau nevű volt gárdakapitányhoz vonzódott: az ő századában kezdte meg annak idején katonai szolgálatát. Ez az öreg dragonyos volt az oka, hogy Philippe - Rabelais szavaival élve - kiegészítette ördögszekere felszerelését: az itókához, a dohányzáshoz és a játékhoz negyediknek felszerelte a még hiányzó kereket. Egy este, február eleje táján Giroudeau vacsora után elvitte Philippe-et a Gaîté színház egyik páholyába, amely unokaöccse, Finot, egy kis színházi lap tulajdonosáé volt; a volt dragonyoskapitány kezelte a lap pénztárát, levelezését s az előfizetők névjegyzékét. Az alkotmánypárti ellenzéki katonatisztek divatja szerint öltözve, szögletes gallérú, állig zárt, bő

császárcabátot viseltek, amely a sarkukat verdeste, mellükön a becsületrend rozettája, kezükben ólomgombos nádpálca, amely fonott bőrszinóron lógott csuklójukról. A két hadfi - saját szavaival élve - már jócskán benyakalt, és a páholyban kiöntötték egymásnak szívük keserveit. Néhány palack bor és többrendbeli pálinkás-pohárka gőzein át Giroudeau megmutatott Philippe-nek a színpadon egy kövérkés, fürgé kis színésznőt - Florentine volt a neve -, akinek vonzalmát és kegyeit a páhollyal együtt a mindenható színházi lapnak köszönhette.

- Mi az, hogy kegyei? - kérdezte Philippe. - Egy ilyen vén almásszürke csataló, mint te, mit remélhet egy fiatal nőtől?

- Istennek hála - felelte Giroudeau -, még ma sem kellett megtagadnom dicső egyenruhánk régi elveit. Soha egy lyukas garast még nem költöttem nőre.

- Hogy érted ezt? - kiáltotta Philippe. - Csak nem azt akarod mondani, hogy két szép szemedért szeret?

- Úgy ám - felelte Giroudeau. - De magunk között, ebben a lapnak is része van. Holnap majd két sorban azt fogjuk tanácsolni az igazgatóságnak, hogy adjon Florentine kisasszonynak egy kis táncos szerepet. Istenemre, fiam, nagyon boldog vagyok.

„Tyű - mondta magában Philippe -, ha ez a tiszteletre méltó Giroudeau kopasz fejével, amelyen annyi szőr sem nő, mint a térdemen, a negyvennyolc évével, nagy pókhasával, vidéki vincellérábrázatával és krumpliorrával egy ilyen kis táncosnőre tud szert tenni, akkor én Párizs első színésznőjének lehetnék a babája.”

- S hogyan jut hozzá ilyesmihez az ember? - kérdezte hangosan barátjától.

- Este majd elviszlek Florentine-hez. Noha Dulcineám a színháznál csak ötven frankot keres havonta, egy Cardot nevű volt selyemkereskedő jóvoltából, akitől minden elsején ötszáz frankot kap, elég jól van eleresztve.

- No de hát... - mondta féltékenyen Philippe.

- Ugyan már, az igazi szerelem vak - felelte Giroudeau. Előadás után az öreg dragonyos elvitte Philippe-et Florentine kisasszony lakására, amely a Crussol utcában, mindössze két lépésnyire volt a színháztól.

- Viselkedjünk tisztességesen - ajánlotta Grioudeau. - Florentine az anyjával él, az igazi anyjával... megérted ugye, hogy nincs annyi pénzem, hogy tartsak neki egyet. Az asszonyt Cabirolle-nak hívják, házmesterné volt, s éppenséggel nem esett a feje lágyára. Szólítsd „asszonyom”-nak, ehhez ragaszkodik.

Florentine-nek aznap este vendége volt: egy Marie Godeschal nevű táncosnő, szép, mint egy angyal, hideg, mint általában a táncosnők, egyébként pedig Vestris tanítványa, aki nagy jövőt jósolt neki. Godeschal kisasszony, aki a Panoráma drámai színházban szeretett volna fellépni Mariette néven, a képviselőház egyik főnemes tagjának támogatására számított; Vestris már régebben megígérte, hogy bemutatja neki, - de a táncmester, aki ebben az időben még meglehetősen tapasztalatlan volt, úgy látta, hogy tanítványa még nem rendelkezik megfelelő tudással. A becsvágyó Marie Godeschal Mariette néven már nagy hírnévre tett szert; becsvágyát egyébként nem kárhoztatjuk. Volt egy fivére, aki ügyvédbojttárként dolgozott Derville-nél. A két szegény s árván maradt testvér nagyon szerette egymást, ismerték az életet, ahogy az csak Párizsban ismerszik meg; az egyik napi tíz sou-ból élt, s ügyvéd akart lenni, hogy illően gondoskodhassak nővéréről, a másik hidegvérűen elhatározta, hogy táncosnőnek megy, és szépségét és lábait kiaknázva, ügyvédi irodát vásárol fivérének. Egymás iránt táplált érzelmeiken, közös érdekeiken és életükön kívül az egész világot - mint hajdanában a rómaiak és a

zsidók - barbárnak, idegennek és ellenségnek tekintették. Ez a meghatóan szép barátság, amelyet soha semmi sem zavart meg, szerzett becsületet Mariette-nak meghitt ismerősei között. A két testvér ez idő tájt a Vielle du Temple utcában, egy nyolcadik emeleti lakásban lakott. Mariette, aki tízéves korában kezdte tanulmányait, ekkor tizenhatodik évében járt. Sajnos, ruhák hiányában ennek a táncos léptű, de gondatlanul ápolt, vastag kasmírok és olcsó kartonruhák alatt rejtőzködő, vasalt cipőben járó lánynak a szépségét csak a varrólányok és a boldogtalan szépasszonyok vadászatában jártas párizsiak ismerhették fel.

Philippe beleszeretett Mariette-ba. Mariette Philippe-ben elsősorban a testőrdragonosok tisztjét, a császár parancsőtisztjét s huszonkét éves fiatalságát becsülte, nem szólva arról az élvezetről, hogy annyival különbnek érezhette magát Florentine-nél, amennyivel Philippe különb volt Giroudeau-nál. Florentine és Giroudeau, az egyik, hogy bajtársának örömet szerezzen, a másik, hogy barátnőjét pártfogóhoz juttassa, rávette a két fiataalt, kössenek *balkézről* házasságot. Ez a kifejezés a párizsiak szóhasználatában egyenértékű a *morganatikus házassággal*, amelyet királyok vagy királynők szoktak kötni. Philippe eljövét bevallotta nyomorúságos anyagi helyzetét Giroudeau-nak, de a tapasztalt vén róka megvigasztalta.

- Majd szólok Finot öcsémnek - mondta. - Ne felejtse el, most a civilek és a közhelyek korszakát éljük, meg kell hogy alkudjunk. Ma a tintatartó a mindenható hatalom. A tinta helyettesíti a löport, a szó a golyót. De mindent egybevetve, ezek a kis szerkesztő firkászok jó gyerekek és elég leleményesek. Gyere el holnap hozzám a szerkesztőségbe, addig majd beszéllek az öcsémmel. Nem sok időbe fog telni, és lesz helyed valamelyik újságnál. Mariette, aki most azért fogad el (ne áltassuk magunkat!), mert semmije sincs, sem szerződése, sem reménye arra, hogy felléphessen, s akinek a fülébe súgtam, hogy te is hamarosan újsághoz kerülsz, be fogja bizonyítani neked, hogy magadért szeret, s te természetesen el fogod hinni. Tégy úgy, ahogy én tettem, tartsd statisztá sorban, ameddig csak lehet. Én olyan szerelmes voltam, hogy amikor Florentine megkért, szerezzek neki egy táncos szerepet, azonnal szóltam Finot-nak, hogy lépjen közbe az érdekében, de az öcsém azt mondta: „Tehetséges lány, ugye? Nos abban a pillanatban, hogy megkapja a táncos szerepét, úgy eltáncol mellőled, hogy a hírért sem hallod többé.” Hát igen, ez Finot! Majd meglátod: olyan kölyök, aki mindig feltalálja magát.

Philippe másnap négy órakor a Sentier utcában látta viszont Giroudeau-t egy szellőztetőnyílással ellátott tyúkólféleiben; úgy ült ott, mint egy ketrecbe zárt vadállat. Egy kis kályha, egy kis asztal, két kis szék és néhány apró tűzifahasáb: ennyi volt a tyúkól egész berendezése. A helyiségnek az *Előfizetési Iroda* felirat adott némi előkelőséget, amely nyomtatott betűkkel az ajtón díszelgett, s egy másik, a rácsra akasztott tábla, amely kézírással a *Pénztár* felírást viselte. A kapitány irodájával szemben, a fal mentén egy pad húzódott, amelyen egy félkarú rokkant ebédelt - Giroudeau röviden „Tökfej”-nek nevezte, nyilván sárgásbarna arcszíne miatt.

- Csinos! - mondta Philippe, végigjártatva tekintetét a helyiségen. - S tulajdonképp mivel foglalkozol itt, te, aki egykor az eylaii ütközetben szegény Chabert ezredessel együtt vezettél a támadást?... A kutyamindenit! Hát miféle tiszték vagyunk mi?

- Hát igen... hm, hm, tiszték, akik... újságnyuftákat írnak - felelte Giroudeau, feljebb tolva fekete selyemsipkáját. - Arról nem is szólva, hogy a felelős szerkesztője is vagyok ennek a szemétnek - tette hozzá az újság egy példányára mutatva.

- Én pedig, aki Egyiptomot is megjártam, most a Bélyegzőhivatalt járom - mondta a rokkant.

- Csönd legyen, Tökfej! - kiáltotta Giroudeau. - Ez a hős katona itt előtted a császár parancsőtisztje volt a montmiraili ütközetben.

- Parancs! - mondta Tökfej. - Én is ott hagytam el a karomat.

- Vigyázz a boltra, fölnézek az öcsémhez - mondta a dragonyoskapitány.

A két kiszolgált katona felment a negyedik emeletre, ahol a folyosó végi padlószobában egy sápadt, közönyös tekintetű fiatalember fogadta őket, ócska pamlagon heverve. A „civil” nem nagyon zavartatta magát, nyugodtan fekve maradt, miközben szivarral kínálta meg nagybátyját s ennek barátját.

- Barátom - mondta Giroudeau szelíd, alázatos hangon -, ez az a kiváló testőrtiszt, akiről tegnap beszéltem neked.

- S mihez kezdjek vele? - kérdezte Finot, végigmérve Philippe-et, úgyhogy az Giroudeau-hoz hasonlatosan egyszerre elvesztette lélekjelenlétét a sajtónak e nagy hatalmú diplomatája előtt.

- Drága gyermekem - mondta a dragonyoskapitány azon igyekezve, hogy ne billenjen ki a nagybácsi szerepéből -, az alezredes most jött haza Texasból.

- Úgy, ön is beugrott a texasi *Menedékhely*-nek? - kérdezte Finot. - A *Földműves-Katona*-t játszotta? Ahhoz képest még elég fiatal.

E tréfa csípősségét csak azok érthetik meg, akik még visszaemlékeznek a metszeteknek, spanyolfalaknak, falióráknak, bronz- és gipszszobroknak arra az áradatára, amellyel a Földműves-Katona ötlete, Napóleon és hű vitézei sorsának e nagy jelképe, előntötte az egész országot, hogy végül megtermékenyítse néhány bohózatíró agyát. Az ötlet *kerek egy* milliót jövedelmezett. Isten háta mögötti vidéki helyeken, egy-egy szalon kárpitján még ma is találkozni a Földműves-Katonával. Ha e fiatalember nem lett volna Giroudeau unokaöccse, nem úszta volna meg két nyakleves nélkül.

- Igen, beugrottam - felelte Philippe kényszeredetten mosolyogva. - Az időmön kívül tizenkétezer frankot öltem bele.

- S még mindig szereti a császárt? - kérdezte Finot.

- Az Istenem - mondta Philippe Bridau.

- Ön a liberálisokkal tart?

- Mindig az alkotmányos ellenzéket fogom támogatni. Foy... Manuel... Lafitte... azok a férfiak! Ők majd megszabadítanak azoktól a nyomorultaktól, akik külföldről visszatolakodtak hozzánk.

- Nos - mondta Finot hűvösen -, a legjobb, amit tehet, kedvesem, ha igyekszik tőkét kovácsolni balsorsából, mert ön a liberálisok áldozata. Maradjon meg liberálisnak, ha ragaszkodik a meggyőződéséhez, de fenyegetse meg őket, hogy leleplezi texasi ostobaságait. A Nemzeti Gyűjtés akció jóvoltából ugye, egy lyukas garast sem kapott, igaz? Nos, ennél jobb helyzetben nem is lehetne: kérjen számadást az összegyűjtött pénzről. Tudja, mi fog erre történni? Most alapítanak egy új ellenzéki lapot a baloldali képviselők támogatásával: ön lesz a pénztárosa ezer tallér fizetéssel... örökös állás. Semmi másra nincs szükség, mint húszezer frank óvadékra, azt szerezze meg, egy hét alatt benn ül a fészekben. Én majd azt tanácsolom, hogy igyekezzenek megszabadulni öntől, s ajánlják fel önnek azt az állást, de nyissa ki a száját, annyit mondok, kiabáljon olyan hangosan, ahogy csak tud.

Giroudeau megvárta, amíg a háláját bizonygató Philippe előre nem ment a lépcsőn, s így szólt öccséhez:

- Furcsa egy alak vagy te is! Miért tartasz itt engem ezerkétszáz frankkal?

- Annak az újságnak nem adok egy évet - mondta Finot. - Tudok én ennél jobbat is számodra.
- Teringettét - mondta Philippe Giroudeau-nak -, az öcséd nem esett a feje lágyára. Sosem jutott volna eszembe, hogy kihasználjam a helyzetemet.

Este Philippe alezredes a Lemblin kávéházban s a Minerva kávéházban már hangosan szidalmazta a liberális pártot, amely gyűjtési akciókat rendez, Texasba küldi az embert, képmutató módon Földműves-Katonákról prédikál, de cserbenhagyja a hősokeket, nem törődve azzal, hogy nyomorognak, bezsebeli a húszezer frankjukat, s két évig az orruknál fogva vezeti őket.

- Elszámolást fogok követelni tőlük a *Menedékhely* javára-gyűjtött pénzről - közölte a Minerva kávéház egyik törzsvendégével, aki azonnal továbbadta a hírt egy baloldali újságírónak.

Philippe aznap nem ment haza a Mazarin utcába, hanem egyenesen Mariette-hoz futott, akinek elújságolta, hogy egy tízezer előfizetővel rendelkező lap munkatársa lesz, amely természetesen a legmelegebben pártolni fogja a táncosnő tehetségét. Agathe és Descoings-né egész éjszaka halálra váltan várt hazatértére, mert épp aznap gyilkolták meg Berry herceget. Az alezredes másnap néhány perccel ebéd után érkezett haza, s amikor anyja elmondta neki, mennyire nyugtalankodott éjszakai kimaradása miatt, dühbe gurult, s azt kérdezte, hogy még mindig kiskorúnak tartják-e.

- A kutyamindenit én jó hírt hozok maguknak, s erre gyászba öltözik az egész ház. Meghalt Berry herceg?... Annyi baj legyen... eggyel kevesebben vannak... Engem felfogadnak pénztárosnak egy újsághoz ezer tallér fizetéssel, tehát nem lesz több gondjuk rám.

- Lehetetlen - kiáltotta Agathe.

- De nagyon is lehet, ha ideadnak nekem húszezer frankot óvadékra. Nincs más tennivalójuk, mint hogy letétbe helyezték az ezerháromszáz frank járadékukat, a félévi járandóságukat azért természetesen megkapják.

A két özvegy, aki két hónap óta halálra gyötörte magát azon való aggodalmában, vajon Philippe mihez kezd az idejével, s hogy és hol lehetne neki állást szerezni, most hirtelen boldogságában egyszerre elfeledkezett a jelen minden bajáról-gondjáról. Este az öreg du Bruel, a végét járó Claparon s a hajthatatlan idősebb Desroches, a három görög bölcs egyöntetűen azt tanácsolta az özvegynek, adja oda a kért óvadékot.

Az újságot szerencsére még Berry herceg halála előtt alapították, s így szerencsésen elkerülte azt a könyörtelen csapást, amelyet Decazes akkortájt a sajtóra mért. Özvegy Bridau-né ezerháromszáz frankját óvadékba tették, és Philippe megkapta pénztárosi kinevezését. A derék fiú ez alkalommal ígéretet tett, hogy a két özvegynek havonta száz frankot fizet lakásért és ellátásért, amiért is nyomban a világ legjobb gyermekének kiáltották ki. Akik eddig rossz véget jósoltak neki, most szerencsét kívántak Agathe-nak.

- Tévedtünk az ítéletünkben - mondták.

Szegény Joseph, hogy ne maradjon el bátyja mögött, ugyancsak megpróbált a saját erejére támaszkodni. Nem is sikertelenül. Időközben három hónap telt el, s az alezredes, aki négy ember helyett evett, a tetejébe még válogatós is volt, hozzájárulás címén egyre nagyobb költségekbe verte a két özvegyasszonyt, de fizetni még egy fillért sem fizetett. A tapintatos özvegyasszonyok természetesen nem figyelmeztették ígéretére. Véget ért az esztendő is, és Philippe zsebéből még mutatóba se jutott a háztartásba akárcsak egy is azok közül a

pénzért, amelyeket Léon Gozlan oly kifejezően *ötkarmú tigrisnek* nevezett. Igaz, hogy az alezredesnek nyugodt volt a lelkiismerete: csak ritkán étkezett otthon.

- Mindegy, most boldog - mondta az anyja -, állása van, nyugodt élete.

Hála a tárcarovatnak, amelyet Vernou (Bixiou, Finot és Giroudeau egyik barátja) szerkesztett, Mariette nem a Drámai Panorámához került, hanem a Porte-Saint-Martin színházba, ahol Bégrand mellett figyelemre méltó sikert aratott. E színháznak egy gazdag és pompaszerető tábornok volt az igazgatója, aki szerelmes volt egyik színésznőjébe, és ennek impresszáriójaként szerepelt. Párizsban mindig akad ember, aki egy-egy színésznő, táncosnő vagy énekesnő kedvéért, szerelemből elmegy színházigazgatónak. A tábornok ismerte Philippe-et és Giroudeau-t. Finot színházi lapjának és Philippe újságjának segítségével, valamint a három katonatiszt közreműködésével Mariette első fellépése meghozta a remélt sikert, amiből nyilvánvalóan kiderül, hogy a szerelmesek összetartanak, ha elmebajuk kölcsönös támogatásáról van szó. A rosszmájú Bixiou hamarosan hírül adhatta nagyanyjának és a jámbor Agathe-nak, hogy Philippe pénztáros, a hősök hőse, fülíg szerelmes Mariette-ba, a Porte-Saint-Martin színház híres táncosnőjébe. Ez az ősrégi hír villámcsapásként hatott a két özvegyre: egyrészt, mert a hitbuzgó Agathe megannyi égetni való rimának nézte a színésznőket, másrészt mert mindketten meg voltak győződve arról, hogy az effajta nő aranyat eszik, gyöngyöt iszik, s a legnagyobb vagyonoknak is a nyakára hág.

- Ugyan anyám - mondta Joseph Agathe-nak -, hát olyan ostobának tartod Philippe-et, hogy pénzt adjon Mariette-nak? Az ilyen nők csak a gazdag embereket fosztják ki.

- Már azt beszéljük, hogy Mariette szerződést kap az Operánál - mondta Bixiou. - De ne féljen, asszonyom, a diplomáciai testület már felfedezte a Porte-Saint-Martint, és a szép Mariette nem sokáig fog megmaradni a fia mellett. Úgy hallom, hogy az egyik nagykövet máris belebolondult a szép táncosnőbe... De van egy másik hírem is. Az öreg Claparon meghalt, holnap temetik, a fia pedig, aki bankár lett, és nyakig ül aranyban-ezüstben, harmadosztályú temetést rendelt. Rosszul nevelték a gyereket. Kínában ezt nem így csinálják.

Philippe mohóságában felajánlotta a táncosnőnek, hogy feleségül veszi. De az operaházi szerződésre váró Godeschal kisasszony kosarat adott neki, vagy azért, mert kitalálta az alezredes gondolatait, vagy pedig mert megértette, hogy érvényesülésének első feltétele a függetlenség.

Az év hátralevő részében Philippe legfőbb havonta kétszer látogatta meg anyját. Hol töltötte az idejét? A pénztárban, a színházban és Mariette-nál. De életéről semmiféle hír sem jutott el a Mazarin utcába. Giroudeau, Finot, Bixiou, Vernou, Lousteau csak annyit tudott róla, hogy meglehetősen duhaj életet él. Philippe ott volt Tullianak, az Opera egyik első táncosnőjének minden fogadásán, ott volt Florentine-nél, aki a Port-Saint-Martin-ban átvette Mariette helyét, és nem hiányzott Florine, Matifat, Coralie és Camusot estélyeiről sem. Négy órától kezdve, amikor lezárta a pénztárt, éjfélig egyfolytában szórakozott, mert mindig akadt valami jó mulatság, amelyben már előző nap megállapodtak, vagy egy vacsorameghívás, vagy egy kártyaparti, vagy egy estély. Philippe ilyenkor elemében érezte magát.

Igaz, hogy ez a tizenhét hónapig tartó farsang gondokban sem szűkölködött. A szép Mariette 1821 januárjától kezdve, amikor először lépett fel az Operában, édes igájába fogta XVIII. Lajos udvarának egyik legragyogóbb jelenségét, egy herceget, akivel Philippe hiába vette fel a versenyt. Noha jó kártyajárása volt, az áprilisi előfizetések idején kénytelen volt szenvedélyének ösztökélésére az újság pénzéhez nyúlni. Május havában már tizenegyezer frankkal tartozott. E végzetes hónapban Mariette Londonba utazott, hogy egy kis érvágást ejtsen a lordokon, míg a Lepelletier utcai Choiseul palotában fel nem építik az Opera ideiglenes helyiségeit. A szerencsétlen Philippe közben már ott tartott - megszokott dolog ez -, hogy

Mariette-ot nyilvánvaló hűtlenségei ellenére is szerette, jóllehet a lány - aki hamarosan felismerte az alezredes jellembeli fogyatékosait, durvaságát és ostobaságát - pusztán ugródeszkanak tekintette, amelyen nem érdemes sokáig elidőzni. Előre látva azt a pillanatot, amikor Philippe-nek kifogy a pénze, a táncosnő már jó előre gondoskodott más újságírói támogatásról, amely majd lehetővé teszi számára, hogy az alezredesnek kiadja az útját. De mint általában az ilyenfajta nőkben, élt benne a hálának egy szikrája az iránt a férfi iránt, aki elsőnek egyengette útját az akadályokkal telítüzdelte, szörnyűséges színházi pályán.

Philippe, aki sem megakadályozni nem tudta félelmetes szeretőjének londoni útját, sem elkísérni Angliába, téli szállásra vonult - ahogy mondta - Mazarin utcai padlásszobájába. Sötét gondok emésztették reggeltől estig. Érezte, nem tudja abbahagyni az egy év alatt megszokott életet. Mariette fényűzően berendezett lakása, az ebédek és vacsorák, a kulisszák mögött eltöltött esték, az újságírók és a szellemes emberek társasága, az egyszer már megszerzett hírnév, az érzékeit és a hiúságát egyképp elzsongító élvezetek, egyszóval az a fajta élet, amely Párizson kívül sehol sem található, s amely mindennap valamilyen ingerlő újsággal szolgál, mindez együtt pusztán megszokásnál többé - életszükségletté vált Philippe számára, ugyanúgy, mint a dohányzás és az ital. Csakhamar felismerte, hogy nem tudja nélkülözni e megszokott mindennapos örömeit. Még az öngyilkosság gondolata is megfordult a fejében, nem a pénztári hiány miatt, amelyet előbb-utóbb fel fognak fedezni, hanem mert belátta, hogy nem tud sem Mariette, sem az egy év óta annyira megszokott élvezetek nélkül élni. E sötét gondolatokat forgatva fejében, ellátogatott öccse műtermébe - először élete folyamán. Joseph kék zubbonyában egy festmény másolatán dolgozott, amelyet egy kereskedő számára készített.

- Szóval így készülnek a képek? - mondta Philippe bevezetésképp, mielőtt rátért volna a tárgyra.

- Nem - felelte Joseph -, így a másolatok készülnek.

- Mit fizetnek ezért neked?

- Sosem annyit, amennyit ér, ezért kétszázötven frankot kapok. De közben alkalmam van a mesterek tanulmányozására, művelődöm, megismerem a műhelytitkokat... De ez itt az én művem! - mondta, ecsetével egy még nedves vázlatra mutatva.

- És most mennyit keresel egy év alatt?

- Sajnos, egyelőre még csak a festők ismernek. Schinner támogat, megígérte, hogy munkát szerez számomra a presles-i kastélyban, ahol októberben arabeszkeket, fali kereteket és díszítéseket fogok készíteni. Sérisy gróf állítólag jól fizet. Ezekkel az *ócskaságokkal* s a kereskedők megrendeléseivel már ma is elérem az évi ezernyolcszáz-kétezer frankot, a kiadásokat leszámítva. A következő kiállításon pedig be fogom mutatni ezt a képemet; ha sikere lesz, akkor befutok. A barátaim meg vannak vele elégedve.

- Ehhez nem értek - mondta Philippe olyan halkan, hogy Joseph önkéntelenül ránézett.

- Mi bajod? - kérdezte, látva fivére sápadtságát.

- Azt szeretném tudni, mennyi idő alatt tudnád megfesteni az arcképemet.

- Ha folyamatosan dolgozom, és derült az idő, három-négy nap alatt elkészülhetnék vele.

- Sok - mondta Philippe. - Csak a mai napot tudom rászánni. Szegény anyám annyira szeret, hogy szívesen hagynék neki egy emléket magamról. Sebaj!

- Mi az, hát újra elutazol?

- Elutazom, s többé nem látok - felelte Philippe erőltetett vidámsággal.

- Mi ütött beléd, kedves barátom? Ha valami komoly baj van, megbízhatok bennem, férfi vagyok, nem ostoba gyerek, kemény harcokra készülődöm, s ha titoktartásra van szükség, abban sem lesz hiány.

- Megbízhatok ebben?

- Becsületszavamra.

- Senkinek sem szólsz egy szót sem?

- Senkinek.

- Főbe lövöm magam.

- Hogyan?... párbajozni fogsz?

- Öngyilkos leszek.

- Miért?

- Tizenegyezer frankot vettem ki a pénztárból, s holnap el kell számolnom, az óvadékom a felére csökken, szegény anyám járadéka hatszáz frankra fog zsugorodni. De ez nem lényeges, hisz később egy egész vagyonnal kárpótolhatnám, de a becsületem elveszett! Becstelenül pedig nem élhetek.

- Ha visszafizeted a hiányt, a becsületed megmarad, csak az állásodat veszted el. De megmarad a becsületrendért járó ötszáz frankod, s abból könnyen meg lehet élni.

- Isten veled - mondta Philippe, lefutva a lépcsőn, hogy ne hallja Joseph érveit.

A festő becsukta műtermét, s lement ebédelni anyjához; de Philippe szavai elvették az étvágyát. Félrevonta Descoings-nét, s elmondta neki a szörnyű hírt. Az öregasszony nagyot sikoltott, kiejtette a tejeslábast a kezéből, s egy székre roskadt. Agathe kiszaladt a konyhába. Sűrű sikoltozások közepette az anya végül is megtudta a végzetes igazságot.

- Ez is megtörténhetett, foltot ejtett a becsületén... Bridau fia hozzá mert nyúlni a rábizott pénzhez!

Az özvegy egész testében reszketett, szeme tágra nyílt, kimeredt, majd leült, és hangos sírásra fakadt.

- Hol lehet most, édes Istenem? - kiáltott fel zokogva. - Lehet, hogy már a Szajnába ölte magát!

- Nem kell kétségbeesnie - mondta Descoings-né. - Szegény fiú egy rossz nő hálójába került, s elvesztette a fejét, az ilyesmi naponta megtörténik. Philippe-nek annyi baja volt, amióta hazajött, s oly kevés része boldogságban és szeretetben, hogy nem lehet rossz néven venni tőle, ha belebolondult ebbe a teremtsébe. A szenvedélyek végletesek. Nem titkolom, hogy én is szememre vethetnék magamnak egy-két ilyenfajta ballépést, pedig tisztességes asszonynak tartom magam. Egy botlás még nem bűn. S egyébként is csak az nem téved, aki semmit sem csinál.

Agathe-on annyira erőt vett a kétségbeesés, hogy Descoings-né és Joseph kénytelen-kelletlen mentegetni kezdte Philippe hibáját; nincs család, amelyben ilyesmi ne fordulna elő, mondták neki.

- De hisz már huszonnyolc éves, már nem gyerek - kiáltotta Agathe.

Ez a szörnyű megjegyzés fényt vet arra, hogy a szegény asszony mennyit emésztette magát fia viselt dolgai miatt.

- Hidd el, anyám, hogy csak a te fájdalmadra gondolt s arra, hogy mennyi bánatot szerzett neked - mondta Joseph.

- Ó, Istenem, csak hazajönne... csak tudnám, hogy életben van... mindent megbocsátanék neki!
- kiáltotta a szegény anya, aki lelki szemeivel már látta, hogy Philippe-et holtan húzzák ki a folyóból.

Néhány pillanatig nyomasztó csend borult a szobára. A nap a legszörnyűbb kétségek között telt el. A legkisebb zajra mindhárman a szalon ablakához rohantak, egymást gyötörve, vigasztalva különféle feltevéseikkel.

Míg a család így kínlódott, Philippe nyugodtan rendbe rakta a pénztárát, még ahhoz is volt képe - elszámolás közben -, hogy azt hazudja, hazavitte s otthon őrzi a tizenegyezer frankot, attól félve, hogy valami baj találja érni. Délután négykor eltávozott a hivatalból, újabb ötszáz frankot emelve ki a pénztárból, s a legnagyobb hidegvérrel elment a játékterembe, ahol alkalmaztatása óta nem fordult meg, jól tudván, hogy a játéklklubok látogatása összeférhetetlen pénztárosi állásával.

Philippe tudott számolni. Későbbi viselkedéséből egyébként majd ki fog derülni, hogy nem erényes apjára, hanem Rouget-őseire ütött. Lehet, hogy jó tábornok lett volna belőle, de magánéletében azok közé a bitang gazfickók közé tartozott, akik gonosztetteiket a törvényesség spanyolfala, a titoktartó családi otthon négy fala között követik el. Mostani végső próbálkozásában egy pillanatra sem hagyta el hidegvére. Kezdetben nyert, s már hatezer frankig vitte fel, de aztán az a vágya, hogy egy csapásra véget vessen bizonytalanságának, elhomályosította agyvelejét. Mikor megtudta, hogy a ruletten egymás után tizenhatszor jött ki a fekete, otthagya a trente-et-quarante-ot, s ötezer frankkal megjátszotta a vöröset. De a fekete tizenhetedszerre is kijött. Megmaradt utolsó ezresét Philippe erre a feketére tette, s nyert. A véletlen e váratlan kedvezése ellenére az alezredes kábult agya nem tisztult ki, s noha érezte ezt, mégis folytatta a játékot. De az az ösztönös ihlet, amely a villám fényével vezeti a játékosokat, már elfakult benne. A rulett színei váltakozni kezdtek, ami a játékos veszte. A tisztánlátás - akár a napsugár - csak akkor érvényesül, ha egy töretlen egyenes vonalhoz tarthatja magát, csak akkor talál célba, ha tekintete nem törik meg; a véletlen ugrándozása megzavarja. Philippe mindent elvesztett. Ilyen kemény megpróbáltatások után a legkönnyelműbb lélek is, csakúgy, mint a legmerészebb, összeroskad. Philippe-nek hazafelémenet eszébe sem jutott az öngyilkosság, annál kevésbé, mert soha nem is gondolt rá komolyan. Nem gondolt sem elvesztett állásra, sem a hiányos óvadékra, sem anyjára, sem Mariette-ra, aki a vesztét okozta; gépiesen rakta maga elé a lábát. Amikor belépett a lakásba, zokogó anyja, Descoings-né és Joseph a nyakába ugrott, megölelte és boldogan leültette a kandalló mellé.

„No lám - gondolta -, a délelőtti bejelentés megtette hatását.”

A szörnyetegnek nem esett nehezére a helyzethez illő megilletődött képet vágni, hisz a játékszobában eltöltött órák amúgy is felzaklatták idegeit. A szegény anya szerelmetes fia feldúlt, sápadt arca láttára a lábához térdelt, a kezét csókolgatta, a szíven melengette őket, könnybe lábadt szemmel hosszan elnézte.

- Philippe - mondta neki elhaló hangon -, ígérd meg, hogy nem ölöd meg magadat, és mindent elfelejtünk.

Philippe felindult öccsére s a könnyes szemű Descoings-néra nézett, s azt mondta magában: „Ezek jó emberek.”

Aztán felemelte anyját a földről, az ölébe ültette, magához ölelte, s azt súgta neki:

- Másodszor adod nekem az életet.

Descoings-né most is talált rá módot, hogy pompás kis vacsorát szolgáljon fel, két palack óborral és gyarmati likőrökkel, amelyek még régi készleteiből maradtak.

- Agathe - mondta, miután elfogyasztották a vacsora utáni csemegét -, engeddd meg neki, hogy szivarozzék!

És szivarral kínálta meg Philippe-et.

A két szegény teremtes azt képzelte, hogy ha mindenben Philippe kedvében járnak, végül is megszerettetik vele a lakást, és ott tudják fogni; így hát mindketten azon igyekeztek, hogy megszokják a dohányfüstöt, amelyet szívből utáltak. De Philippe még csak észre sem vette az óriási áldozatot. Másnap reggelig Agathe tíz évet öregedett. Miután nyugtalansága valamelyest lecsillapodott, a szegény asszony gondolkodni kezdett, egész éjjel nem hunyta le a szemét. Most már csak a hatszáz frank életjáradék lesz minden jövedelme. Descoings-né, akit - mint általában a falánk, kövér nőket - makacs, hurutos köhögés gyötört, mind jobban elnehezedett; a lépcsőházban járva léptei úgy visszhangoztak, mintha fatönköket dobálnának, egyik napról a másikra meg is halhat, s vele együtt elpárolog a négyezer frank is. Nem nevetséges tehát, ha továbbra is számít erre a jövedelemforrásra? De mit tegyen? Mi lesz velük? Agathe, aki el volt rá szánva, hogy inkább betegápolónak megy, mintsem hogy gyermekeire szoruljon, önmaga miatt nem nyugtalankodott. De mihez fog kezdeni Philippe, ha a becsületrend tisztí keresztye után járó ötszáz frank lesz minden jövedelme? Descoings-né, aki tizenegy év óta évi ezer tallért adott, noha már duplán visszafizette adósságát, még ma is alárendelte unokája jogos igényeit a Bridau család érdekeinek. Agathe, bár szigorú erkölcsi nézetei súlyos sebeket kaptak a szörnyű csapásoktól, mégis ezt mondogatta magában:

- Szegény fiú!... nem ő a hibás, őt az esküje köti. A hibás én vagyok, meg kellett volna házasítanom. Ha találtam volna egy hozzá illő asszonyt, nem állt volna össze ezzel a táncosnővel. Hiszen oly erős a természete!

Az öreg fűszeresné is azon gondolkodott egész éjszaka, miképp lehetne megmenteni a család becsületét. Mire megvirradt, felkelt, és átment barátnője hálósobájába.

- Nem a maga dolga, kedvesem, sem Philippe-é, hogy ezt a kényes ügyet elintézzék - mondta. - Igaz ugyan, hogy két öreg barátunk, du Bruel és Claparon meghalt, de az öreg Desroches szerencsére még megvan. Jó eszű, jó ítéletű ember, még ma délelőtt elmegyek hozzá. Desroches majd azt mondja, hogy Philippe jóhiszeműségének az áldozata, egy barátja túljárt az eszén, s hogy e gyöngéje miatt nem alkalmas arra, hogy pénztáros legyen. Ami ma megtörtént, az bármikor újra megismétlődhetik. Philippe önként beadja lemondását, így nem kerülhet sor arra, hogy elküldjék.

Agathe, aki megértette, hogy ez a félhivatalos hazugság - legalábbis idegenek előtt - megmenti fia becsületét, megcsókolta Descoings-nét. Ez azonnal útnak indult, hogy rendbe tegye a szörnyű ügyet. Philippe ezalatt az igazak álmát aludta.

- Ravasz a vénasszony! - kiáltotta mosolyogva, amikor anyja elmondta neki, hogy miért késik az ebédjük.

Az öreg Desroches, a két szegény özvegyasszony utolsó barátja, aki nyers szigorúsága ellenére sem feledkezett meg arról, hogy állását egykor Bridau-nak köszönhette, a tanult diplomata simaságával hajtotta végre a Descoings-né által rábízott kényes feladatot. Este a családnál vacsorált. Közölte Agathe-tal, hogy másnap el kel mennie a Kincstári hivatalba, a Vivienne utcába, hogy aláírja a járadék eladott részének átruházását, s átvegye a hatszáz frankos szelvényt, amely megmaradt neki. Az öreg hivatalnok addig nem hagyta el a gyászoló házat, amíg Philippe-pel alá nem íratott egy kérvényt a hadügyminiszterhez, amelyben az alezredes a

hadseregbe való újrafelvételét kérte. Desroches megígérte a két asszonynak, hogy a minisztériumban nyomon fogja követni a kérvény útját, s hogy kihasználva a herceg sikereit és Philippe vereségét a táncosnőnél, azon lesz majd, hogy a nagyúr támogatását is megszerezze a fiú számára.

- Három hónapba sem fog beletelni, s alezredes lesz Maufrigneuse herceg ezredében, önök pedig végleg megszabadulnak tőle.

S azzal eltávozott, a két özvegyasszony és Joseph áldásától kísérve. Ami az újságot illeti, Finot jóslata szerint, két hónap múlva megszűnt, így Philippe ballépésének nem lettek komolyabb következményei. De Agathe anyai szeretete súlyos sebet kapott. Mióta fiába vetett hite megrendült, örökös rettegésben élt, amelyet csak időnként csitított el azon való öröme, hogy balsejtelmei alaptalanoknak látszanak.

Ha testileg bátor, de lélekben gyáva és nemtelen emberek, mint amilyen Philippe is volt, észreveszik, hogy egy katasztrófa után, amelyben erkölcsileg szinte teljesen tönkrementek, az élet lassanként visszatér régi kerékvágásába, a családi vagy baráti elnézés újabb gatzettekre bátorítja őket. A büntetés elmaradván, az elfajzott lélek és a kielégült szenvedélyek arra ösztönzik őket, hogy kitanulják, mily módon sikerült áthágniuk a társadalmi törvényeket, s rövid idő alatt félelmetes ügyességre tesznek szert. Két hét leforgása alatt Philippe ismét visszazökkent régi, elfásult, semmittevő életébe, be-betért a kávéházakba, a pohárkák, a hosszú biliárd játszmák és a puncs mellé, időnként a játéktérbe is ellátogatott - és apróbb tétek kockáztatásával kisebb nyereségekre tett szert, amelyekkel fedezni tudta züllött életének költségeit. Hogy megtévevse anyját és Descoings-nét, látszatra takarékosan élt; kalapja ragadt a pizsoktól, oldala és karimája ki volt kopva, foltozott csizmát viselt, kifényesedett császárkabátján alig látszott a becsületrend piros szalagja, amely a gomblyukban való hosszú tartózkodása alatt megbarnult, s számtalan kávé- és likőrfoltot szedett magára. Szarvasbőr kesztyűje a hosszú viseléstől zöldes színűre kopott, szaténsálját pedig csak akkor cserélte ki, amikor már kóccá foszlott. Mariette volt az egyetlen ember életében, akit szeretett; a táncosnő árulása óta szíve még jobban megkeményedett. Ha véletlenül valamilyen váratlan nyereséghez jutott, vagy ha öreg bajtársával, Giroudeau-val vacsorázott együtt, az utcasarki Vénuszok szolgálataihoz folyamodott oly példátlan-nyersességgel, amelyben az egész női nem iránt érzett megvetése kifejezésre jutott. Egyébként rendszeres életet élt, odahaza ebédelt, vacsorázott, és minden éjjel egy óra körül hazatért. A három hónap, mely alatt e szörnyű életet élte, többé-kevésbé újra helyreállította szegény Agathe bizalmát.

Ami Joseph-et illeti, egész életét műteremben töltötte: később híressé vált festményén dolgozott. Descoings-né, aki unokája, Bixiou véleményében bízva, rendületlenül hitt Joseph elhivatottságában, valóságos anyai gondoskodással vette körül a festőt; reggelente kikéfélt csizmáját, felvitte szobájába a reggelit, elintézte minden ügyes-bajos dolgát. Joseph csak vacsorára jelent meg, estéit pedig barátai társaságában töltötte. Egyébként sokat olvasott, s megszerezte azt a komoly, mély tudást, amelyhez az ember csak önmaga művelése által juthat el, s amelyet huszadik és harmincadik életéve között minden valamirevaló tehetség elsajátít. Így Agathe-ban, aki csak ritkán látta Joseph-et, s egyébként sem nyugtalankodott miatta, a szó szoros értelmében csak Philippe „tartotta a lelket”, mert csak neki köszönhetette az aggodalmak és megnyugvások egymást váltó hullámait, amelyek úgyszólván magát az érzelmi életet jelentik, s éppen olyan szükségesek az anyasághoz, mint a szerelemhez. Desroches, aki majd minden héten meglátogatta régi főnöke és barátja özvegyét, ébren tartotta benne a reményt: Maufrigneuse herceg kikérte Philippe-et ezredéhez, a hadügyminiszternek most adják be a jelentést, s minthogy Bridau neve nem szerepel semmilyen rendőrségi bűnlajstromon, sem az igazságügyminisztérium listáin, az új év első hónapjaiban az alezredes meg fogja kapni

behívóját és besorolását. Desroches a siker érdekében minden ismerősét mozgósította; eközben a rendőrfőkapitányságon arról értesült, hogy Philippe minden este megfordul a játéktermekben. Az öreg hivatalnok e titkot csak Descoings-néval közölte, arra kérte az özvegyet, hogy szigorúan tartsa szemmel a leendő alezredest, mert egy esetleges botrány mindent tönkretehet; pillanatnyilag nem forog fenn annak a veszélye, hogy a hadügyminiszter utánajár annak, vajon Philippe nem rulettezik-e. Ha pedig már bevonult, az alezredes könnyűszerrel ki fog lábalni játékszenvedélyéből, amelyet csak a tétlenség keltett benne életre.

Agathe, akit este most már senki sem látogatott meg, imáit morzsolgatta a tűz mellett, Descoings-né pedig kártyát vetett, álmait fejtegette, és a *kabala* szabályai alapján lottó esélyeit mérlegelte. E makacs játékos egyetlenegy húzást sem mulasztott el, tovább rakta a ternóját, amely még mindig nem jött ki. Majd huszonegy éve játszott már, ternója tehát hamarosan eléri a nagykorúságot, s az öregasszony nagy reményeket fűzött e gyermekes évfordulóhoz. Volt egy szám, amely a lottó megalapítása óta még egyszer sem került ki a szerencsekerékből, Descoings-né tehát elsősorban ezt rakta meg nagy összegekkel a három számjegy valamennyi kombinációjával együtt. A szegény öregasszony megtakarított pénzét ágyának alsó derékaljában tartotta; időnként fel-felfejtette és belerejtette a szájától megvont pénzeket, gyapjába bugyolálva, utána gondosan újra összevarrta a matracot. Az utolsó párizsi húzásra akarta feltenni egész megtakarított pénzét ternójának valamennyi kombinációjára.

Ezt az általában mélyen megvetett szenvedélyt még senki sem tanulmányozta alaposabban, senki sem fedezte még fel, milyen hatalmas kábítószere a nyomornak. A *lottó*, a világ legnagyobb hatalmú tündére, mágikus reményeket kelt az emberekben. A megpörgetett rulettgolyó, amely rengeteg aranyat és beláthatatlan élvezeteket csillant meg a játékos szeme előtt, csak egy rövid pillanatig, egy villámcsapásnyi ideig forog, a lottó azonban e gyönyörű villámfényt teljes öt napig ragyogtatja. Hol van ma az a társadalmi erő, amely negyven sou fejében öt napi boldogságot ad az embernek, és képzeletben lába elé rakja a civilizáció minden örömét? A dohány a játéknál sokkalta erkölcslenebb módon adóztatja meg az embert: tönkreteszi a testét, megtámadja agyvelejét, egész nemzeteket hülyít el; nem így a lottó, amely semmilyen bajt sem okoz. E szenvedélyt egyébként is kordában tartja az idő - a húzások közti időbeli távolság - s az a körülmény, hogy minden játékos ragaszkodik a maga szerencsekerékéhez. Descoings-né tekintetes asszony csak a párizsi lottón játszott. Abban a reményben, hogy ternója, melyet húsz éve etetett, végül is diadalmaskodni fog, leírhatatlan nélkülözéseket vállalt, hogy az év utolsó húzásán kedvére játszhassek.

Mikor kabalisztikus álmai voltak, elbeszélte őket Joseph-nek, mert nem minden álmot lehetett a lottó számaival egyeztetni. Joseph volt az egyetlen ember, aki nemcsak hogy korholás vagy szidás nélkül meghallgatta, hanem meg is vigasztalta egy-két kedves szóval, amilyenekkel a művészek mindig csillapítani tudják a lélek háborgásait. Minden nagy tehetség megérti és tiszteli az őszinte szenvedélyt, magyarázatot talál rá, megtalálja gyökereit a szívben vagy a fejben. Joseph szerint bátyja a dohányt és az italt szerette, öreg Descoings mamája a ternót, anyja Istent, ifjabb Desroches a pereskedést, idősebb Desroches a horgászást: mindenki szeret valamit, mondta. Ő maga mindenben az eszményi szépet szerette: Byron költészetét, Géricault festészetét, Rossini zenéjét, Walter Scott regényeit.

- Kinek a pap, kinek a papné - kiáltotta. - Csak az a baj, hogy a maga lottója lóvá teszi az embert.

- Ha kihúzzák, gazdag leszel te is, meg az én kis Bixiou-m is.

- Adjon mindent az unokájának! - kiáltotta Joseph. - Egyébként pedig tegyen úgy, ahogy jónak látja.

- De bizony, ha kihúzzák, jut itt mindenkinek. Először is kibérelek neked egy szép műtermet, nem kell majd lemondanod az Olasz Operáról, hogy kifizethesd a modelljeidet és a festékkereskedődet... Hanem tudod-e, gyermekem, hogy ezen a képeden nem valami hízelgő szerepet juttattál nekem?

A fiatal festő takarékoságból Descoings-né asszonyt fogta be modellnek ahhoz a gyönyörű képhez, amelyen egy vénasszony egy fiatal kurtizánt vezet egy velencei szenátor elé. E festmény, a modern művészet egyik remeke, amelyet maga Gros is Tizianképnek nézett, már eleve annak elismerésére és hangoztatására készítette a fiatal festőket, hogy az 1823-as tárlaton Joseph-et illeti a pálma.

- Azok, akik ismerik Descoings mamát, tudják, hogy kicsoda - felelte vidáman -, aki pedig nem ismeri, azzal miért törődnék?

Az elmúlt évtizedben Descoings-né arca olyan érett színekbe öltözött, mint egy ranettalma húsvét felé. Ráncai nem a bőrben, hanem arcának kövérek, hideg húsában képződtek. Élénk szemében az értelem még eleven, ifjú fénye ragyogott, amelyet könnyen a mohóság jelének nézhette az ember, lévén, hogy a játékosokban mindig találni valamelyes kapzsiságot. A képmutatás is meghagyta nyomait pufók arcán, éppúgy, mint a szíve mélyén rejtőző hátsó gondolatok. A játékszenvedély titoktartást kíván. Ajka mozdulatai elárulták ínycenc kedvteléseit. Mindent összevetve noha lelkében az a tisztességes, remek teremtés volt, akinek megismertük, a szem könnyen félreismerhette, s így kitűnő modellül szolgálhatott annak a vénasszonynak az alakjához, akit Bridau meg akart festeni. Az ötletet a képhez egy Coralie nevű, tündérszép, élete virágjában elpusztult fiatal színésznő adta, Bridau egy fiatal költő barátjának, Lucien de Rubemprének a szeretője. Joseph-et azzal vádolták, hogy festménye minden eredetiséget nélkülöző stílusutánzat, holott a kép valójában három remekbe készült arckép háttéréül szolgált. A szenátor fejét Joseph baráti körök egyik tagjának, Michel Chrestiennek római arcéléről mintázta, egy-két érettebb vonással gazdagítva a fiatal fejet, ugyanúgy, ahogy Descoings-né asszony arckifejezését is elmélyítette. E nagy festménynek, amely később oly sok port vert fel, s annyi irigyet, annyi ellenséget és annyi hívet szerzett Joseph-nek, egyelőre még csak a vázlata készült el; a fiatal festő - hogy megkeresse napi kenyerét - kénytelen volt munkáját félbeszakítani, és megrendelésre másolatokat készíteni régi mesterek műveiről; eközben kitanulta fogásaikat és ecsetkezelésüket. Józan művész esze sugallatára ekkor fogamzott meg benne a gondolat, hogy azokat a kisebb összegeket, amelyeket ez időben félre tudott tenni, elrejtse anyja és Descoings-né elől, akiket egyfelől anyai szeretet, másfelől a játékszenvedély egyszer már romlásba döntött. Bátyjának hidegvérű viselkedése a katasztrófa alatt, az álöngyilkosság alatt rejtőző zsarolás, amelyen a fiatal festő csakhamar átlátott, azoknak a szabálytalanságoknak az emléke, amelyeket nyomós ok nélkül elhagyott pályáján elkövetett, életének különféle apró részletei végül is felnyitották Joseph szemét. Ez a fajta éleslátás gyakran megtalálható a festőkben: egész napjukat a műterem csöndjében töltik olyan munkába mélyedve, amely nem foglalja le teljesen gondolataikat, némiképp a nőkre hasonlítanak; elméjük az élet apró tényeivel foglalatoskodik, s behatol rejtett értelmükbe.

Joseph, hogy feldíszítse műtermének egyik sarkát, épp ekkoriban vásárolt egy gyönyörű polcos szekrényt, abból a fajtából, amelyet még nem kapott fel a divat; a ráhulló fény, faragott díszítésein játszadozva, teljes szépségében kiemelte a tizenhatodik század kézműveseinek ezt a mesterművét. Joseph egy titkos fiókot is felfedezett benne, s itt rejtette el előre nem látható kiadásokra szánt megtakarított pénzét. Havi zsebpénzét azonban az igazi művészekre jellemző bizalommal egy halotti koponyában tartotta, a szekrény egyik polcán. Bátyja hazaköltözése óta kiadásai sohasem egyeztek a szekrényben maradt pénzzel. A havi száz frank valószínűleg gyorsasággal elpárolgott. Amikor először állapította meg, hogy legföljebb negyven-ötven

franknyi kiadás után pénze az utolsó fillérig elfogyott, azt mondta magában: „Úgy látszik, a pénzem kerekét oldott.” Ezután pontosan feljegyezte kiadásait, de hiába számolt előre-hátra, Robert-Macaire „kétszer kettő öt” módszerét követve, sehogy sem igazodott el. S amikor végül egy minden eddiginél nagyobb hiányt fedezett fel, kiöntötte szívét Descoings mama előtt: tudta róla, hogy azzal a gyöngéd, bizakodó, lelkes és hiszékeny anyai szeretettel szereti, amely - bármilyen jószívű volt is - hiányzott az anyjából, holott a kezdő művésznek éppoly szüksége van rá, mint a még csupasz kiscsirkének a tyúk gondoskodására. Szörnyű gyanúját csak övele tudta közölni. Barátaiban ugyanúgy megbízott, mint saját magában, Descoings mama semmi esetre sem venne el tőle pénzt, még ha lottóra kellene is: csak Philippe lehetett a házi szarka. Az öregasszony a következtetés hallatára a kezét tördelte kétségbeesésében.

- Miért nem kéri tőlem, ha szüksége van valamire? - kiáltotta Joseph, festéket kenve palettájára, és figyelmetlenségében összevissza keverve a színeket. - Hát azt hiszi, hogy megtagadnám tőle a pénzt?

- Egy gyermektől lopja el! - kiáltotta Descoings-né a legmélyebb iszonyattal.

- Nem úgy van - felelte Joseph. - Megteheti, a bátyám, ami az enyém, az az övé is, de legalább szólna.

- Számold meg reggel a pénzt, amit a szekrényben hagysz, s ne nyúlj hozzá - tanácsolta Descoings mama. - Én megfigyelem, ki megy be a műtermedbe, s ha ő lesz az egyetlen, akkor megtudjuk az igazat.

Így történt, hogy Joseph másnap teljes bizonyossággal tudta, hogy ki „kölcsonzi ki” a pénzét. Philippe Joseph távollétében bejárt a műterembe, és elemelte azokat a kisebb összegeket, amelyekre szüksége volt. A festő most már komolyan féltetni kezdte vagyonkáját.

- Megállj, majd elcsíplek, galambom - mondta nevetve Descoings mamának.

- Jól teszed - felelte az öregasszony -, rá kell pirítani. Néha az én erszényemből is hiányzik pénz. Igaz, hogy szegény fiúnak dohányt kell vásárolnia, nagyon hozzászokott már.

- Szegény fiú... szegény fiú! - ismételte a festő. - Úgy látom, Fulgence-nak és Bixiou-nak igaza van. Philippe csak kolonc a nyakunkon, összeesküvésekbe keveredik, s el kell küldeni Amerikába, ami tizenkétezer frankjába kerül anyáknak, az Újvilág őserdőiben sem talál megélhetésre, s hazahozatala, ugyanannyiba kerül, mint elutazása. Azon a címen, hogy Napóleon két szavát elismételte egy tábornok előtt, katonai zseninek tartja magát, és a Bourbonok pofájába röhög, közben pedig jókat mulat, utazik, világot lát. Én már nem ugrok be állítólagos, szenvedéseinek, nem az a fajta ember, aki ne találná meg még a pokolban is a helyét. Kitűnő állást szereznek a fickónak, Szardanapálként dőzsöl egy operai táncosnővel, aztán elemeli egy újság pénzét, s újra anyánk tizenkétezer frankja látja a kárát. Ami engem illet, én fütyülök az egészre, de Philippe koldusbotra fogja juttatni szegény anyánkat. Engem semmibe sem vesz, mert nem szolgáltam a gárdadragonyosoknál. Pedig alighanem mégiscsak én fogom eltartani szegény, drága anyámat öreg napjaira, ő pedig, ha így folytatja, tudjisten, hol fogja végezni. Bixiou azt mondja róla: „Jópipa a bátyád...” Hát az unokájának igaza van; Philippe egyszer egy olyan tréfát fog feltálatni nekünk, hogy abba belevásik a család becsülete, s újabb tíz- vagy tizenkétezer franknak fog lába kelni. Minden este játszik, s amikor esténként tökrészen hazatér, a lépcsőházban elhullajtja a gombostűvel átluggatott lapokat, amelyeken a vörös és a fekete találatokat jegyzi fel. Az öreg Desroches minden követ mozgat, hogy visszajuttassa a hadseregbe, de szavamra mondom, Philippe kétségbe lenne esve, ha visszavennék. Ki hitte volna, hogy ebből a fiúból, aki a tiszta, kék szemével úgy festett, mint maga Bayard lovag, ilyen lóköttő lesz?

Bármilyen hidegvérrel és mértékletesen játszott is esténként Philippe, nemegyszer megesett vele az, amit a játékosok nyelvén *teljes leégésnek* neveznek. Ilyenkor leküzdhetetlen vágyában, hogy megszerezze az esti játékhoz szükséges tíz frankot, lecsapott minden pénzre, amit a házában talált, öccse pénzére, anyjáéra, s természetesen Descoings-nénak a lakásban itt-ott elhagyogatott frankjaira is. Agathe-nak egy ízben már volt egy szörnyű élménye: arra riadt fel első álmából, hogy Philippe belépett szobájába, és minden pénzt kiszedett a ruhája zsebéből. A szegény özvegy alvást színlelt, de természetesen sírva virrasztotta át az éjszaka, hátralevő részét. Most már tisztán látott. Egy hiba még nem bűn, mondta egyszer Descoings-né, de ennyi visszaesés után most már a bűn is láthatóvá vált. Nyilvánvaló volt, hogy legkedvesebbfiából kiveszett mind a szeretet, mind a becsület. E borzalmas élményt követő napon, ebéd után, mielőtt Philippe elment volna hazulról, anyja behívta magához, és rimánkodva kérte, ha pénzre van szüksége, forduljon hozzá. A pénzkérések ezután úgy megsaporodtak, hogy két hét alatt Agathe minden félretett pénze elfogyott. Egy fillér nem sok, annyija sem maradt. Elhatározta, hogy dolgozni fog, s esténként Descoings-néval együtt azon törték a fejüket, milyen munkával tudna pénzt keresni.

A szegény anya már a *Családfő*-nél is járt, varró- és hímző-munkát kérni, ezzel naponta húsz sou-t lehetett keresni. Unokahúgának szigorú titoktartása ellenére Descoings-né persze kitálalta, miért akar Agathe női munkával mindenáron pénzt keresni. Az özvegy arca egyébként elég világosan beszélt: friss bőre elhervadt, halántékán, járomcsontjain megfeszült a bőr, homloka megráncosodott, szeme elvesztette tiszta fényét; nyilvánvaló volt, hogy valamilyen benső tűz emészti, minden éjjel sírt, de a legnagyobb pusztítást az okozta, hogy magába kellett zárnia fájdalmait, szenvedéseit, aggodalmait.

Agathe addig sohasem feküdt le, amíg Philippe haza nem tért, néha az utcán várta meg. Kiismerte hangjának, járásának változatait, a kövezeten maga után vonszolt sétatálcájának beszédét. Semmi sem maradt előtte titokban. Reszketve hallgatta, ha Philippe megbotlott a lépcsőn, tudta, mikor részeg, és mennyire itta le magát, egy éjszaka pedig aranyakat talált azon a helyen, ahol felbukott; ha az alezredes ivott és nyert, a hangja rekedt volt, sétatálcáját maga után húzta, de ha vesztett, léptei határozottan, dühösen, keményen döngtek, tiszta hangon dudorászott, s tálcáját, mintha fegyverrel tisztelegne, a magasba emelte. Ha nyert, a reggelinél vidám volt, szinte kedvesen kötekedett a maga durva módján Descoings-néval, Joseph-fel, anyjával, ám ha vesztett, röviden, szaggatottan beszélt, a tekintete kemény volt, rosszkedve már-már ijesztő. A züllött élet és az ital napról napra jobban eltorzította egykor oly megnyerő vonásait. Arcán az erek véresen kidagadtak, vonásai eldurvultak, szemhéja elfonnyadt, pillái kihulltak. S minthogy már semmit sem adott külsejére, valósággal áradt belőle a kocsmabűz és a sáros csizmák szaga -, idegenek számára is világosan felismerhető bélyege a végső züllésnek.

- Új ruhát kellene vennie - mondta neki Descoings-né december első napjaiban -, tetőtől talpig ki kellene ruházkodnia.

- S ki adná rá a pénzt? - kérdezte Philippe dühösen. - Szegény anyámnak már nincs egy fillérje sem, az én jövedelmem meg összesen ötszáz frank egy évben. Egy egész évi nyugdíjamat kellene ráköltönnöm, hogy felruházkodjam, pedig már három évre elzálogosítottam...

- Miért zálogosítottad el? - kérdezte Joseph.

- Becsületbeli adósságra kellett. Giroudeau ezer frankot kért Florentine-től, hogy nekem kölcsönadhasson... Az igaz, hogy nem vagyok elegáns, de ha az ember meggondolja, hogy Napóleon Szent Ilonán nyomorog, s eladja az ezüstneműjét, hogy megélhessen, akkor hű

katonái mezítláb is ellehetnek egy darabig... - tette hozzá letaposott csizmáira mutatva, s azzal kiment a szobából.

- Nem rossz gyerek ez - mondta Agathe. - Tisztességesen érez.

- Attól, hogy szereti a császárt, még meg is mosakodhatnék - mondta Joseph. - Ha egy kicsit adna magára és a ruházatára, nem volna ilyen madárijesztő külseje.

- Joseph, légy elnézőbb bátyád iránt - mondta Agathe. - Te azt csinálod, amihez kedved van, ő azonban nincs a helyén...

- Miért hagyta ott a helyét? - kérdezte Joseph. - Mit számít az, hogy XVIII. Lajos poloskája éktelenkedik-e a zászlón vagy Napóleon kakukkja, ha a vászon francia? Franciaország az Franciaország. Én megfeszíteném akár az ördög arcképét is. Aki katona, az verekedjék, ha szereti a mesterségét. Ha megmaradt volna a hadseregnél, ma már tábornok lehetne...

- Igazságtalanok vagytok - mondta Agathe. - Apád, aki imádta a császárt, igazat adna Philippe-nek. Egyébként is már beleegyezett abba, hogy újra szolgálatba álljon. És csak Isten a megmondhatója annak, mennyit bántódik azon, amit ő árulásnak tekint.

Joseph felállt, a műtermébe készülődött. De Agathe megfogta a kezét.

- Légy jó a bátyádhoz - mondta -, oly szerencsétlen!

Mikor a festő visszatért műtermébe (Descoings-né kíséretében, aki kérte, hogy kímélje anyja érzékenységet, s felhívta figyelmét arra, hogy a szegény özvegy mennyire megváltozott, és mennyi lelki szenvedést leplez ez a változás), legnagyobb meglepetésükre Philippe-et a műteremben találták.

- Fiacskám - mondta Joseph-nek feszítenül -, pénzre van szükségem. A kutyamindenit, harminc frankkal tartozom már a trafikosomnak, s nem merek elmenni az átkozott butik előtt, amíg ki nem fizetem. Már tízszer megígértem neki.

- Látod, így jobb szeretem - mondta Joseph. - Vedd ki a pénzt a koponyából!

- De már tegnap este, vacsora után minden pénzt kivettem belőle.

- Negyvenöt frank volt benne.

- Annyi kellett. Rosszul tettem, hogy elvettem?

- Nem tetted rosszul, barátom, nem tetted rosszul. Ha gazdag volnál, én is így cselekednék, csak előbb megkérdezném, hogy beleegyezel-e.

- Kérni, az megalázó dolog - felelte Philippe. - Jobb szeretném, ha egyszerűen elvinnéd, ahogy én teszem, s nem szólnál egy szót sem, az az igazi bizalom. A hadseregnél, ha az embernek meghal egy bajtársa, s jó a csizmája, a magáé pedig rossz, akkor egyszerűen elcseréli.

- De addig nem húzod le róla, amíg él!

- Szörszálhasogatás - felelte Philippe vállat vonva. - Ezek szerint nincs pénzed?

- Nincs - mondta Joseph, aki nem akarta felfedni rejtékelyét.

- Néhány nap múlva gazdagok leszünk - mondta Descoings-né.

- Mert kifogják húzni a ternóját huszonötödikén Párizsban, igaz? Nagy téttel kellene játszania ahhoz, hogy valamennyiünket gazdaggá tegyen.

- Egy kétszáz frankos ternó három milliót fizetne, nem számítva az ambókat és a szimpla számokat.

- Igaz, a tét tizenötezerszerese. Ezek szerint épp kétszáz frankkal kellene játszania - kiáltotta Philippe.

Descoings-né tekintetes asszony az ajkába harapott: elszólta magát. S valóban, Philippe már a lépcsőházban azt kérdezte magában: vajon hol tarthatja a pénzét ez az öreg boszorkány? Ha megjátssza, bizonyos, hogy elvész, én meg milyen jól fel tudnám használni. Négy ötven frankos téttel kétszázezer frankot lehetne nyerni. És az ember biztosabbra megy, mint ha arra vár, hogy kihúzzák a ternóját. Azon töprengett, hol lehet Descoings-né rejtekhelye. Az ünnepek előestéjén Agathe templomba szokott menni, sokáig marad ott, valószínűleg meggyón, és áldozáshoz készül. Karácsony előtt voltak, Descoings-né nyilván bevásárol egy-két jó falatot az ünnepi vacsorára, de lehet, hogy ugyanakkor a lottóba is elviszi a pénzt, ötnaponként volt húzás, öt különböző helyen, Bordeaux-ban, Lyon-ban, Lille-ben, Strasbourgban és Párizsban. A párizsi lottót minden hó huszonötödikén húzták ki, a téteket huszonnegyedikén éjfélig kellett befizetni.

A katona minden körülményt számba vett, figyelt. Déltájban visszament a lakásba. Descoings-né már eltávozott, de a kulcsot magával vitte. Ez nem volt komoly akadály, Philippe úgy tett, mintha otthon felejtett volna valamit, s megkérte a házmesternét, szaladjon el a közelben, a Guénégaud utcában lakó lakatosért; ez el is jött, és kinyitotta az ajtót. A martalóc első útja az ágyhoz vezetett; széthányta, s mielőtt a faszervezethez nyúlt volna, végigtapogatta a matraccokat. A legalsóban megérezte a papírba csomagolt aranyakat. Csakhamar felfejtette a vásznat, felmarkolta a húsz aranyat, s még annyi időt sem szakítva magának, hogy újra bevarrja a derékaljat, ügyesen bevetette az ágyat, hogy Descoings-né semmit se vegyen észre.

Ezután fűgén kereket oldott, elhatározván, hogy három alkalommal, három órai időközökben fog játszani, de mindig legfőljebb csak tíz-tíz percig. 1786 óta, amikor a nyilvános szerencsejátékokat kitalálták, a vérbeli, nagy játékosok, akiktől az igazgatóság úgy félt, mint a tüztől, s akik - a lebujok szavajárása szerint - valósággal megkopasztották a bankokat, mind ezt a módszert követték. Igaz, hogy mielőtt szert tettek erre a tapasztalatra, egész vagyonok úsztak el a rulettasztalon. A bankárok nyereségelmélete a bank tőkéjének közömbösségén alapult, s az *en carte*-nak nevezett egyenlő pontszámú ütéseken, amelyeknek fele a bankot illette, továbbá a kormány által jóváhagyott, aljasul rosszhiszemű játékszabályon, amely szerint a banknak jogában volt, hogy csak feltételesen fogadja el és fizesse ki a játékosok tétjeit, összegezve, a bank bármikor visszautasíthatta a gazdag, hidegvérű játékos tétjét, de felfalta azokat, akik ostoba konokságukban előbb-utóbb beleszédültek a gép sebes forgásába. A trente-et-quarante bankárai gyorsaságban versenyeztek a rulettel. Philippe játékos-pályája során végül is elsajátította a vezérlő tábornokoknak azt az éles tekintetét és hűvös nyugalmit, amely a legviharosabb események forgatagában sem rendül meg. Kijárta a játék magasiskoláját, amely mellesleg megjegyyezve, csak Párizsban legalább ezer embernek adott megélhetést, mindazoknak, akikben volt erő és bátorság, hogy esténként szédülés nélkül szembe nézzenek a szakadék mélyével. A négyszáz frank birtokában Philippe elhatározta, hogy aznap megalapítja szerencséjét. Kétszáz frankot tartaléknak csizmájába rejtett, kétszáz frankot hagyott a zsebében. Délután három órakor beállított abba a játéktérbe, amelynek helyét most a Palais-Royal színház foglalja el, s ahol a bankárok a legnagyobb téteket is tartották. Egy félóra múlva hétezer frankkal a zsebében távozott.

Elment Florentine-hez, akinek ötszáz frankkal tartozott, megadta neki a pénzt, s meghívta előadás után a Rocher-de-Cancale-ba vacsorára. Visszajövet felnézett a színházi laphoz, a Sentier utcába, Giroudeau barátját értesíteni a tervezett gálaestról. Hat órakor Philippe már huszonötezer frankot nyert, s tíz perc múlva, fogadalmához híven, abbahagyta a játékot. Este tíz órakor már hetvenötezerre gyarapodott a nyeresége. A remek vacsora után Philippe

részen, szerencsében bízva éjfél tájt újra felment a játéktérbe. Ellentétben azzal, amit elhatározott, ezúttal egy óra hosszat játszott és megduplázta pénzét. A bankárok, akiket ügyes játékával százötvenezer frankkal csapolt meg, kíváncsian nézegették.

„Elmegy-e... marad-e?” - kérdezték egymást tekintetükkel. Ha marad, elveszett.

Philippe azt hitte, hogy szerencsés szériába került, s maradt. Reggel három óra felé a százötvenezer frank visszaúszott a bank pénztárába. A tisztt, aki játék közben tetemes mennyiségű grogot fogyasztott, részegen hagyta el a helyiséget, a kinti hidegben részegsége még fokozódott; szerencsére egy teremszolga elkísérte, felemelte a földről, s bevitte egyikébe azoknak a szörnyű épületeknek, amelyeknek lámpásán a következő felirat olvasható: *Éjjelre ágy kiadó!* A kifosztott játékos helyett a teremszolga fizetett, Philippe-et ruhástul az ágyra fektették, itt maradt egészen karácsony estig. A játéktér igazgatósága előzékenyen bánt törzsvendégeivel és a nagy játékosokkal. Philippe csak hét órakor ébredt, lepedékes szájjal, dagadt arccal, ideglázban hánykolódva. Hála erős szervezetének, gyalog elvánszorgott a szülői házba, amelyre akaratán kívül gyászt, pusztulást, nyomort és halált hozott.

Előző este, a vacsora elkészülvén, Descoings-né és Agathe jó két óra hosszat várt Philippe-re. Csak hét órakor ültek asztalhoz. Agathe rendszerint tíz órakor feküdt le, de minthogy el akart menni az éjféli misére, ezúttal rögtön vacsora után aludni tért.

Descoings-né és Joseph egyedül maradt a kandalló mellett, a kis szalonban, amelyet annyi különféle célra használtak, s az öregasszony megkérte a festőt, számítsa ki tétjének, az óriástétnek, a híres ternójának az esélyeit. Meg akarta játszani az ambókat is s az egyes számokat, hogy egyetlen eshetőséget se szalasszon el. Descoings-né teljesen elmerült költői ábrándja élvezetében. Képzeletben nevelt fia lába elé üritette bőségszaruját, elbeszélte álmait, bebizonyította neki, hogy ezúttal okvetlenül nyerni fog; mindössze az nyugtalanította, hogy miképp fogja kibírni boldogsága terhét, s a várakozás feszültségét éjfél után másnap délelőtt tíz óráig. Joseph, aki nem tudott arról, hogy az öregasszonynak négyszáz frankja van, megkérdezte, honnét veszi a pénzt. Descoings mama elmosolyodott, s átvezette a festőt hálósobájába, az egykori szalonba.

- Mutatok valamit - mondta Joseph-nek.

Gyorsan széthányta az ágyat, megkereste az ollóját, hogy felfejtse a matracot, felvette szemüvegét s látván, hogy a vászonhuzat fel van hasítva, kiejtette kezéből a derékaljat. Joseph egy mély sóhajtást hallott, amely mintha az öregasszony lelke legmélyéről tört volna fel, a szívébe tóduló vérhullámtól fojtottan. Ösztönösen kitárta karjait, az ájult öreg játékost egy karosszékbe segítette, s hangosan kiáltozva segítségül hívta anyját. Agathe felkelt az ágyból, magára dobta pongyoláját, s beszaladt a szobába; egy gyertya fényénél a szokásos módon élesztgette nagynénjét: kölnivízzel dörzsölgette a halántékát, hideg vízzel a homlokát, majd elégetett egy tollat az orra alatt, míg végül az öregasszony magához nem tért.

- Ma reggel még ott volt, de a szörnyeteg kivette.

- Mit? - kérdezte Joseph.

- Húsz aranyam volt a matracban, két év megtakarított pénze, csak Philippe vehette el...

- De mikor? - kiáltotta porig sújtva a szegény anya. - Hisz ebéd óta nem is járt itthon...

- Bár tévednék! - mondta az öregasszony. - De ma reggel, Joseph műtermében, amikor a lottótétemről beszélgettünk, rossz előérzet fogott el!... Rosszul tettem, hogy nem vettem rögtön magamhoz a kis pénzemet, s nem fizettem be azonnal a tétet. Ezt is akartam, de aztán valami közbejött, nem tudom, micsoda. Istenem, tudom már, elmentem, és szivarokat vettem neki.

- De hisz a lakás le volt zárva - vetette ellen Joseph. - S ez egyébként olyan aljasság volna, hogy nem hiszem el, hogy Philippe megleste volna magát!... S előre kitervelte volna, hogy felfejti a derékaljat... nem, nem hiszem!

- Reggeli után, amikor bevettem az ágyamat, még ott éreztem a pénzt a kezem alatt - ismételte Descoings-né.

A rémült Agathe lement a házmesternéhez, megkérdezte tőle, hogy Philippe visszajött-e a nap folyamán, s az asszony elmondta neki az alezredes által előadott mesét. A velejéig megrendült anya visszatért a lakásba; annyira megváltozott, hogy nem lehetett ráismerni. Arca fehérebb volt a perkálingénél; úgy lépegetett, ahogy a kísértetekről képzel az ember, lassan, zajtalanul, emberfölötti erőfeszítéssel és mégis szinte gépiesen. Gyertyatartót vitt a kezében, a fény arcára hullott, és megvilágította borzadálytól kimeredő szemét. Nem vette észre, hogy kezével végigsimítva homlokán, szétzilálta haját; oly rémületesen szép volt, hogy Joseph-nek szinte elállt a lélegzete a lelkiismeretfurdalásnak e jelenése, az Iszonynak és a Kétségbeesésnek ez élő szobra előtt.

- Néném - mondta Descoings-nénak -, odaadom a hatszemélyes evőeszköz-készletemet, az épp annyit ér. A pénzt én vettem el, mert Philippe-nek kellett, azt hittem, visszaadhatom, mielőtt észrevenné. Ó, nagyon szenvedtem.

Leült. Könnytelen, merev tekintetű szeme megrezdült.

- Nem igaz, ez Philippe lelkén szárad - mondta Descoings-né halkán Joseph-nek.

- Nem, nem! - ismételte Agathe. - Vegye el az ezüstkészletemet, adja el, nekem nem kell, majd a magáéval eszünk.

A szobájába ment, felemelte az evőeszközös dobozt, de mert túl könnyűnek találta, kinyitotta, s az ezüst helyén egy zálogcédulát talált. Szörnyű kiáltás szakadt ki torkából. Joseph és az öregasszony a szobájába futott, meglátta a dobozt, s egyszeriben átláttak az anya fenséges hazugságán. Mind a hárman hallgattak, nem mertek egymásra nézni. E pillanatban Agathe egy már-már eszelős mozdulattal ajkára illesztette mutatóujját, mintha arra kérné őket, hogy ne árulják el a titkot, amelyről pedig amúgy sem beszéltek volna. Aztán mind a hárman visszamentek a szalonba, a tűz mellé.

- Gyermekeim, a szívem beleszakad - kiáltotta Descoings-né tekintetes asszony -, a ternómat ki fogják húzni, bizonyos vagyok benne. Magammal már nem törődöm, csak magukra kettejükre gondolok. Philippe - fordult hűgához - szörnyeteg, nem szereti magát, hiába tesz meg érte mindent. Ha nem lesz elővigyázatosabb, a gazember az utolsó falat kenyeret is kiveszi a szájából, ígérje meg nekem, hogy eladja járadékát, s a pénzt életjáradékban helyezi el. Joseph-nek megvan a maga tisztos mestersége, amelyből mindig meg fog élni. Ha ezt megteszi, soha nem fog Joseph-re szorulni. Desroches úr önállósítani akarja a fiát, a kis Desroches (huszonhat éves volt ekkor) már meg is vett egy ügyvédi irodát, adja neki oda a tizenkétezer frankját életjáradék fejében.

Joseph felkapta anyja gyertyatartóját, felrohant műtermébe, és háromszáz frankkal jött vissza.

- Tessék, Descoings mama - mondta átnyújtva vagyonkáját -, nem tartozik ránk, hogy mire költi, a hiányzó pénzzel mi vagyunk adósa, itt van majdnem az egész.

- Hogy én elvegyem a te kis pénzecskédet?... Hát nem szenvedtem eleget nélkülözéseid miatt, s most fosszalak meg gyümölcsüktől? Megbolondultál, Joseph? - kiáltotta a francia Királyi Lottó öreg játékosa, akiben szemlátomást küzdött a ternójába vetett vakhit a meggyőződéssel, hogy szentségtörést követ el, ha elfogadja Joseph ajánlatát.

- Ó, csináljon a pénzzel, amit akar - mondta Agathe, akit igazi gyermekének nemeslelkűsége könnyekig meghatott.

Descoings-né magához szorította Joseph fejét, és homlokon csókolta.

- Gyermekem, ne kísérts meg! - mondta. - Hisz megint csak vesztenék. Ostobaság ez a lottó!

Soha még ilyen hősiek szó nem hangzott el a magánélet ismeretlen tragédiáiban. A szeretet diadala volt ez egy megrögzött szenvedély fölött. E pillanatban megkondultak az éjféli mise harangjai.

- S már amúgy sem volna idő - mondta Descoings-né.

- Nini, hisz itt vannak a kabalisztikus számai! - kiáltotta Joseph.

S azzal a nemes szívű festő megragadta a számok jegyzékét és elfutott, hogy befizesse a tétet. Alighogy kitette a lábát, a két özvegyasszony sírva fakadt.

- Mégiscsak elment a drága gyerek! - kiáltotta az öregasszony. - De a nyereség az övé lesz, mert a pénz is az övé.

Sajnos, Joseph nem tudta, merre vannak a lottóirodák, amelyeket párizsi törzsvendégeik éppúgy ismertek, mint ma a dohányosok a trafikokat. A festő futott, mint a bolond, a házak lámpásait vizsgálgatva. Amikor a járókelőket megkérte, hogy igazítsák útba, azt a választ kapta, hogy az irodák már bezártak, de a Palais-Royalban levő néha valamivel tovább marad nyitva. A festő azonnal elrohant a Palais-Royal felé, de ez az iroda is zárva volt már.

- Ha két perccel hamarabb érkezik, még befizethette volna a tétjét - mondta az egyik lottóárus rikkancs azok közül, akik a lépcső alján előre kitöltött szelvényeket árusítottak e különös szavakat üvöltve:

- Ezerkétszáz frank negyven sou-ért!

Az utcai lámpások és a Rotonde kávéház ablakai fényénél Joseph megnézte a szelvényeket, hátha akad köztük olyan, amelyen Descoings mama egyik-másik száma szerepel; de egy ilyet sem talált. Elkeseredve tért haza, mert bár mindent megtett, ami tőle telt, hogy kárpótolja az öregasszonyt, semmi sem sikerült neki. Hazaérve, elbeszélte kudarcát Descoings-nénak. Agathe és nénje elment a Saint-Germain-des-Prés templomba, meghallgatni az éjféli misét. Joseph lefeküdt. Az ünnepi vacsora elmaradt. Descoings-né végképp elvesztette a fejét, Agathe szívét sírig tartó bánat ülte meg. A két asszony reggel későn ébredt. Már elűtötték a tíz órát, amikor az öregasszony feltápáskodott, hogy megfőzze az ebédet, amely csak fél tizenkettőre készült el. Ebben az időben a lottóirodák ajtaja fölé akasztott hosszúkás táblákon már kifüggesztették a nyertes számokat. Ha Descoings-né játszott volna, már bizonyára reggel fél tízre ott van a Neuve-des-Petits-Champs utcai iroda előtt, megtudni, mit hoz számára a sors, amely a pénzügyminisztériummal szomszédos házban dőlt el, a jelenlegi Ventadour tér és színház helyén.

Itt a húzások napján a kíváncsi járókelők különös csődületre lettek figyelmessé: öregasszonyok, szakácsnők, aggastyánok összeverődött tömegére, amely ugyanazt az érdekes, furcsa látványt nyújtotta, mint kifizetés napján az állampénztár előtt várakozó járadéktulajdonosok hosszú sora.

- Így hát milliomos lett! - kiáltotta az öreg Desroches, aki épp abban a pillanatban lépett be az ajtón, amikor Descoings-né utolsó korty kávéját szűrészlgette.

- Hogy érti ezt? - kiáltotta szegény Agathe.

- Kihúzták a ternóját - felelte Desroches, egy cédulát nyújtva feléjük a nyertes számok jegyzékével, amelyet a lottóirodákban az írnokok százával tartanak íróasztalukon, egy kis fatálban.

Joseph elolvasta a listát. Agathe elolvasta a listát. Descoings-né semmit sem olvasott: mintha villámcsapás érte volna, arca elváltozott, egy irtózatossikolyt hallatott. Az öreg Desroches és Joseph az ágyába vitte, Agathe orvosért futott. A szegény öregasszonyt szélütés érte, s csak délután négy órára tért eszméletre; háziornosa, az öreg Haudry azonban közölte, hogy a javulás ellenére ajánlatos lenne, ha megtenné végső intézkedéseit, és felvenné az utolsó kenetet. Descoings-né csak egyetlen egy szót tudott kinyögni: - Hárommillió!

Az öreg Desroches, akinek Joseph vázlatosan, a nem rátartozó részletek mellőzésével elmagyarázta a helyzetet, több olyan esetre is emlékezett, amikor játékosok egész vagytonokat vesztek el, mert feledékenységéből nem fizették be a téteket; de megértette, milyen halálos az ilyen csapás, ha húsz évi kintartás után éri az embert. Délután öt órakor mély csönd uralkodott a kis lakásban. A beteg, akinek ágya fejénél Agathe, lábánál Joseph virrasztott, az unokáját várta: az öreg Desroches ment el érte. Ebben a pillanatban a lépcsőházban felhangzottak Philippe léptei és sétatálcájának kopogása.

- Itt van!... Itt van! - kiáltotta a beteg, akinek egyszeriben megoldódott szélhűdött nyelve, s felült az ágyban.

A rémület, amely megrázta egész testét, Joseph-et és anyját is mélységesen felizgatta. Philippe elkékült, feldúlt arca, tántorgása, karikás merev tekintetű, tompa szeme megfelelt szorongó várakozásuknak; a hideg rázta, fogai vacogtak.

- Hej, bűdös élet! - kiáltotta. - Se pénz, se posztó, s a torkom tüzel, mint a pokol. Hát itt meg mi történt? Az ördög mindig beleártja magát a dolgainkba. A vénasszony ágyban fekszik, s úgy rám mereszti a szemét...

- Hallgasson, uram! - mondta Agathe, felemelkedve helyéről. - Legalább most legyen tekintettel arra, akit szerencsétlenné tett!

- *Uram?* - ismételte Philippe, anyjára tekintve. - Drága kis anyám, hát már nem szereti a fiát? Nincs ez így rendjén.

- Talán megérdemli, hogy szeressék?... már nem emlékszik arra, amit tett tegnap?... Jó is lesz, ha más lakás után néz, velünk többé nem lakhatik... holnaptól kezdve, mert ebben az állapotban nehéz volna...

- ... engem kirúgni - fejezte be Philippe a mondatot. - A *Kitagadott Fiú* nagyjelenetét játsszuk? Szóval így nézik a dolgokat? Ejnye, ejnye, szép kis alakok, mondhatom. Hát mi rosszat tettem tulajdonképp? Hogy egy kissé kitisztogattam a vénasszony matraccit? A fenébe is, pénzt nem szokás gyapjában tartani. Hol itt a bűn? Hát ő nem vett el maguktól húszezer frankot? Hitelezői vagyunk, az ördögbe is. Most letörlesztettem vele az adóssága egy részét, ennyi az egész!

- Istenem, Istenem! - kiáltotta a haldokló imára kulcsolva kezét.

- Elhallgass - kiáltotta Joseph, s bátyjára vetve magát, betapasztotta a száját.

- Állj!... hátra arc, taknyos mázoló! - felelte Philippe, és súlyos kezével megragadva Joseph vállát, megforgatta és egy karosszékre penderítette a festőt. - A császári gárda egy dragonyos századparancsnokának bajszához nem lehet büntetlenül nyúlni.

- De hisz már mindent visszafizetett, amivel tartozott - kiáltotta Agathe, s helyéről felugorva haragtól lángoló arcát fia felé fordította. - De egyébként is ez csak az én dolgom... Gyilkos, távozzék! Menjen el innét, fiam - mondta egy mozdulattal, amely utolsó erejét is felemésztette -, és többé ne kerüljön a szemem elé, szörnyeteg!

- Miért volnék a gyilkosa?

- Kihúzták a ternóját - kiáltotta Joseph -, te pedig elloptad a tétjére félretett pénzét.

- Hát ha az elmulasztott ternója miatt fordul fel, akkor nem én vagyok a gyilkosa - felelte a részeg.

- De hát menjen már - mondta Agathe -, nem bírom látni sem. Micsoda alá való, bűnös ember! Istenem, hogy lehet ez az én fiam?

Descoings-né ágya felől rekedt hörgés hallatszott, amitől Agathe haragja új lángra lobbant.

- Én még mindig szeretem, anyám, pedig minden bajnak csak maga az oka. S most kiteszi a szűrömet... karácsony napján, amikor a... hogyishívják... amikor Jézus megszületett?... Mondja csak, mit csinált maga az édesapjával, Rouget nagyapával, hogy kikergette a házából és kitagadta? Ha nem vétett volna ellene, akkor most gazdagok volnánk, s nekem nem kellene a legnagyobb nyomorban sínylődnöm. Mivel haragította magára az apját, maga, a jó asszony! Látja, én is jó vagyok, s mégis kirúgnak... engem, a család szeme fényét!

- A család szégyene! - kiáltotta Descoings-né.

- Eredj innét, vagy ölj meg engem is! - kiáltotta Joseph, s egy oroszlán vad dühével bátyjára vetette magát.

- Istenem! - sóhajtott Agathe, s felugrott, hogy szétválassza fiait.

Ebben a percben lépett be Bixiou és Haudry, az orvos. Joseph leütötte, a földre terítette bátyját.

- Vadállat! - mondta. - Egy szót se szólj, különben...

- Ezt nem felejem el - üvöltötte Philippe.

- Családi kimagyarázkodás? - kérdezte Bixiou.

- Emeljék fel - mondta az orvos. - Ő is van olyan beteg, mint ez a szegény öregasszony. Vetköztessék le, húzzák le róla a csizmát, és fektessék ágyba!

- Könnyű azt mondani - kiáltotta Bixiou. - A lába beledagadt a csizmába, le kell vágni róla.

Agathe előkeresett egy ollót. Amikor felhasította a csizmát, amelyet abban az időben a szűk pantalló fölött viseltek, tíz arany gurult ki belőle a padlóra.

- Itt a pénze - morogta Philippe. - Én átkozott hülye, elfeledkeztem a tartalékról. Én is elszalasztottam a szerencsém.

Philippe egy szörnyű lázroham önkívületébe esett, félrebeszél. Joseph, az időközben visszaérkező idősebb Desroches és Bixiou segítségével szobájába szállította a szerencsétlent. Haudry doktor kénytelen volt a Charité kórházból levélben egy kényszerzubbonyt kérni, mert attól kellett félni, hogy Philippe delíriumában, mely időközben elérte tetőpontját, megöli magát. De kilenc órára végül is elcsöndesedett a ház. Loraux abbé és Desroches azon igyekezett, hogy megvigasztalja Agathe-ot, aki nénjének ágya mellett zokogott; fejét ingatva, némán hallgatta a két férfit, de egy szót sem lehetett kivenni belőle. Csak Joseph és Descoings-né ismerte lelki válságának egész mélységét.

- Meg fog javulni, anyám - mondta Joseph, amikor az öreg Desroches és Bixiou elment.

- Ó, Philippe-nek igaza van - kiáltotta az özvegy. - Apám elátkozott, nincs jogom arra, hogy... Hát itt a pénz - mondta néniének, a Philippe csizmájában talált kétszáz frankot hozzászámolva a háromszázhoz, amelyet Joseph hozott. - Eriggy, nézd meg, hogy a bátyád nem akar-e inni - mondta Joseph-nek.

- Meg tudna tartani egy ígéretet, amelyet egy haldoklónak tesz? - kérdezte az öregasszony, aki érezte, hogy értelme már homályosodni kezd.

- Igen, néném.

- Hát akkor esküdjék meg nekem, hogy a tőkéjét életjáradék fejében a kis Desroches-nál helyezi el. Az én jövedelmemtől most elesik, s a szavai után ítélve, látom, hogy nem tud majd ellenállni ennek a nyomorultnak, aki az utolsó filléréig is ki fogja fosztani.

- Esküszöm, néném.

Az öreg fűszeresné december 31-én halt meg, öt nappal az öreg Desroches által önhibáján kívül ráért csapás után. Az ötszáz frankból - több pénz nem volt a házban - épp hogy ki tudták fizetni özvegy Descoings-né temetési költségeit. Csupán egy kevés ezüstnemű és bútor maradt utána, amelyet Bridau asszony Bixiou-nak adott át. Agathe most már a maga nyolcszáz frankos életjáradékára volt utalva, amelyet ifjabb Desroches-tól kapott a tizenkétezer frank tőkéje ellenében; a pénzen a fiatalember végre megvásárolhatta az ügyvédi irodát, jobban mondva, az ügyvédi címet, mert az irodának egyelőre még nem voltak kliensei. Agathe visszaadta a háztulajdonosnak harmadik emeleti lakását, és eladott minden fölösleges bútort. Amikor egy hónap elmúltával a beteg lábadozni kezdett, Agathe hidegvérűen kifejtette neki, hogy minden készpénzét egészségének helyreállítására költötte, s ezentúl Philippe maga is kénytelen lesz dolgozni napi kenyeréért, tehát szeretetteljesen arra kéri, hogy lépjen újra szolgálatba, és gondoskodjék megélhetéséről.

- Erre a prédikációra nem volt szükség - felelte Philippe hűvös, közömbös tekintettel méregette anyját. - Látom én azt, hogy már nem szeretnek engem, sem az öcsém, sem maga. Most magamra maradtam a világon, de ezt jobb is szeretem.

- Érdemelje ki a szeretetünket! - válaszolta megrendülten a szegény anya. - Akkor majd újra szeretni fogjuk.

- Ostobaság! - szakította félbe Philippe.

Fejébe nyomta kopott karimájú kalapját, vette a pálcáját, és füttyörészve lement a lépcsőn.

- Philippe, hova mész pénz nélkül? - kiáltotta az anya, aki nem bírta visszatartani könnyeit. - Vedd ezt el...

Papírba csomagolva száz aranyfrankot nyújtott feléje. Philippe újra feljött a lépcsőn, és átvette a pénzt.

- Még csak meg sem csókolsz? - kérdezte sírva Agathe.

A fiú magához vonta anyját, de ölelésében nyoma sem volt annak az áradó szeretetnek, amely a csók értékét teszi.

- S hova mész most? - kérdezte Agathe.

- Florentine-hez, Giroudeau szeretőjéhez. Azok az igazi barátaim - felelte Philippe kegyetlenül.

S azzal lement a lépcsőn. Agathe visszatért a lakásba, lába reszketett, szeme elhomályosult, a szíve majd meghasadt. Térdre vetette magát, s arra kérve Istent, hogy vegye oltalmába elfajzott fiát, végképp lemondott anyasága nehéz szolgálatáról.

1822 februárjában Bridau-né asszony beköltözött Philippe egykori szobájába, amely régi lakásának konyhája fölött feküdt. A festő műterme és hálósobája szemközt, a lépcsőház tulsó oldalára nyílt. Joseph, látva anyja nyomorú helyzetét, mindent elkövetett, hogy az asszony tűrhetően érezze magát. Bátyja elköltözése után maga rendezte be a padlásszobát; érezni lehetett rajta a művész keze nyomát. A padlóra szőnyeget terített. A választékos ízléssel elrendezett ágy szerzetesi egyszerűségében egy zárda fekhelyére emlékeztetett, a falakat olcsó, de szerencsés kézzel kiválasztott perkalin borította, amely a felfrissített bútorokhoz illő harmonikus színeivel elegáns, tiszta külsőt kölcsönzött a kis szobának. A lépcsőházi kijáratra dupla ajtót szerelt, amelyre belülről függönyt akasztott. Az ablakra is függöny került, amely szelíden szűrte át a nappali fényt. Bár a szegény anya élete a párizsi nők életének legegyszerűbb változatára zsugorodott, végeredményben Agathe, hála egyik fiának, mégiscsak tűrhetőbben élt, mint a hozzá hasonló sorsú asszonyok.

Hogy anyját megkímélje a párizsi háztartások nyomasztó gondjaitól, Joseph minden este elvitte vacsorázni egy étterembe, amelyet csak tisztességes úriasszonyok, képviselők, rangos emberek látogattak. Vacsorájuk személyenként s havonként kilencven frankba került. Mint-hogy ilyképp csak az ebéd gondja hárult az özvegyre, ez lassanként ugyanúgy beilleszkedett fia életmódjába, mint annak idején az apjáéba. Joseph kegyes hazugságai ellenére végül mégiscsak megtudta, hogy vacsorája havonta majd száz frankba kerül. Az összeg nagyságától megrémülve (s minthogy nem tudta elképzelni, hogy meztelen nők festésével annyi pénzt lehessen keresni), gyóntatója, Loraux abbé segítségével hétszáz frankos állást szerzett egy lottóirodában, amely Bauvan grófnőnek, a huhogók egyik vezetője özvegyének az irányítása alatt állt. A lottóirodák, amelyeket a jó összeköttetésekkel rendelkező özvegyek között osztottak szét, eléggé tisztas megélhetést adtak a vezetésükkel megbízott családoknak. De a Restauráció alatt, amikor egyre több nehézségbe ütközött, hogy az alkotmány keretein belül illően megjutalmazza a kormánynak tett szolgálatokat, a balsorsra jutott nemesi származású özvegyeknek gyakran nem is egy, hanem két irodát osztottak ki, amelyeknek bevétele hat-tízezer frankra rúgott. Ilyen esetekben a tábornok vagy nemesember özvegye nem maga vezette az irodákat, hanem a jövedelemben érdekelt üzletvezetőket fogadott fel. Ha az üzletvezető agglegény volt, kisegítő tisztviselő nélkül nem tudta ellátni munkáját, mert az irodák reggeltől éjfélig nyitva tartottak, s a pénzügyminisztérium is rengeteg írásbeli jelentést követelt. Bauvan grófné, akinek Loraux abbé részletesen leírta özvegy Bridau-né helyzetét, megígérte, hogy ha üzletvezetője kilépne, helyét Agathe-nak adja, s addig is hatszáz frank fizetést ajánlott fel az özvegynek.

Szegény Agathe-nak már délelőtt tíz órakor az irodában kellett lennie, este pedig még arra is alig volt ideje, hogy megvacsorázzék; hét órakor újra az íróasztala mellett ült, s csak éjfél után került haza. Két év alatt egyszer sem fordult elő, hogy Joseph érte ne ment volna; hazakísérte a Mazarin utcába, néha vacsorázni is magával vitte; barátai nemegyszer megfigyelték, hogy az Opera vagy az Olasz Opera előadásait, a legragyogóbb estélyeket is otthagyja, hogy éjfél előtt a Vivienne utcában lehessen.

Agathe csakhamar beletört ennek az életmódnak egyenletes egyhangúságába, amely a heves fájdalomtól meggyötört léleknek gyakran nyugalmat és támaszt ad. Reggel kitakarította szobáját, amelyben már egyetlen macska vagy madár sem volt, kandallója szögletében elkészítette a reggelit, átvitte a műterembe, és fiával együtt megreggelizett. Rendbe tette Joseph szobáját is, a maga szobájában eloltotta a tüzet, és újra visszajött a műterembe, a kis öntöttvas

kályha mellett üldögélve dolgoztatott; ha fiának látogatói jöttek, vagy modellek érkeztek, azonnal kiment. Jóllehet nem értett a művészethez és módszereihez, a műterem nagy csöndjében jól érezte magát. A művészet dolgaiba később sem tanult bele, de ezt nem is titkolta; ártatlanul csodálkozva hallgatta, hogy az emberek milyen nagy fontosságot tulajdonítanak a Színnak, Rajznak, a Kompozíciónak. Ha a baráti kör egy-egy tagja vagy Joseph valamelyik festőbarátja, Schinner, Pierre Grassou, vagy Léon de Lora, a Cica néven csúfolt fiatal festőnövendék vitatkozni kezdett, figyelmesen nézelődött, de sehogy sem fért a fejébe, mi készíti őket ilyen érthetetlen nagy szavakra és heves vitákra. Fia fehérneműjét is az özvegy tartotta rendben, harisnyáit is megfoltozta, lemosta a palettáját, rongyokat gyűjtött, amelyekkel megtörülgethette ecseteit, egyszerűen rendet tartott a műteremben. Látva, hogy anyja milyen értő gyöngédséggel foglalkozik életének apró dolgaival, Joseph megkettőzte figyelmességét. Ha a művészet dolgában anya és fiú nem is értette meg egymást, kölcsönös szeretetben összeforrtak. Agathe-nak volt egy terve. Mikor Joseph már hozzájuhászodott a kezéhez, egy reggel - mialatt a festő egy óriási kép tervrajzát vázolta fel, amely később, amikor befejezte, kevés megértéssel találkozott - nekibátorodott, s hangosan így szólt:

- Édes Istenem, vajon most mit csinál?

- Kicsoda?

- Philippe.

- A mindenit, hát mit csinálna? Nyomorog. Majd csak észre tér egyszer.

- A nyomort már ismeri, lehet, hogy épp az rontotta meg. Ha boldog volna, jobb szívű is volna...

- Azt hiszed, anyám, hogy Amerikában nyomorgott? Tévedsz, New Yorkban is úgy élte világát, mint idehaza még ma is...

- De az szörnyű volna, ha itt a mi közelünkben is nyomorognia kellene...

- Igaz - felelte Joseph. - Ami engem illet, szívesen adnék neki pénzt, de látni nem akarom. Megölte szegény Descoings-nét.

- Tehát nem akarnád megfesteni az arcképét?

- Érted, anyám, még vértanúhalált is halnék. Talán még arra is képes volnék, hogy mindenről elfeledkezzem, s csak arra gondoljak, hogy a testvérbátyám.

- Megfestenéd dragonyos egyenruhában, lovon?

- Hát... van itt egy szép lovam, egy Gros kép másolata, azzal úgysem tudok mit kezdeni.

- Hát akkor eriggy el a barátjához, s tudd meg, hogy megy a sora.

- Elmegyek.

Agathe felállt, ollója, minden varróholmija kiesett a kezéből; Joseph-hez lépett, megcsókolta a fejét, kibuggyanó könnye a fiú hajára hullt.

- A rögeszméd ez a fiú, anyám - mondta Joseph -, de hát mindannyiunknak megvan a magunk baljós rögeszméje.

Este Joseph elment a Sentier utcába, s négy óra tájt ott találta bátyját Giroudeau egykori helyén. Az öreg dragonyoskapitány pénztárosnak ment át egy hetilaphoz, melyet unokaöccse alapított. Jóllehet Finot maradt továbbra is a részvénytársasággá átalakult kis lap egyedüli tulajdonosa - minden részvény az ő kezében volt -, névleges tulajdonosnak és főszerkesztőnek egy Lousteau nevű barátját tette meg, annak a volt issouduni helyettes-képviselőnek a fiát

(tehát Hochon asszony unokaöccsét), akit Bridau nagyapja annak idején bosszúból elűldözött Issoudunból. Hogy kedvében járjon nagybátyjának, Finot Philippe-et nevezte ki utódjának, igaz, hogy csak fél-fizetéssel, délutánonként pedig, öt óra tájt minden nap ellenőrizte a pénztárat és elvitte az aznapi bevételt. Tökfej, a rokkant irodaszolga végezte a házon kívüli munkát, s mellesleg Philippe kapitány urat is szemmel tartotta egy kissé.

Philippe egyébként tisztességesen viselkedett. Hatszáz frankos fizetéséből és a becsületrendje után járó ötszáz frankból könnyűszerrel megélt, hisz nappal jól fűtött helyiségben dolgozott, estéit ingyenjegyekkel a színházakban töltötte, tehát csak kosztjára, kvartélyára kellett költenie. Amikor Joseph belépett, Tökfej egy nagy csomag okmánypapírral a fején éppen eltávozott az irodából, Philippe meg zöld vászonból szabott vendégujjait keféltette.

- Hát itt vagy, kölyök! - mondta Philippe. - Jól van, vacsorázz velem, utána meg elmegyünk az Operába, Florine-nek és Florentine-nek van egy páholya. Giroudeau is eljön, s megismertetlek Nathannal.

Ólmos botja után nyúlt, s megnedvesítette szivarját.

- Nem fogadhatom el a meghívást, anyámért kell mennem, együtt vacsorázunk egy étteremben.

- Hogy megy a sora annak a szegény jó asszonynak?

- Nem is olyan rosszul - felelte a festő. - Új arcképet festettem apánkról és Descoings nénénkről. A magamét is befejeztem, s most anyánk számára meg akarnám festeni a tiédet, gárda-dragonos egyenruhában.

- Helyes.

- De modellt kell ülnöd...

- Reggel kilenctől délután ötig mindennap ebben a tyúkketrecben kell csücsülnöm...

- Két vasárnap elég lesz rá.

- Rendben van, gyerek - mondta Napóleon egykori parancsőrtisztje, miközben a portás lámpája fölött meggyújtotta szivarját.

Amikor Joseph a Beaune utcai étterem felé mentükben részletesen leírta anyjának Philippe helyzetét, érezte, hogy az özvegy karja meg-megremeg, s hervadt arcán kivirul az öröm; a szegény asszony oly megkönnyebbülten szedte a levegőt, mint akinek kő esett le a szívéről. Másnap hálatalt szívének boldogságában kettőzött figyelemmel vette körül Joseph-et, virágokkal díszítette fel műtermét, s két díszes virágládát vásárolt neki. Első vasárnap, amikor Philippe látogatása esedékes volt, az özvegy jó előre gondoskodott arról, hogy pompás ebéddel várja két fiát. Mindent előre feltálat az asztalra, egy üveg pálinkáról sem feledkezett el, bár csak félig töltötte meg. Egy spanyolfal mögé ült, amelyen kis lyukat vágott. Az egykori dragonos előző este már elküldte egyenruháját, a szegény anya nem állta meg, hogy összevissza ne csókolgassa. Amikor Philippe teljes díszben fent ült a kitömött lovon, amelyet Philippe egy nyergesmestertől bérelt, Agathe - hogy el ne árulja magát - a két testvér beszélgetése mögé rejtette csöndes zokogásának halk neszt. Philippe két-két órán át ült a festőnek, ebéd előtt és ebéd után. Délután három órakor a dragonos visszaöltözött polgári ruhájába, s immár másodszor meghívta öccsét vacsorára a Palais-Royalba. Mellényzsebében aranyakat csörgetett.

- Nem megyek - mondta Joseph. - Félek tőled, ha aranyakat látok nálad.

- Hát már mindig rossz véleménnyel leszteek rólam? - kiáltotta dörgő hangon az alezredes. - Arra nem gondolsz, hogy az ember félre is tehet a keresetéből?

- Nem... nem - mondta Agathe, előlépve rejtekhelyéről, és megölelve Philippe-et. - Joseph, menjünk el vele vacsorázni!

Joseph nem akart rápirítani anyjára, felöltözött, Philippe pedig elvitte őket a Montorgueil utcába, a Rocher-de-Cancale-ba, és fényűző vacsorával vendégelte meg; a számla száz frankra rúgott.

- Teringettét! - mondta Joseph nyugtalanul. - Te évi ezerszáz frankból annyit tudsz félretenni, hogy birtokot vehetsz rajta, mint Ponchard *A Fehér Nő*-ben?

- Ugyan már! - felelte a dragonyos, aki már rengeteget ivott. - Szerencsés szériában vagyok.

Meghallva ezeket a szavakat, amelyek a kijáratí ajtóban hangzóttak el - közvetlenül mielőtt kocsiba szálltak volna, hogy Philippe meghívására elmenjenek az Olympia Cirkuszba, az egyetlen színházba, amelyet gyóntatója Agathe-nak engedélyezett -, Joseph megszorította anyja karját, aki azonnal rosszulletet színlelt, s bejelentette, hogy nem tud elmenni az előadásra. Philippe tehát hazakísérte anyját és öccsét a Mazarin utcába. Kettesben maradva, az özvegyasszony szótlán hallgatásba merült. A következő vasárnap Philippe újra eljött. Ezúttal anyja nyíltan részt vett az ülésen, az ebédet is ő szolgálta fel, tehát volt alkalma, hogy apróra kifaggassa fiát. Megtudta, hogy anyja barátnőjének az öreg Hochonnénak unokaöccse némi szerepet játszik irodalmi körökben. Philippe és barátja, Giroudeau is gyakran megfordult újságírók, színésznők, könyvkereskedők társaságában, s mint pénztárosok némi tekintélyre is szert tettek. Philippe-nek, aki az ebéd utáni ülésen szorgalmasan iszogatta a cseresznye-pálinkát, csakhamar megoldódott a nyelve. Azzal kérkedett, hogy hamarosan újra nyeregbe kerül, de amikor Joseph az anyagi helyzete iránt érdeklődött, nem adott választ.

Mínthogy a rá következő nap véletlenül ünnep volt, s Philippe-nek nem kellett a kiadóhivatalba mennie, felajánlotta, hogy újra eljön, hadd végezzenek már a képpel. Joseph azonban elmagyarázta neki, hogy közeledik az Őszi Tárlat megnyitásának időpontja, nincs pénze két kiállítandó festményének kereteire, s ezt csak úgy tudja megszerezni, ha befejezi egy Rubens-kép másolatát, amelyet egy Magus nevű képkereskedő meg akart tőle venni. Az eredeti festmény egy gazdag svájci bankáré, aki csak tíz napra adta kölcsön, a holnapi nap az utolsó, tehát a további munkát okvetlenül el kell halasztaniuk jövő vasárnapra.

- Ez volna az? - kérdezte Philippe, szemügyre véve a Rubens-képet, amely egy festőállványról tekintett le rá.

- Ez - felelte Joseph. - Húszezer frankot ér. Látod, mire képes a zseni. Vannak vásznak, amelyek százezreket érnek.

- Nekem jobban tetszik a másolatod - mondta a dragonyos.

- Fiatalabb - felelte Joseph nevetve. - De legfőljebb ezer frankot ér. Szükségem lesz az egész holnapi napra, hogy megadjam neki az eredeti kép tónusait, és megőregítsem egy kissé, hogy fel ne ismerjék.

- Isten áldja, anyám - mondta Philippe, s megcsókolta Agathe-ot. - Viszontlátásra vasárnap.

Élie Magus másnap akarta átvenni a másolatot. Joseph egyik barátja, aki szintén ennek a kereskedőnek dolgozott, meg akarta nézni a kész másolatot. Már épp bekopogtatott az ajtón, amikor Joseph - hogy megtréfálja - a másolatot, amelyet egy különleges lakkal vont be, az eredeti kép helyébe, az eredetit pedig a festőállványra helyezte. Teljesen megtévesztette Pierre Grassou de Fougères-t, akit ámulatba ejtett Joseph hihetetlen kézügyessége.

- Az öreg Élie Magust is be tudnád csapni? - kérdezte Pierre Grassou.

- Majd kiderül - felelte Joseph.

Már későre járt az idő, de a kereskedő nem jött el. Agathe Desroches-né asszony nál vacsorázott, akinek nemrég meghalt az ura, Joseph tehát magával vitte Pierre Grassou-t az étterembe. Szokásához híven, műterme kulcsát a házmesternénál hagyta.

- Modellt kell ülnöm ma este - mondta Philippe az asszonynak, egy órával öccse távozása után. - Joseph nemsokára megjön, megvárom a műtermében.

A házmesterné odaadta a kulcsot, Philippe felment a műterembe, s abban a hiszemben, hogy az eredeti képet viszi el, magához vette a másolatot, lement a lépcsőn, s azzal a kifogással, hogy elfeledkezett valamiről, visszaadta a kulcsot, s rögtön eladta a Rubenst háromezer frankért. Óvatosságból már előzőleg közölte - öccse nevében - Élie Magusszal, hogy a kép nem készült el, csak másnap jöjjön el érte. Este, amikor Joseph hazahozta anyját özvegy Desroches-nétől, a házmesterné elmondta neki, milyen hóbortos a bátyja: alighogy felment a műterembe, már jött is vissza.

- El vagyok veszve, ha nem volt benne annyi becsület, hogy megelégedjék a másolattal - kiáltotta a festő, aki azonnal megsejtette, hogy Philippe miben sántikált.

Felrohant a harmadik emeletre, be a műterembe.

- Istennek legyen hála! - mondta. - Az marad, aki volt: aljas csirkefogó.

Agathe követte fiát a műterembe, de egy szót sem értett az egészből. Amikor fia elmondta neki, mi történt, mozdulatlanul állva maradt, még csak könnybe sem lábadt a szeme.

- Tehát már csak egy fiam van - mondta elhaló hangon.

- Nem akartuk szegénybe hozni idegenek előtt - mondta Joseph -, de most már kénytelen leszek figyelmeztetni a portást, hogy ne engedje be a lakásba. A kulcsokat pedig ezentúl magunkkal visszük. Átkozott arcképét majd emlékezetből fejezem be, már csak kevés hiányzik.

- Maradjon úgy, ahogy van, úgyis csak fájdalmat okozna, ha látnám - felelte az anya, akinek majd megszakadt a szíve; ennyi aljasságot elképzelni sem tudott.

Philippe jól tudta, mire kellett volna a másolat ára, ismerte a szakadékot, amelybe öccsét döntötte, de semmire nem volt tekintettel. Utolsó gázsága óta Agathe nem említette többé Philippe-et, arca maga volt a keserű, hideg, végső kétségbeesés. A félelem elsorvasztotta minden erejét.

„Egy nap Philippe Bridau-t törvény elé fogják állítani” - mondta magában.

Két hónappal később, egy reggel, amikor Agathe épp a lottóirodába készülődött, reggeli közben egy öreg katonatiszt kopogtatott be a műterembe; Bridau-né asszonyt kívánta látni. Philippe barátja, mondta, sürgős ügyben jött.

Amikor Giroudeau megnevezte magát, anya és fia megrémült. A tengeri medve külsejű öreg dragonyos nem volt megnyugtató jelenség. Fénytelen szürke szemével, őszbe vegyült bajszával, kócos, ritka hajzatával, a friss vaj színében sárgálló koponyájával egy kiégett kéjenc benyomását keltette. Ócska, szürke császárkabátja, gomblyukában a becsületrend tisztí szalagjával, alig ért össze kidudorodó pókhasán, amely különös összhangban állt óriási harcsaszájával, széles vállával. Törzse rövid, vékony lábakon nyugodott. Mindennek betetőzéseként arcbőre járomcsontjai fölött élénkvörös színben játszott, tanúsítván, hogy az öreg korhely nem

unatkozik. Ráncos, lötytyedt orcája mélyen lelógott kopott, fekete bársonygallérja fölé. Számtalan más csecsebecsén kívül az egykori dragonyos óriási aranykarikákat viselt a fülében.

„Micsoda *lump* alak!” - mondta magában Joseph, azt a népszerű kifejezést használva, amely már a műtermekben is meghonosodott.

- Asszonyom - mondta Finot nagybátyja és pénztárosa -, fia oly rossz helyzetben van, hogy barátai kénytelenek megkérni, osztozzék velük azokban a súlyos terhekben, amelyek reájuk háramlanak. Már nem tudja ellátni hivatalát az újságnál, és Florentine kisasszonynál a Porte-Saint-Martin színház művésznőjénél lakik, a Vendôme utcának egy szegényes padlószobájában. Philippe halálán van, s ha ön és öccse nem fizeti ki az orvost és a gyógyszereket, kénytelenek leszünk felgyógyulása érdekében a Kapucinusokhoz vitetni, de ha háromszáz frankot fizetnek, nálunk maradhat: feltétlenül ápolónőt kell tartani mellette; este, míg Florentine kisasszony a színházban játszik, egészségére ártalmas és kezelését hátráltató izgatószerket vesz be, s minthogy csakugyan szeretjük, ezzel nagy bánatot okoz nekünk. Szegény fiú három évre elzálogosította nyugdíját, az újságnál ideiglenesen más foglalta el a helyét, nincs egy fillérje sem, s ha nem visszük át Dubois doktor szanatóriumába, hamarosan végképp tönkreteszi magát. A szanatórium napi tíz frankba kerül. Florentine és én kifizetjük az első hónap felét, kifizetik-e önök a másik felét? Nos, szánják rá magukat, legfőljebb két hónapja van még hátra!

- Uram - felelte Agathe -, elképzelhetetlen, hogy egy anya ne érezzen örök hálát azért, amit a fiáért tesz. De én ennek a fiúnak az emlékét is kitöröltem a szívemből, ami pedig a pénzt illeti, nem rendelkezem pénzzel. Hogy ne legyek terhére ennek a fiamnak itt, aki éjt nappá téve dolgozik, felőrli minden erejét és joggal igényt tarthat anyai szívem minden szeretetére, holnapután helyettes-üzletvezetőként belépek egy lottóirodába. Az én koromban, uram!

- S ön, fiatalember? - fordult az öreg dragonyos Joseph-hez - ön mit szól ehhez? Ön sem hajlandó megtenni bátyjáért azt, amit a Porte-Saint-Martin szegény táncosnője és egy kiszolgált öreg katona önként megtesz?

- Ide figyeljen - mondta Joseph türelmét veszítve -, tudja, hogy hívják nálunk, művészeknél azt, amit ön csinál? *Meg akar vágni* bennünket, ez az igazság.

- Akkor hát bátyja holnap kórházba kerül.

- Jó helyen lesz - felelte Joseph. - Ha valaha ilyen helyzetbe kerülnék, én is csak odamennék.

Giroudeau csalódottan távozott. Megalázónak is érezte, hogy a Kapucinusok kórházába kénytelen befektetni egy embert, aki a montereau-i ütközetben személyesen vitte-hordta a császár parancsait. Három hónap múlva Agathe a lottóirodába menet - az Új Hídon kelt át a Szajrán, hogy megtakarítsa a Mívesek hídján fizetendő egy sou hídpénzt - az Iskola rakpartnak a kőkorlát mentén húzódó boltjai elé érve, egy embert pillantott meg, aki a II. osztályú Nyomor egyenruháját viselte. Egy pillanatig azt hitte, káprázik a szeme: az ember valamennyire hasonlított Philippe-re. Párizsban ugyanis a Nyomornak három osztálya van. Az I-be tartoznak azok az emberek, akik még adnak a látszatra, s akik előtt még ott a jövő: a fiatalok, a művészek, a pillanatnyilag rossz helyzetbe került előkelő úriemberek nyomora ez. Ennek a nyomornak a tünetei csak a leggondosabb megfigyelő mikroszkópja alatt válnak láthatókká. Tagjai a Nyomor lovasított osztályához tartoznak: még kocsin járnak. A II. osztályban találjuk az aggastyánokat, akik már semmivel sem törődnek, akik júniusban a becsületrend keresztjét egy nehéz szövetből készült császárkabátra tűzik ki. Ez az öreg nyugdíjasok, a Sainte-Périneben élő öreg hivatalnokok, akik már nem adnak a külsejükre. Végül a Nyomor III. osztálya a nép nyomora, a rongyokban járó nyomor, amely egyébként a legköltőibb is, kedvenc tárgya Callot-nak, Hogarth-nak, Murillónak, Charlet-nek, Raffet-nek, Gavarni-nak, Meissonnier-nak,

általában az a fajta nyomor, amelyre a művészet különös gondot fordít, főképp farsangi bálokon. A férfi, akiben Agathe fiát vélte felismerni, valahol félúton imbolygott a két utóbbi osztály között.

Az özvegy egy szörnyen kikopott gallért pillantott meg, mocskos kalapot, kitaposott, agyonfoltozott csizmát, rojtos császárkabátot, amelynek gombjairól lekopott a borítás, úgyhogy csak a csupasz vagy elgörbült fémkupakjai látszottak, tökéletes összhangban az elnyűtt zsebekkel és a koszos kabáthajtókéval. A kabátra ragadt tollpihéek arról beszéltek, hogy a zsebekben mást mint port nemigen lehetett volna találni. Az ember kihúzta kezét szürke, kifeslett nadrágja zsebéből; oly szutykos volt ez a kéz, mint egy napszámosé. Kabátja alatt egy barnára fakult, kötött gyapjúmellényt viselt, melynek ujjá kikandikált a kabátujj alól, deréknál is rálógott a pantallóra, mindenütt kilátszott; nyilván ing helyett viselte; homlokára sárgarézdrótra vont zöld tafota-szemellenző volt erősítve. Majdnem kopasz feje, arcbőrének színe, beesett arca mind arról tanúskodott, hogy a rossz hírű kórházból került ki, de kék császárkabátjára, melynek szegélyei már teljesen kifehéredtek, még mindig ki volt tűzve a becsületrend szalagja. A járókelők száналommal vegyes kíváncsisággal nézték a hőst, a kormánynak ezt a szegény áldozatát; a rendjel-szalag nyugtalanította az embereket, s a legvadabb ultrában is tisztességeket ébresztett a becsületrend dolgában. Pedig ez idő tájt - noha a kormány indokolatlan kitüntetésekkel igyekezett aláásni a becsületrend tekintélyét - egész Franciaországban mindössze ötvenháromezer embernek volt rendjele. Agathe fel volt dűlva. Szeretni már nem szerethette ezt a fiát, de szenvedni még tudott érte. Anyai érzelmeinek utolsó felbuzdulásában hangosan sírva fakadt, amikor látta, hogy a császár egykori ragyogó szárnysegédje be akar térni egy trafikba, szivart vásárolni, de hirtelen megáll a küszöbön: pénzt keresett a zsebében, és nem talált. Az özvegy gyorsan átszaladt a rakparton, Philippe kezébe nyomta erszényét, aztán lélekszakadva elrohant, mintha bünt követett volna el. Két napig egy falatot sem evett: az éhhalállal viaskodó fiú szörnyű látomása egy pillanatra sem hagyta el.

„Ki ad majd, ha az én erszényemből elfogy a pénz? - kérdezte magában. - Giroudeau igazat mondott, Philippe kórházban volt.”

Már elfeledkezett arról, hogy Philippe szegény nénjének gyilkosa, a család szégyene, házi szarkája, iszákos, kártyás, olcsó lebujaok züllöttje: már csak az éhhalállal küzdő beteg embert látta benne, a dohány nélkül maradt dohányost. Agathe, negyvenhét éves korára olyan volt, mint egy hetvenéves öregasszony, a könnyek s a szüntelen imádkozás elhomályosították egykor ragyogó szemét. De nem ez volt az utolsó csapás, amelyet fia keze mért rá, rövidesen a legszörnyűbb rémlátása is valóra vált. A hadseregben tisztí összeesküvést fedeztek fel. A *Moniteur* részletes adatokat közölt a letartóztatásokról, a címszavakat már az utcán kiáltozták a rikkancsok.

Agathe a Vivienne utcai lottóirodában, kis kalitkájában ülve hallotta meg Philippe Bridau nevét. Elájult. Az üzletvezető, méltányolva fájdalmát, s megértve, hogy sürgős intézkedésekre van szükség, két heti szabadságot adott az özvegynek.

- Ó, fiam, mi vagyunk mindennek az oka, a mi szívtelenségünk juttatta ide - mondta Josephnek, ágyára dőlve.

- Beszélek Desroches-sal - mondta Joseph.

Mialatt a festő megbízást adott az ügyvédnek bátyja érdekeinek képviselésére - Desroches, akit Párizs legravaszabb s legfortélyosabb ügyvédjének tartottak, már nagy szolgálatokat tett több neves embernek, többek között Des Lupeaulx-nak, az egyik minisztérium államtitkárának is - azalatt Giroudeau beállított az özvegyhez; az asszony ezúttal megbízott benne.

- Asszonyom - mondta Agathe-nak -, szerezzen tizenkétezer frankot, és fiát bizonyítékok híján szabadlábra fogják helyezni. Két tanút kellene megvásárolnunk.

- Meglesz - mondta a szegény anya, bár sejtelve sem volt arról, honnét és hogyan fogja megszerezni a pénzt.

A veszély azt a gondolatot sugalmazta neki, hogy írjon keresztanyjának, az öreg Hochonné asszonynak, kérjen pénzt Jean-Jacques Rouget-tól Philippe megmentésére. Ha Rouget megtagadná, akkor Hochonné asszony kölcsönözze neki a szükséges összeget, ő kötelezi magát arra, hogy két év alatt visszafizeti neki. Postafordultával a következő választ kapta:

„Kislányom,

bár fivérének jó negyvenezer frank jövedelme van, nem számítva a tizenhét év alatt megtakarított pénzt, amelyet Hochon úr több mint hatszázezer frankra becsül, egy lyukas rézgarast sem fog adni unokaöccsének, akit még nem látott életében. Ami engem illet, úgy látszik, nem tudja, hogy amíg az uram életben van, hat livre nem sok, de annyi fölött sem rendelkezem. Issoudunben Hochonnál nincs zsugoribb ember, nem tudom, mihez kezd a pénzével, évi húsz frankot sem költ unokáira s, hogy magam kölcsönt vehessek fel, az ő felhatalmazására volna szükségem, azt pedig kereken megtagadná. Meg sem kíséreltem, hogy fivérével beszéljek: ágyast tart, akinek minden kívánságát teljesíti. Az embernek megszakad a szíve, ha látja, hogy bánnak otthonában ezzel a szegény emberrel, akinek pedig él egy nővére s két unokaöccse. A sorok közt már több ízben utaltam arra, hogy az ön jelenléte Issoudunben megmenthetné fivérét, és gyermekei számára kiragadhatna egy negyven- vagy talán hatvanezer frank évi jövedelmet hajtó vagyont ennek a féregnek a karmaiból, de ön erre nem válaszolt, talán mert nem értett meg. Így hát most kénytelen vagyok nyíltan írni a szokásos levélbeli óvatosság mellőzésével. Teljes szívemmel átérzem az önt ért csapást, de csak részvétemmel lehetek segítségére, drága kislányom, íme az ok, hogy miért nem veheti semmi hasznomat: Hochon nyolcvanöt éves aggastyán létére, még ma is négyszer eszik napjában, esténként salátát vacsorázik kemény tojással, és fürge, mint a nyúl. Az életemet úgy fogom leélni - mert bizonyos, hogy a sírfeliratomat is ő fogja elkészíteni -, hogy soha húsz frank együtt nem volt az erszényemben. Ha el akarna jönni Issoudunbe, megküzdeni fivére ágyastársának befolyásával, minthogy Rouget nyilvánvalóan nem fogadhatja a saját házában, már az is sok fáradtságomba fog kerülni, hogy az uramtól engedélyt kapjak, hogy vendégül láthassam. De azért bátran eljöhet, mert ezen a ponton engedni fog. Tudok egy módszert, amelynek révén bármit elérhetnék nála: ha a végrendeletéről beszélek neki. De ezt oly iszonyúnak tartom, hogy eddig még nem próbálkoztam vele; önért azonban a lehetetlent is megkísérlem. Remélem, Philippe meg fogja úszni a bajt, főképp, ha jó ügyvédet kerít neki; de jöjjön le minél előbb Issoudunbe. Képzelje csak el: ostoba fivére ötvenhat éves férfi létére nyápicabb és öregebbnek látszik Hochon úrnál. A dolog tehát sietős. Itt már arról beszélnek, hogy fivére végrendeletileg megfosztja önt örökségétől; igaz, hogy Hochon úr szerint ezt majd meg lehet támadni. Isten áldja, kis Agathe-om, segítse meg az ég, de azért keresztanyjára is számíthat, aki őszintén szereti

Maximilenne Hochon, szül. Lousteau

U. i. Étienne öcsém, aki újságokba ír, s aki - úgy mondják - barátságot kötött Philippe fiával, járt-e már Önnél, tiszteletét tenni? De jöjjön mielőbb, majd beszélünk róla is.”

E levél sokat foglalkoztatta Agathe-ot; természetesen Joseph-nek is megmutatta, akinek kénytelen volt beszámolni Giroudeau javaslatáról is. A festő, aki nyomban gyanakvóvá vált, mihelyt bátyjáról volt szó, arra figyelmeztette anyját, hogy mindent el kell mondania Desroches-nak.

E megjegyzés nem tévesztette el hatását. Másnap reggel hat órakor anya és fia útnak indult a Bussy utcába, Desroches irodájába. Az ügyvéd, aki ugyanolyan szikár volt, ugyanolyan érdes arcború, mint az apja, s rikácsoló hangjával, kérlelhetetlen hideg tekintetével, arcának formájával egy nyestre emlékeztetett, amely a szájára ragadt tyúkvért nyalogatja, tigrisként ugrott fel, amikor tudomást szerzett Giroudeau látogatásáról és javaslatáról.

- Hát ez már sok, Bridau mama! - kiáltotta vékony, repedt hangján. - Még hányszor fog beugrani ennek az átkozott gazember fiának? Egy fillért se adjon! Felelősséget vállalom Philippe-ért, jövője érdekében ragaszkodom ahhoz, hogy a felsőházi ítélőszék elé állítsák. Ön attól fél, hogy elítélik, de bár adná az Isten, hogy ügyvédje belenyugodjék egy elmarasztaló ítéletbe! Igen, menjen el Issoudunbe, s mentse meg gyerekei vagyonát. Ha erre nincs módja, ha fivére már végrendelkezett ennek a nőnek a javára, s ön nem tudja rábírní, hogy megváltoztassa a végrendeletet... nos, akkor legalább igyekezzék összeszedni minél több adatot ahhoz, hogy pert lehessen indítani az örökség fondorlatos megszerzése címén... a pert én magam fogom vinni. De ön túl becsületes ahhoz, hogy megszerezze az ilyen eljáráshoz szükséges alapvető adatokat! Szünidőben majd magam megyek Issoudunbe... ha tudok.

Ez a „magam megyek” mélységesen megijesztette a festőt. Desroches Joseph-re hunyorított; így adta értésére, hogy engedje egy kissé előre az anyját, hadd maradhasson egy pillanatra négyszemközt vele.

- A bátyja aljas csirkefogó, az összeesküvés felfedésének akaratlanul vagy szándékosan ő az oka; persze bizonyosat nem lehet tudni, ahhoz túl ravasz a gazember. Hogy mi volt: ostoba-e, vagy áruló, a döntést önre bízom. Bizonyára rendőri felügyelet alá fogják helyezni, ennyivel megússza. De legyen nyugodt, ezt a titkot csak én ismerem. Siessen anyjával együtt Issoudunbe, ön értelmes ember, igyekezzék megmenteni a hagyatékot.

- Hát édesanyám, Desroches-nak igaza van - mondta Joseph, mikor Agathe-ot utólérte a lépcsőházban. - Eladtam mind a két képemet, menjünk el Berrybe, hisz most van két hét szabad időd.

Miután az özvegy levélben értesítette keresztanyját látogatásukról, másnap este Joseph-fel együtt útnak indultak Issoudun felé, sorsára bízva Philippe-et. A postakocsi az Enfer utcán át hajtott az orléans-i országút felé. Amikor Agathe megpillantotta a Luxembourg palotát, ahol Philippe-et őrizetben tartották, nem állta meg, hogy fel ne sóhajtson:

- Ide is csak a barátai miatt került!

A legtöbb gyerek egy türelmetlen mozdulattal felelt volna, vagy legjobb esetben részvétteljesen elmosolyodik, de a festő, aki egyedül ült anyjával a kocsiban, megfogta, magához ölelte.

- Ó, anyám - mondta -, anya vagy, ahogy Raffaello festő volt. S életed végéig ostoba mama maradsz.

Mínthogy az utazás elszórakoztatta Bridau-né asszonyt, s egy időre elfeledtette vele fájdalmát, útja céljával kezdett foglalatatoskodni. Természetesen még egyszer elolvasta Hochonné levelét, amely annyira felizgatta Desroches ügyvédet. S ezúttal szemet szúrtak neki az *ágyas* és a *féreg* szavak e hetvenéves jámbor és tekintélyes asszony tollából, amelyekkel arra a nőre utalt, aki eltékozolta a levélben *ostobának* nevezett Jean-Jacques Rouget vagyonát. S Agathe azt kérdezte magától, hogy jelenléte Issoudunben mennyiben járulhat hozzá ahhoz, hogy megmentse az örökséget. Joseph, ez az önzetlen művészlélek nem sokat konyított a törvényekhez, s anyjának felkiáltását hallva, maga is gondolkodóba esett.

- Mielőtt elküldött bennünket Issoudunbe - kiáltotta Joseph -, Desroches barátunk elmagyarázhatta volna, hogyan fog az ember hozzá, hogy megmentse az örökséget.

- Bár szegény agyam még most is kábult attól a gondolattól, hogy Philippe börtönben ül, s tán még dohánya sincs, nem szólva arról, hogy bármely pillanatban a felsőházi bíróság elé állíthatják, de ha jól emlékszem, a fiatal Desroches azt ajánlotta, gyűjtsünk anyagot ahhoz, hogy pert lehessen indítani az örökség fondorlatos megszerzése címén, ha fivérem annak... annak az asszonynak a javára végrendelkezne...

- Szép kis alak! - kiáltotta Joseph. - Mindegy, ha nem igazodunk el, majd megkérem, hogy ő menjen le.

- Ne törjük hiába a fejünket! - mondta Agathe. - Issoudunben majd keresztanyám is segítségünkre lesz.

Ez a beszélgetés akkor folyt le, amikor Bridau-né és Joseph - miután kocsit váltott Orleansban - Sologne-ba ért, s alkalmasint elegendő bizonyíték arra, milyen kevésbé volt alkalmas anya és fia arra a szerepre, amelyet a kérlelhetetlen Desroches ügyvéd kiosztott rájuk. De harmincévi távollét után újra hazatérve, Agathe Issoudunben olyan megváltozott szokásokat és erkölcsöket fog találni, hogy kénytelenek vagyunk néhány szóban megrajzolni e város képét. E leírás nélkül nehezen válnék érthetővé, milyen különös helyzetben leledzett Jean-Jacques Rouget, s mennyi hősies erőfeszítésre volt szüksége Hochonné asszonynak, hogy segítségére lehessen keresztlányának. Jóllehet az öreg Rouget doktor mindent elkövetett, hogy elidegenítse fiát Agathe-tól, mégis joggal csodálkozhatunk azon, hogy a fivér harminc évig nem adott életjelt magáról. E hallgatásra nyilvánvalóan különleges oka lehetett, amelyet - ha történetesen nem Agathe-ról és Joseph-ről van szó - minden más rokon már rég felkutatott volna. Bridau-ék személyes érdekei és a város mai helyzete között azonban oly összekötő szálakat fogunk találni, amelyeknek kibogozása e történet egyik feladata.

Zokon ne vegye Párizs, de Issoudun egyike Franciaország legrégebb városainak. A történelmi előítéletek ellenére, amelyek szerint Probus császár a gallok Noéja volt, már Caesar is megemlíti a kitűnő champfort-i (de Campo Forti) bort, Issoudun egyik legjobb szőlőhegyének termését. Rigord sem hagy kétséget afelől, hogy e városnak nagyszámú lakossága és virágzó kereskedelme volt. De ha csak e két tanúvallomást vesszük alapul, valójában erősen alábecsülnők Issoudun tekintélyes korát. Armand Pérémet úrnak, a város tudós régészének nemrég végzett ásatásai ugyanis felszínre hozták a híres issouduni torony alatt egy ötödik századból származó bazilikát, Franciaországnak alighanem egyetlen műemlékét abból a korból. E templom, anyagában is, egy még régebbi civilizációra mutat vissza, mivel kövei egy római templom maradványai, amelynek helyébe épült a bazilika, így a régész kutatásai szerint Issoudun is, mint Franciaországnak valamennyi városa, amelynek neve régebben vagy újabban felvette a *dun* (dunum) ragadékot, magával a névvel bizonyítja ősi eredetét. E *dun* szó a druidák által felszentelt dombok és magaslatok járulékos neve, nyilván a kelták katonai és vallási településére utal. A rómaiak, feltehetően a gallok, egy ilyen település, Dun, tövében templomot építettek Isisnek, innét származnék Chaumeau szerint a város neve: Is-sous-Dun. *Is* ezek szerint Isisnek volna a rövidítése. Minden bizonnyal Oroszlánszívű Richárd építette fel itt, az V. századbéli bazilika - e vén város harmadik istenkultuszának harmadik szentélye - fölé a híres tornyot, amelyben pénzt is veretett. A régi templomot kiindulópontnak használta fel bástyarendszere kiépítéséhez, s úgy vette körül feudális erődítményeivel, mint egy köpönyeggel. Issoudun ekkor a Routier-k és Cottureau-k átmeneti uralmának székhelye volt, akiknek *condottiere* szolgálatait II. Henrik is felhasználta fia, Richárd ellen, amikor ez Poitou grófjaként lázadást szervezett ellene. Aquitánia története, amelyet a bencések nem írtak meg, alighanem megíratlan marad, mivel bencések nincsenek többé; épp ezért fel kell használnunk minden kínálkozó alkalmat, hogy eloszlássuk erkölcstörténetünk archeológiai homályait.

Issoudun ókori hatalmának van még egy másik tanúja: a Tournemine nevű kis folyócska csatornarendszere, amely nagy kiterjedésben több méterrel emelkedik a várost övező Théols folyó vízszintje fölé. Ez a munka is kétséget kizáróan római kéz és szellem műve. Végül említsük még meg, hogy a kastélytól északra elterülő külvárost egy út szeli át, amely kétezer év óta a Római út nevet viseli. A külvárost magát is Római-negyednek hívják. E külváros lakói, akik faji jellegükben, vérükben, arcvonásaikban is jellegzetesen különböznek Issoudun többi lakosától, római leszármazottaknak vallják magukat. Valamennyien szőlőművesek; erkölcsük közismert szigora nyilván származásukra vezethető vissza, de talán a Routier-k és Cottureau-k fölött aratott győzelmükre is, akiket a tizenkettedik században a charost-i síkságon egy szálig felkoncoltak.

Az 1830-as felkelés után Franciaország oly nagy megrázkódtatáson esett át, hogy alig figyelt fel az issouduni szőlőművesek véres lázadására, amelynek részleteit okkal-joggal, azóta sem fedték fel. Kezdődött azzal, hogy az issouduni polgárság nem engedte meg, hogy a katonaság behatoljon a városba. A középkori polgárság jogszokásai szerint maguk akartak gondoskodni városuk biztonságáról. A hatóság kénytelen volt engedni, annál is inkább, mert a felkelést hat-hétezer szőlőműves támogatta, akik már felégették az adóhivatal irodáit és irattárát, s utcáról utcára hurcolták a vámhivatal egyik tisztviselőjét azon tanakodván, melyik lámpavasra húzzák fel. A szegény embert a Nemzetőrség szabadította ki a dühöngők kezéből, azzal az ürüggyel mentve meg életét, hogy börtönbe vetik, és majd a bíróság előtt felel tetteiért. A tábornok csak a szőlősgazdákkal kötött egyezség után mert belépni a városba, s még így is nagy bátorság kellett hozzá, hogy védtelenül kiszolgáltassa magát a tömegnek, mert abban a pillanatban, hogy megjelent a városházán, a Római-negyed egyik polgára a nyakának szegezte hosszú, kacsozó kését (egy rúdra szerelt metszőkést), s azt kiáltotta feléje jellegzetes tájszólásában:

- Elég volt az alkuból, mert rossz vége lesz!

A lázadás egyik vezérének gyors közreműködése nélkül a derék szőlőműves alighanem fejét vette volna annak, akit tizenhat év hadjáratai megkíméltek; így beérték azzal az ígérettel, hogy *a képviselőházban indítványozni fogják a fináncok működésének felfüggesztését.*

A tizennegyedik században Issoudunnek még tizenhat-tizenhétezer lakosa volt, körülbelül a fele annak, mint Rigord idejében. VII. Károlynak is volt itt egy még ma is lábon álló kastélya, amelyet még a tizennyolcadik században is a Király Házának neveztek. A város, a gyapjúkereskedelem akkori középpontja, fél Európát ellátta gyapjával, ezenkívül nagyban gyártottak kalapokat, posztót és kitűnő minőségű kecskebőr kesztyűket. XIV. Lajos alatt Issoudunt, amelynek Franciaország Baront és Bourdaloue-t köszönheti, még mindig úgy emlegetik, mint elegáns, pallérozott nyelvű, művelt várost. *Sancerre történelme* című művében Poupart abbé azt állítja, hogy a berryiek közül Issoudun lakosai bölcsességükkel és *józan eszükkel* tűnnek ki. Ma mindennek a fénynek és bölcsességnek nyoma veszett. Issoudunnek - amelynek kiterjedése még fénykorát idézi - már csak tizenkétezer lakosa van, beleértve négy, szőlőművesek lakta óriási külvárosát: Saint-Paterne-t, Villatte-ot, Rómát és Alouettes-et, amelyeknek mindegyike maga is egy-egy város. A polgárság csakúgy, mint Versailles-ban, kényelmesen elterpeszkedik széles utcáiban. Még mindig ez a város központja a berryi gyapjúkereskedelemnek, amelyet újabban erősen fenyeget a nemesített juhok tenyésztése: Berry kivételével ma már országszerte csak nemesített juhokat nevelnek. Az issouduni szőlők borát két megyében isszák; de ha úgy kezelnék, ahogy Bourgogne-ban és Gascogne-ban, az ország egyik legjobb bora lehetne.

Sajnos, ennek a vidéknek az a törvénye, hogy mindent a régiben kell hagyni: *tegyünk úgy, ahogy apáink tettek.* A gazdák tehát továbbra is benne hagyják a szőlő kocsányát az erjedő mustban, s ez végképp élvezhetetlenné teszik borukat, amely egyébként munkaalkalomnak és

a vidék felgyarapodásának bő forrása lehetne. A fanyar íz, amelyet a szőlőkocsány ad a bornak, s amely - úgy mondják - idővel megédesedik, száz évig is megóvja a bort. A szőlősgazdáknak ez az észlelete borászati szempontból mindenképp megérdemli, hogy közhírré tegyék. Guillaume-le-Breton egyébként *Philippide*-jében néhány költői sort szentel ennek a tapasztalatnak.

Issoudun hanyatlását tehát a már-már az életteret határoló maradiság okozza; egy példát hozunk fel ábrázolására.

Amikor elkészítették a Párizsból Toulouse-ba vezető országút tervét, természetesnek látszott, hogy Issoudunön áthaladva vezessék Vierzonból Chateauroux-ba: jóval rövidebb lett volna, mint a jelenlegi útvonal, amely Vatanon halad át. De a vidék előkelőségei és az issouduni község tanácsa, melynek tanácskozásáról írásbeli feljegyzések maradtak, azt kérték, hogy Vatan felé irányítsák az utat; indoklásul azt hozták fel, hogy ha az országút városukat keresztezné, megdrágulnának az élelmiszerek, és kénytelenek lennének harminc sou-t fizetni egy csirkéért. Ehhez hasonló eset csak Szardínia legvadabb vidékein fordult elő, ezen az egykor oly népes és gazdag s ma már teljesen elhagyatott földön. Károly Albert király elismerésre méltó civilizációs igyekezetében Sassari-t, a sziget második fővárosát egy kitűnő országúttal akarta összekötni Cagliari-val - az egyetlen országút ez a Szardíniának nevezett pusztaságban; az egyenes vonal Bonorván át vezetett volna, amelynek fegyelmetlen lakosságát joggal hasonlíthatjuk a mi arab törzseinkhez, lévén hogy ők is a móroktól származnak. A civilizáció közeledésének hírére a bonorvai vadak, még arra sem érdemesítve a hatóságokat, hogy tárgyalásokba bocsátkozzanak velük, röviden közölték, hogy ellenzik a tervet. A kormány nem vette figyelembe tiltakozásukat. De az első mérnöknek, aki karóját beverte a földbe, golyót eresztettek a fejébe, a karója tövében halt meg. Nyomozást nem indítottak, az út ma is nyolc mérföldnyi kerülőt tesz meg.

Issoudunban a bor ára - minthogy csak helyben fogyasztják - szünet nélkül esik, a polgárság elégedett, a szőlősgazdák tönkremennek; annyival is inkább, mert a szőlőművelés költségei és az adók egyre emelkednek. Ugyanígy a gyapjúkereskedelem és a környék lakossága is - minthogy nem tenyésztene nemesített juhajtákat - a csőd felé sodródik. A vidéki lakosság irtózik mindenféle változástól, még azt sem fogadja el, amelyről úgy gondolja, hogy hasznára lehet. Egy párizsi egy alkalommal találkozott vidéken egy munkással, aki vacsorára hatalmas mennyiségű kenyeret, sajtot és főzeléket fogyasztott el: bebizonyítja neki, hogyha ehelyett egy adag húst fogyasztana el, jobban és olcsóbban táplálkoznék, többet tudna dolgozni, és nem használná el olyan gyorsan élete tőkéjét. A berryi paraszt belátja a számítás helyességét.

- De a szóbeszéd, uram! - mondja.

- Miféle szóbeszéd?

- Hát, hogy mit szólnának hozzá!

Az egész környék kibeszélné, jegyezte meg a földbirtokos, akinek földjén e jelenet játszódott, azt tartaná róla, hogy *polgár* lett, vagyonna tett szert, egyszóval fél a közvéleménytől, attól, hogy ujjal mutogatnák, hogy gyöngének vagy betegnek néznék.

- Ilyenek vagyunk mi erre felé! - mondta végezetül.

A polgárok közül sokan alig titkolt büszkeséggel ejtik ki ezt az utolsó mondatot. Vidéken tehát a tudatlanság és a megszokás legyőzhetetlen, a parasztokat sorsukra bízzák. Issoudun is a teljes társadalmi tespedés állapotába jutott. Hogy megakadályozzák a vagyonok felaprózódását, kicsinyes zsugorik módjára minden család csak magának él. A város társadalmából egyébként is végképp kiveszett már az egymás közti vetélkedés vágya, amely az erkölcsöket

neveli és alakítja, már nem ismerik az egymással szemben álló erők harcát, amely egykor felvirágoztatta a középkori olasz államokat. Issoudunban már kihalt a nemesi osztály. A Cottereau-k, a Routier-k, a parasztlázadások, a vallásháborúk és a Forradalom hírmondót sem hagytak belőle.

A város büszke erre a diadalára. Issoudun az olcsó élelmiszerek érdekében sohasem tűrt meg helyőrséget a falai között, s ezzel nemcsak a jelennel való kapcsolatait veszítette el, hanem azt az anyagi hasznot is, amellyel a katonák jelenléte jár. 1756 előtt Issoudun egyike volt a legkellemesebb helyőrségi városoknak, de egy bűnügyi dráma, a kerületi bíróság vezetőjének pere Chapt márki ellen, amely annak idején egész Franciaországot lázban tartotta, végképp megfosztotta helyőrségétől a várost: a márki dragonyostiszt fiát egy gáláns ügye miatt, lehet, hogy jogosan, de álnok módon kelepcébe csalva, eltették láb alól. A polgárháború alatt Issoudunban szállásolták el a 44-es féldandárt, ez sem igen járult hozzá ahhoz, hogy összebékítse a város polgárait a hadfiakkal. Bourges-ot, melynek lakossága tízévenként apad, ugyancsak ez a társadalmi nyavalya pusztítja, az életerő lassanként kiszáll a nagy szervezetekből. Igaz, mindezért a közigazgatás is felelős. A kormány kötelessége volna, hogy felfigyeljen a nemzet testének ezekre a kórtüneteire; erélyes embereket kellene kiküldenie e beteg községekbe, hogy változtassanak a helyzeten. Sajnos, épp ellenkezőleg, szemlátomást örül a vést hozó, gyászos nyugalomnak. S egyébként is a kormányzatnak nemigen van módjában, hogy új, tehetséges közigazgatási tisztviselőkkel s hatósági emberekkel lássa el a vidéket, mert ki bolond ma olyan kerületekben eltemetkezni, ahol munkáját úgyszólván észre sem veszik? Ha történetesen becsvágyó idegeneket küldenek ki egy-egy ilyen isten háta mögötti fészekbe, a tehetetlenség törvénye őket is elkapja, és csakhamar maguk is leszállnak a vidéki élet posványos színvonalára. Issoudun még Napóleont is elnyelte volna. E sajátságos helyzet következtében 1822-ben az issouduni kerületi közigazgatását csupa berryi születésű ember látta el. A hatóságnak tehát sem szava, sem ereje nem volt, kivéve azokat a nagyon ritka eseteket, amikor az ügy nyilvánvaló súlya miatt az igazságszolgáltatásnak közbe kellett lépnie. Mouilleron úr, a királyi ügyész az egész várossal atyafiságot tartott, helyettese is a városban született. A törvényszéki elnök, mielőtt elfoglalta magas beosztását, már híressé tette nevét egy mondásával, mely örök időkre fejébe nyomta a bolond csörgősipkáját. Egy bűnügyi per tárgyalásán, amelyen a vádlottat halálos ítélettel kellett sújtania, így szólt az elítélthez:

- Szegény Pierre-em, az ügy világos, le fognak nyakazni. Remélem, okulsz a leckén.

A rendőrfőnöknek, akit a Restauráció helyezett hivatalába, szegről-végről az egész megye rokona volt. Végezetül pedig említsük még meg, hogy a vallás elvesztette minden befolyását, s a plébánosnak semmi tekintélye nem volt; a város liberális, gúnyolódó kedvű, műveletlen polgársága többé-kevésbé pajzán történeteket terjesztett a szegény pap és szolgálója kapcsolatairól. A gyerekek mindazonáltal eljártak a hittanórára, meg is áldoztak, volt itt is kollégium, misét is mondtak, megünnepelték az ünnepnapokat, és fizették az adót (Párizs mást nem is kívánt a vidéktől), a polgármester is kiadta a maga rendeleteit, de a társadalmi együttélésnek mind e mozdulatait csak a megszokás igazgatta. A közigazgatás lagymatagsága tehát csodálatos összhangban volt a vidék szellemi és erkölcsi helyzetével. Ez elbeszélés eseményei híven fogják ábrázolni a város általános helyzetét, amely egyébként nem is olyan különleges, mint ahogy az ember hinné. Franciaországban, főképp délen sok az olyan város, mint Issoudun. Ha továbbra is a polgárság fogja intézni országunk kül- és belpolitikáját, nemcsak Franciaországra, de még Párizsra is ugyanaz a sors vár, mint amelyet a polgárság felülkerekedése hozott erre a kis járási székhelyre.

Egy szót még a város helyrajzáról. Issoudun észak-déli irányban egy dombon terül el, amely lejtőjével a chateauroux-i országút felé ereszkedik. E dombhát alján régebben a gyárak ellátására vagy még régebben, a város virágkorában, a sáncárok elárasztására csatornát építettek - *Muszájpatak*-nak hívják ma -, amely a Théols-ból kapja vizét. A Muszájpatak mesterséges elágazása végén újra a folyóba torkollik, a Római-negyednek körülbelül azon a pontján, ahol a Tournemine és néhány más vízfolyás is a Théols-ba ömlik. Ez a sok eleven patak, s a két folyó nagy kiterjedésű réteket öntöz vizével, amelyeket körös-körül sárgás vagy fehér, fekete pontokkal pettyezett dombok vesznek körül. Így festenek a issouduni szőlők az év hét hónapja alatt. A szőlőművesek minden évben visszametszik a tőkéket, és csak egy visszataszító külsejű, karójától megfosztott csonkot hagynak meg a veremben, így hát ha az ember Vierzonból, Vatanból vagy Chateauroux-ból érkezik a városba, az egyhangú síkságon elszomorodott szem valósággal felüdül az issouduni rétek, Berrynek ez oázisa láttán, amely tíz mérföldnyi körzetben zöldséggel látja el a vidéket. A Római-negyed alatt nagy kiterjedésű, vizenyős földterületen konyhakertészettel foglalkoznak; ez a rész az úgynevezett Alsó- és Felső-Baltan-ra oszlik. Egy hosszú és széles fasor, melyet két oldalról nyárfák szegélyeznek, vezet a városból a rétek között egy Frapesle nevű régi kolostorhoz, amelynek angol parkja - egyetlen a maga nemében a megyében - a hivalkodó Tivoli nevet kapta. Vasárnaponként a szerelmes párok itt suttogják el egymásnak bizalmas vallomásaikat.

Issoudun régi nagyságának nyomai természetesen nem kerülnek el az éles tekintetű szemlélő figyelmét, akinek elsősorban a város hármasság tagoltsága tűnik szemébe. A várkastély, amely egykor falaival és árkaival maga is már városszámba ment, külön negyedet alkot; ma is csak a régi kapukon át léphet be ide az ember, s csak a két folyó fölött ívelő három hídon keresztül lehet kijutni belőle; ez az egyetlen rész, amely régi városként hat. Helyenként még látható a régi bástyák hatalmas alapzata, amelyen ma lakóházak állnak. A kastély fölött emelkedik a torony, a kastély erődítménye. Aki hatalmába akarta keríteni e két megerősített pont körül elterjedő várost, annak meg kellett ostromolnia a tornyot és a kastélyt. A várkastély még nem jelentette egyben a torony birtokát is.

Saint-Paterne külváros, amely a tornyon túl paletta alakban nyúlik ki a rétek közé, oly jelentős területet foglal el, hogy bizvást tekinthetjük a város ősmagvának; a középkori Issoudun nyilván - csakúgy mint Párizs - lassanként kapaszkodott fel a dombra, és végül megült a torony és a várkastély alján. Ez a feltevés 1822-ben a Saint-Paterne-ban álló szép templomból merített némi bizonyosságot; a templomot nemrégiben bontatta le annak az örököse, aki az államtól megvásárolta. Franciaországnak egyik legszebb román stílusú műemléke volt, s úgy pusztult el, hogy még csak le sem rajzolták tökéletes épségben megmaradt kapuzatát. Egyetlen hang szólalt fel a vandál pusztítás ellen, de ez is süket fülekre talált mind a városban, mind a megyében. Noha a várkastély szűk utcácskáival és ősrégi épületeivel középkori városként hat, maga Issoudun, amelyet a történelem során többször is elfoglaltak és felégettek, így főképp a Fronde idején, amikor teljesen elhamvasztottak, ma modern város benyomását teszi az emberre. A többi városhoz képest tágas, szép utcái, jól épített házaikkal oly megkapó ellentétet képeznek a várnegyeddel, hogy több földrajzkönyvben a „Csinos” jelzővel ajándékozták meg.

Egy ilyen alkatú városban, amely híján van mindenfajta tevékenységnek, még a kereskedelmi forgalomnak is, amelyet sem a művészetek, sem a tudományok nem érdekelnek, ahol mindenki megmarad házában négy fala között, elkerülhetetlen volt, s be is következett, hogy a Restauráció után, 1816-ban, a háború végével a város fiatal férfiai közül sokan foglalkozás nélkül maradtak, és házasságukra vagy a szülői örökségre várva, nem tudták mivel eltölteni az idejüket. Odahaza unatkoztak, a város semmilyen szórakozással sem tudott szolgálni, s mint-hogy a fiatalságnak - ahogy azon a vidéken mondják - *ki kell fornia magát*, kis csínyjeiket magának a tekintetes városnak a rovására követték el. Világos nappal nem tombolhatták ki

magukat, mert könnyen rájuk ismerhettek volna, s ha egyszer már betelt bűneik mértéke, számolniuk kellett azzal, hogy az első adandó alkalommal, egy fűszeresebb tréfa elsütésénél fülön csípi őket, s büntetőbírótság elé kerülnek: így hát volt annyi eszük, hogy az éjszaka sötétjében izzék rossz tréfaikat. Oly sokféle, rég letűnt civilizáció hordalékában így tűnt fel, mint egy utolsó lángocska annak a mókás, bolond jókedvnek az öröksége, amely oly jellegzetes volt a régi idők életére. E fiatalemberek ugyanúgy mulattatták magukat, mint annak idején IX. Károly és udvaroncai, V. Henrik és barátai, s ahogy egykor sok más vidéki városban szórakozott a fiatalság. A szükség arra szorította őket, hogy kölcsönösen megsegítsék, megvédjék egymást, s közösen hajtsák végre tréfaikat, így fejlődött ki bennük, ötleteik vitájában, az a fajta kajánság, amely a fiatalság sajátja, s amely még az állatoknál is megfigyelhető. Szövetségükben megtalálták még azokat az apróbb örömöket is, amelyek az állandó, titkos jellegű társulásokat fűszerezik.

A *Semmittevésrend Lovagjai*-nak nevezték magukat. Napközben e kis majmok a jó fiút adták, példás csöndben maradtak, igaz, hogy csínytevő éjszakáik után késő délig aludtak. A *Semmittevésrend Lovagjai* köznapi tréfákkal kezdték pályafutásukat: cégtáblákat akasztottak le és cseréltek fel egymással, becsöngettek a kapukon, egy kapu előtt felejtett hordót dübörögve belöktek a szomszéd pincéjébe, hogy az álmából felriadva azt hitte, akna robbant a háza előtt. Issoudunben is, mint sok más városban, a ház előtt, egy csapóajtón át nyílik a pincelejárát, amelyet egy csuklón forgó, nagy lakattal ellátott deszkalap takar. E vásott gyerekek 1816 vége felé még azok között a mindennapi tréfák közt rekedtek meg, amelyekkel a vidéki városokban szoktak elszórakozni a suhancok és a fiatalemberek. De 1817 elején egy új Nagymester került a *Semmittevésrend* élére, amely ettől az időponttól fogva 1823-ig valóságos rémuralmat tartott fenn a városban, jobban mondva a polgárság és az iparosok között, akiket minduntalan fel-felriasztottak nyugalmaikból.

Maxence Gilet-nek, vagy egyszerűen Maxnak hívták ezt a fiatalembert, akit mind előélete, mind ereje és fiatalsága kiváltképp alkalmassá tett erre a szerepre. Azt beszéltek róla Issoudunben, hogy törvénytelen fia a hajdani helyettes képviselőnek, Lousteau úrnak. Hochonné asszony fivérének, akinek gáláns kalandjai annyi emléket hagytak a városban, s aki Agathe születése idején oly engesztelhetetlen gyűlöletet keltett maga iránt az öreg Rouget doktor szívében. De összekülönbözésük előtt oly szoros barátság fűzte egymáshoz e két férfit, hogy - a vidék akkori szavajárása szerint - szívesen jártak egymás lába nyomában, így azt beszéltek, hogy Max ugyanúgy lehet a doktornak a fia, mint a helyettes képviselő: valójában azonban egyiké sem volt, hanem a bourges-i helyőrség egy elragadó dragonyostisztjéé. Gyűlölködésük következtében azonban, a fiú szerencséjére, apaságukon is összekülönböztek. Max anyja, a Római-negyed egy szegény papucskészítőjének a felesége, igazi tiberisentúli szépség, lelke kárhozátára semmilyen más vagyonnal nem bírt, mint vakító szépségével; egyetlen örökségként ezt hagyta fiára. Miután hosszú ideig hiába várt a gyerekáldásra, 1788-ban teherbe esett: a gonosz nyelvek a két barát lovagias szolgálatainak tulajdonították ezt, nyilván, hogy összeveszejtsék őket. Az öreg iszákos Gilet, aki úgy ivott, mint egy kefekötő, előzékeny férjként összejátszott a feleségével, ami olykor megesik az alsóbb néposztályokban is. Gilet-né, hogy pártfogókat szerezzen fia számára, óvakodott attól, hogy felvilágosítsa a két ál-apát. Párizsban milliomos lehetett volna, Issoudunben, hol jól élt, hol nyomorgott, de mindenki lenézte. Hochonné asszony, Lousteau úr testvérnénje évi tíz tallért adott Max iskoláztatására; minthogy férje zsugorisága következtében Hochonnénak a maga erszényéből nem tellett ekkora bőkezűsége az adományt természetesen fivére számlájára írták, aki akkoriban Sancerre-ben élt. Amikor Rouget doktor, akinek fiúgyermek tekintetében nem sok szerencséje volt, felfigyelt Max szépségére, kifizette - folyamatosan egészen 1805-ig - a kollégiumi iskoláztatás költségeit az általa *kis csibész*-nek nevezett gyerek számára. Minthogy

a helyettes képviselő már 1800-ban meghalt, s a doktor - nyilvánvalóan hiúságból - továbbfizette a költségeket, az apaság kérdése továbbra is tisztázatlan maradt. Maxence Gilet-ről, ezer tréfa és ugratás szerzőjéről egyébként csakhamar elfeledkeztek, íme ennek a története.

1806-ban, egy évvel Rouget doktor halála után, a figyelemre méltón ügyes és erős gyerek, akit a sors, úgy látszik, kalandos életre szánt, egy sereg többé-kevésbé rossz ízű s veszélyes csíny követett el. A város fűszereseinek nagyobb bosszúságára már ekkor összeszűrte a levét Hochon úr unokáival: a tulajdonosok előtt megszédte a gyümölcsfákat, minden falat könnyűszerrel megmászott. Testi gyakorlatokban nem volt párja e kis démonnak, senki nála jobban nem játszott fogócskát, a nyulat is elkapta volna futtában. Szeme éles volt, mint Bőrharsnyáé, és szenvedélyesen szeretett vadászni, tanulás helyett célba lőtt, az öreg doktorból kicsalt pénzen löport és golyókat vásárolt ócska pisztolyához, amelyet apjától, az öreg papucskészítőtől kapott. 1807 őszén azonban az akkor tizenhét éves Max akaratlanul gyilkosságot követett el. Besötétedés előtt egy idegen kertben, amelyben gyümölcsöt akart lopni, halálra rémített egy állapotos, fiatal asszonyt. Minthogy papucskészítő apja a guillotine-nal fenyegette meg, nyilván, hogy megszabaduljon tőle, Max egyhuzamban Bourges-ig futott, ott csatlakozott egy épp Spanyolországba induló ezredhez és bezupált. A meghalt fiatalasszony ügyének nem lett folytatása.

Egy olyasféle alkatú és tehetségű ember, mint Max, előbb-utóbb kiugrik a sorból. Max-szal is ez történt. Három hadjáratban vett részt, s minthogy iskolázottsága is segítette, kapitánnyá nevezték ki. Portugáliában halottként hagyták hátra egy angol ütegállásban, amelyet százada elfoglalt ugyan, de nem tudott megtartani. Az angolok fogságába esett, akik a cabrerai hajóbörtönbe vetették, a leghírhedtebb ottani börtönbe. Odahaza ugyan felterjesztették a becsületrendre és zászlóaljparancsnokká való kinevezetésre, de abban az időben a császár Ausztriában járt, s a kitüntetések azok számára tartogatta, akik személyes jelenlétében tüntették ki magukat; egyébként sem szerette, ha katonái fogságba estek, s a portugál események amúgy is elkedvetlenítették. Max 1810-től 1814-ig a hajóbörtönben maradt. E négy év alatt erkölcsileg teljesen megromlott: a hajóbörtön fegyházzá vált büntelen és jellemükben tiszta emberek számára. Már ott-tartózkodása elején - hogy megőrizze szabad akaratát, és megóvja magát a zülléstől, amely e civilizált népekhez méltatlan börtönben ragályszerűen elharapódzott - a szép, fiatal kapitány párbajban (hat négyzetlábnyi területen vívták) megölt hét basáskodó martalócot, s áldozataik legnagyobb öröme megszabadította tőlük a börtönt. Hála kivételes testi erejének és ügyességének, valamint a fegyverforgatásban szerzett jártasságának, a hajó egyeduralkodójává vált. De csakhamar ő is zsarnokoskodni kezdett, s hamarosan akadtak, akik kedvében igyekezhén járni, cinkosaivá és udvaroncáivá szegődtek.

A fájdalomnak ebben az iskolájában, ahol az elkeseredett szív csak bosszúról álmodozik, és a zsúfolt agyvelő szofizmái minden gonosz indulatot törvényesítenek, Max végképp lejtőre került. Már csak azokra a társaira hallgatott, akik mindenáron vagyona akartak szert tenni, nem riadva vissza büntettektől sem, feltéve, hogy tanúk és bizonyítékok nélkül követhető el. Mire megkötötték a békét, romlottan, bár ártatlanul tért vissza az emberek közé; egyképpen lehetett volna belőle magas polcon ülő, előkelő politikus vagy magánemberként nyomorgó koldus, aszerint, hova veti sorsa.

Issoudunbe hazatérve, megtudta, hogy apja, anyja gyászos véget ért. Mint mindazok, akik szenvedélyeiknek élnek, és nem követik a közmondást, mely azt tanácsolja, hogy addig nyújtózkodjál, amíg a takaród ér, a házaspár a legszörnyűsegebb nyomorban, kórházban halt meg. Szinte ugyanabban az időben futótűzként elterjedt Franciaországban a hír Napóleon cannes-i partraszállásáról. Maxnak nem volt sietősebb dolga, mint hogy Párizsba rohanjon; a becsületrendjét és zászlóaljparancsnoki kinevezését követelte. A hadügyminiszteri tárcát

betöltő marsall visszaemlékezett a bátor kapitány portugáliai haditetteire, s kapitányi rangban beosztotta a testőrséghez, ami a fronton zászlóalj parancsnoki beosztásnak felel meg; de a becsületrendet nem kapta meg.

- A császár azt mondta - közölte a marsall -, hogy az első ütközetben lesz alkalma kiérdemelni.

Így is történt; a császár a fleurusi ütközet napján, amikor Gilet különösképp kitüntette magát, felvette a kitüntetendők listájára. A waterlooi csata után Max a visszavonuló loire-i hadsereghez csatlakozott. Leszerelésekor Feltre marsall sem rangját, sem becsületrendjét nem ismerte el.

Érthető, hogy Napóleon katonája elkeseredetten tért haza Issoudunbe; csak a megígért kitüntetéssel és zászlóaljparancsnoki rangban volt hajlandó tovább szolgálni, ezt azonban a hivatalokban túlzott követeléseknek minősítették, hisz Max még csak huszonöt éves volt, nevet még nem szerzett magának; ha elismerik rangját, harmincéves korára ezredes lehetett volna belőle. Max tehát benyújtotta lemondását. Az őrnagy - mert egymásközt a bonapartisták elismerték az 1815-ben szerzett rangokat - így elvesztette azt a félzsoldnak nevezett sovány fizetését is, amelyet a loire-i hadsereg tisztjeinek kiutaltak. E szép fiatalember, akinek összes vagyona húsz napóleonaranyból állt, megnyerte egész Issoudun rokonszenvét, s a polgármester évi hatszáz frankos állást ajánlott fel neki a városházán. Max hat hónapig töltötte be ezt az állást, majd önként lemondott; helyére egy Carpentier nevű kapitány került, aki ugyancsak hű maradt Napóleonhoz. A Semmittevésrendnek nagymestere ez idő tájt olyan életmódot folytatott, hogy a város legelőkelőbb családjai csakhamar elfordultak tőle, bár ezt nyíltan nem adták tudomására; mert indulatosága miatt mindenki tartott tőle, még a régi hadseregnek azok a tisztjei is, akik vele együtt ugyancsak megtagadták a további szolgálatot, s visszavonultak berryi pátriájukba.

A fentiekben felvázolt korkép érthetővé teszi, hogy az issouduniek nem nagyon lelkesedtek a Bourbonokért. Viszonylagos jelentéktelenségéhez képest e kis városkában több volt a bonapartista, mint bárhol másutt. A bonapartisták, mint tudjuk, szinte valamennyien beléptek a liberális pártba. Issoudunben és környékén körülbelül egy tucatnyi tiszt élt Maxence-hez hasonló helyzetben; ezeket a fiatal tiszt annyira levette a lábukról, hogy vezérüknek választották; kivétel mindössze városházi utódja, Carpentier és egy Mignonnet nevű gárdatüzér százados volt. Carpentier, egy uborkafára felkapaszkodott lovastiszt, rövidesen beházasodott a város egyik legtekintélyesebb famíliájába, a Borniche-Héreau családba; Mignonnet, a műszaki egyetem volt növendéke pedig a hadseregnek egy olyan testületében szolgált, amely különben tartotta magát a többi fegyvernemnél.

A császári hadseregben kétféle árnyalatot különböztethetünk meg. Egy nagy részük ugyanúgy lenézte a polgárságot, a *civileket*, ahogy a nemes a parasztot, a győző a legyőzöttet. Ezek a civilekkel való érintkezésükben nem nagyon tartották magukat a becsületbeli szabályokhoz, vagy legalábbis elnézték, ha egyikük-másikuk megkardlapozott egy-egy polgárt. Másik részük - s elsősorban a tüzérség - talán épp köztársasági meggyőződése következtében elutasította ezt a felfogást, amely két részre szakította volna Franciaországot: egy katonai és egy polgári Franciaországra. Amikor tehát Potel őrnagy és Renard kapitány, akik mindketten a Római-negyedben születtek, s akik a civilekről formált véleményükben teljesen megegyeztek, *csakazértis* kitartottak Maxence Gilet mellett, Mignonnet őrnagy és Carpentier kapitány, elutasítva Max tisztességes úriemberhez méltatlan magatartását, a polgársághoz állt át. Mignonnet őrnagy, e méltóságteljes, alacsony termetű, száraz modorú emberke, a gőzgépek különböző problémáinak megoldásán fáradozott, és társaságnak szerényen beérte Carpentier úrral és feleségével. Nyájas modorával és tudományos elfoglaltságával kiérdemelte az egész

város nagyrabecsülését; mondták is róla, Carpentier urat is beleértve, hogy *egészen másfajta emberek*, mint Potel őrnagy, Renard kapitány. Maxence és a Tiszti Kávéháznak többi törzsvendége, akik a császárság idejéből átmentették katonás modorukat, szokásaikat és előítéleteiket.

Abban az időben, amikor Bridau-né asszony visszatért Issoudunbe, Max már ki volt közsítve a városka polgári társadalmából. A fiatalember belenyugodott az ítéletbe: nem kereste a társaságot, nem járt el a Társaskörbe, soha egy rossz szót nem ejtett amiatt, hogy kiközösítették, noha Issoudun legelegánsabb, legjobban ruházkodó ifjai közé tartozott, sok pénzt költött, s még hátaslovat is tartott, ami Issoudunben ugyanolyan feltűnést keltett, mint lord Byron lova Velencében. Később látni fogjuk, hogy nagy szegénysége ellenére és minden jövedelmi forrás híján Maxence miként ütötte nyélbe, hogy Issoudun legelegánsabb divatfija legyen; mert szégyenletes életmódja, amely végképp elidegenítette tőle a félénk vagy jámbor embereket, szoros összefüggésben van azzal az üggyel, amelynek érdekében Agathe és Joseph Issoudunbe érkezett. Merész fellépéséből, megvető arckifejezéséből arra kell következtetnünk, hogy Max édeskeveset törődött a közvéleménnyel; nyilván arra számított, hogy egy nap bosszút áll, és uralkodni fog azokon, akik ma megvetik. Másrészt igaz ugyan, hogy a polgárság lebecsülte, de ennek mintegy ellensúlyozásaként a nép annál többre tartotta: bátorsága, határozott fellépése, tiszteletet parancsoló magatartása nyilvánvalóan tetszett a tömegnek, amely nem tudott züllött magánéletéről; hisz ennek posványait még maga a polgárság sem ismerte egész terjedelmében. Max Issoudunben olyasféle szerepet játszott, mint a kovács *A szép perthi lány*-ban; a bonapartizmus és az ellenzék felszentelt bajnoka volt. Úgy tartották számon, mint a nagy fordulatok idején Smith kovácsot a perthi polgárok. Elmondunk egy eseményt, amelyből világosan kibontakozik a Száz nap hőséneke és áldozatának alakja. 1819-ben a királyi testőrgárdából kikerült fiatal tisztek vezénylete alatt egy zászlóalj vonult át Issoudunön; a bourges-i helyőrség felé tartva. Nem tudván mihez kezdeni idejükkel ebben az alkotmánypárti városkában, a tisztek betértek a Tiszti Kávéházba. Minden vidéki városban találunk Tiszti Kávéházat. Az issouduni a vársánc egyik szögletébe húzódva, a Fegyverek terére nyílik, egy volt tiszt özvegye vezeti; természetesen a találkozóhelye volt a város bonapartistáinak, a félzsoldra helyezett tiszteknek s azoknak, akik Max-szal egy nézetet - a város megértő türelmében bízva - nem titkolták a császár iránti rajongásukat. 1816 óta Issoudunben minden évben nagy vacsorával ünnepelték meg Napóleon megkoronázásának évfordulóját. Mikor az elsőnek érkezett három királypárti tiszt belépett a kávéházba, rögtön újságokat kértek, többek között a *Quotidienne*-t és a *Drapeau blanc*-ot. Az issouduni közvélemény s főképp a Tiszti Kávéház nem kért a királypárti újságokból. A kávéházba csak a *Commerce* járt; néhány év óta a rendeletileg megszüntetett *Constitutionnel*-t ezen a címen adták ki; de minthogy - amikor első ízben jelent meg ezzel a névvel - vezércikke történetesen ezekkel a szavakkal kezdődött: *A kereskedelem lényegében alkotmányos tevékenység* - ezután is *Constitutionnel*-nek hívták. Az előfizetők természetesen azonnal megértették a szellemes szójátékot, amely arra figyelmeztette őket, hogy ne törődjenek a cégérrel, a bor a régi marad.

- Nálunk ezek az újságok nem kaphatók - felelte a királypártiaknak a kasszájában trónoló kövér hölgy.

- Hát milyen újságokat járatnak? - kérdezte egy kapitány. A pincér, egy kék posztómellényes, cingár fiatal fiú, durva vászonköténnyel a derekán, elhozta a *Commerce*-et.

- Szóval ez a maguk újságja? Más nincs?

- Nincs - mondta a pincér. - Csak ez az egy van.

A kapitány széttépte az ellenzék lapját, a földre dobta és leköpte.

- Dominót kérek - mondta.

Tíz perc alatt a hír végigfutott az utcákon, a fény sebességével elterjedt a házakban, egymásnak mesélgették az emberek: az alkotmányos ellenzéken és a liberalizmuson súlyos sérelem esett a szent és sérthetetlen újság személyében, amely közismert ötletességével és bátorságával támadta a papságot. Mint egy jelszót, úgy adták szájról szájra: értesíteni kell Maxot. S Max egy szempillantás alatt értesült az ügyről. A tisztek még be sem fejezték dominójátszmájukat, amikor Max, Potel őrnagy és Renard kapitány kíséretében, belépett a kávéházba; mögöttük harminc kíváncsi fiatalember, akik a kaland kifejtését várva, zömükben a Fegyverek terén vesztegeltek. A kávéház csakhamar megtelt.

- Pincér, az újságomat! - mondta Max szelíden.

- Kölcsönadtam, kapitány úr - mondta a kövér hölgy félénk, békítő arccal.

- Hát akkor küldjön el érte! - kiáltotta Max egyik barátja.

- Nem tudna ma újság nélkül is ellenni? - kérdezte a pincér. - Ma nincs újságunk.

A fiatal tisztek nevetgéltek, s a szemük sarkából figyelték a polgárokat.

- Széttépték - kiáltotta egy fiatalember a városból, a fiatal királypárti százados lába felé pillantva.

- Ki merte széttépni az újságot? - kérdezte Max dörgő hangon, s karjait keresztbe fonva mellén, villámló szemmel felugrott helyéről.

- Még le is köptük - felelte a három fiatal tiszt egyike, s ugyancsak felemelkedve helyéről, szembefordult Max-szal.

- Önök megsértették az egész várost - mondta Max sápadtan.

- Hát aztán? - kérdezte a legfiatalabb tiszt.

Max páratlan ügyességgel, gyorsasággal és bátorsággal, amelyet a fiatal tisztek semmiképp sem láthattak előre, két pofont kent le a legelől álló tisztnek, megkérdezte tőle, ért-e franciául. A hármas párbajt a frapesle-i fasorban vívták meg; Potel és Renard semmiképp sem egyezett bele abba, hogy Maxence Gilet egyedül szálljon szembe a tisztekkel. Max megölte ellenfelét. Potel őrnagy oly súlyosan megsebesítette az övét, hogy a szerencsétlen, egy jó házból származó fiú, másnap kiszenvedett a kórházban. A harmadik megúsza egy kardvágással, s maga is sebet ejtett ellenfelén, Renard kapitányon. A zászlóalj még az éjszaka folyamán elindult Bourges-ba. Az ügy nagy port vert fel Berryben, s végképp megalapozta Maxence Gilet hősi hírét.

A Semmittevésrend Lovagjai, csupa fiatal férfi, a legidősebb sem volt több huszonöt évesnél, tisztelték s bámulták Maxence-ot. Volt közöttük nem egy, aki szembehelyezkedve családja elutasító, szigorú véleményével, irigyelte helyzetét: szerencsés embernek tartották. A Rend, vezére irányításával, csodákat művelt. 1817 januárjától kezdve nem múlt el hét, hogy valamilyen új csíny vagy tréfa fel ne kavarta volna a város nyugalma. Max - már csak becsületből is - bizonyos feltételeket szabott lovagjainak. Alapszabályokat hoztak. E kis ördögfiókák oly kezűgyességre tettek szert, mint Amoros tanítványai, merészek voltak, mint a héják, járatosak minden testgyakorlatban, erősek és leleményesek, mint a gonosztevők. Senki náluk jobban, ügyesebben nem tudott háztetőkön járkálni, falakat megmászni, nesztelenül surranni, ugrani, gipszet keverni, ajtókat elfalazni. Valóságos raktárak voltak kötelekből, létrákból, szerszámokból, áruhákból. A kajánságnak szinte eszményi tökélyét érték el, nemcsak csínyjeik végrehajtásában, hanem kigondolásában is. Oly mértékben sajátították el a Gonoszság szellemét,

hogy még Panurge is örömét lelte volna bennük: az embereket megkacagtatva oly nevetségessé tették áldozataikat, hogy azok még panaszkodni sem mertek. E jó családból származó fiatalembereknek majd minden házban voltak cinkosaik, akik gonoszetteik elkövetéséhez megadtak minden szükséges felvilágosítást.

Nagy hidegben e megtestesült ördögök módját ejtették annak, hogy a lakásból az udvarra cipeljenek le egy kályhát, amelyet úgy megraktak, hogy még reggel is égett benne a tűz. Hamarosan híre terjedt a városban, hogy X. úr (közismert zsugori) be akart fűteni az udvarában.

Máskor valamennyien lesbe álltak a Fő utcán vagy az Alsó úton, a város két közlekedési főútvonalán, amelyekbe számtalan kis mellékutca torkollik. Egy-egy ilyen utcasarkon, a fal mellé húzódva, kiszimatolták, hogy mikor szenderednek el a családok, majd rémült hangon, kapuról kapura, a város egyik végétől a másikig vad kiáltásba kezdtek: „Mi történt?... szentisten... mi történt?” Az ijedt kérdezősködés felébresztette a polgárokat, akik ingben, pamutsipkában, lámpával a kezükben, egymást faggatva megjelentek az ablakokban, és nevetségesen elképedt ábrázattal összevissza fecsegték, hadartak.

Élt a városban egy szegény öreg könyvkötő, aki hitt a szellemekben. Mint általában a vidéki kézművesek, alacsony mennyezetű, szűk műhelyben dolgozott. A Lovagok egy éjjel, ördögöknek álcázva magukat, betörték a műhelybe, a könyvkötőt begyömöszölték hulladékkládájába, és sorsára bízta; a szegény öreg úgy üvöltözött, mint akit elevenen nyúznak. Kiáltásával a szomszédokat is felverte, majd elbeszélte Lucifer látogatását; a szomszédok alig bírták kijózanítani. A könyvkötő kis híján megbolondult.

Tél közepén - nagy hideg volt - a Lovagok lebontották a kandallót az adófelügyelő hivatalában, s még ugyanazon az éjjel újra felrakták, ugyanolyanra, mint amilyen a régi volt, s mindezt a legkisebb zaj nélkül, úgyhogy semmilyen nyom nem maradt utánuk. Belül úgy építették meg, hogy minden füst visszaszállt a szobába. Az adófelügyelő két hónapig kínlódott, míg fel nem fedezte, hogy egykor oly jól működő kandallója, amellyel annyira meg volt elégedve, miért járhatja vele a bolondját. Természetesen újra kellett rakatnia.

Egy nap három csóva kénes szalmát és egy csomó olajos papírt csempészték be egy öreg jámbor nénikének, Hochonné egy barátnőjének a kandallójába. A szegény asszony, egy nyugodt, jólelkű teremtés reggel begyújtván, azt hitte, tűzhányó tört ki a szobájában. Megérkeztek a tűzoltók, az egész város összeszaladt, s minthogy a tűzoltók közt is csellengett néhány *Lovag*, az öregasszony házában a tűzvészt hamarosan árvíz váltotta fel, s a hölgy attól félt, vízbe fullad, miután előzőleg attól tartott, hogy megég. Ijedségében ágynak dőlt.

Ha azt akarták, hogy valaki halálos rettegésben, állig felfegyverkezve töltse az éjszakát, akkor névtelen levélben arra figyelmeztették, hogy ki fogják rabolni; majd egyenként végigosontak ablakai alatt, a házfalak mentén, éles füttyjeleket váltva egymással.

Egyik legszebb csínyjük, amelyen az egész város sokáig derült, s amelyről még ma is beszélnek, abból állt, hogy egy nagyon gazdag, de fukar hölgy valamennyi örökösével rövid levélben közölték az asszony halálhírét, pontos megjelenésüket kérve a hagyatéki leltár felvételéhez. A megjelölt időben körülbelül nyolcvanán érkeztek meg Vatanból, Vierzonból, Saint-Florent-ből és a környékről, valamennyien teljes gyászban, de vidoran, a férjek feleségükkel, az özvegyek fiaikkal, a gyerekek apjukkal, ki csészán, ki nádfonatú bricskában, ki rossz szekéren. Képzeljék el az öreg hölgy szolgálója és az első érkezők között lejátszódó jeleneteket!... A tárgyalásokat a közjegyzőnél!... Mintha lázadás tört volna ki Issoudunben.

Végül is az alprefektus arra a megállapításra jutott, hogy nem tűrheti tovább a helyzet ilyen alakulását, annyival is kevésbé, mivel nem lehetett tudni, ki bátorodik borsot törni a város orra alá. A gyanú ugyan a fiatalokra irányult, de minthogy Issoudunben nemzetőrség csak névleg létezett, helyőrség nem volt a városban, a csendőrség parancsnokának mindössze nyolc ember állt a rendelkezésére; őrzőjáratokat pedig nem tartottak, nem lehetett bizonyítékokat szerezni. Az alprefektust azonnal *éjrendre* tűzték a Lovagok, és teljes figyelmükkel az új ellenség felé fordultak.

A tisztviselő reggelenként két friss tojást fogyasztott el. Tyúkokat tartott az udvarban, s a reggeli tojásevés rögeszméjén kívül még az a bogara is volt, hogy maga főzi meg a tojásokat. Meggyőződése szerint sem a felesége, sem a szolgálója, senki a világon nem tudott annak rendje-módja szerint megfőzni egy tojást; az alprefektus órával a kezében végezte e műveletet, s azzal dicsekedett, hogy senki a világon nála jobban nem ért a tojásfőzéshez. Már két éve főzte a tojásait teljes és megérdemelt sikerrel, ezer rossz tréfára szolgáltatva alkalmat. Egy teljes hónapig, mindennap elemelték a friss tojásokat tyúkjai alól, s keményre főtt tojásokat tettek a helyükbe. Az alprefektus végére ért tudományának, tojásfőző hírneve is egyszerre odalett. Végül kénytelen volt áttérni másféle reggelikre. De a Semmittevésrend Lovagjai oly ügyesen munkálkodtak, hogy még mindig nem gyanakodott rájuk. Ezt követően Max éjszakánként oly bűzös olajjal kente be kályháit, hogy az alprefektus nem bírta megmaradni a lakásában. De még ez sem volt elég: felesége egy nap, a templomba készülődve, azon vette magát észre, hogy sálja belülről valamilyen szívósan ragadós folyadékkal van bekenve, nem is tudta magára öltetni. Az alprefektus áthelyezését kérte. E tisztviselő gyáva meghátrálása végképp megerősítette a Semmittevésrend Lovagjainak mulatságos, titokzatos tekintélyét.

A Minimes utca és a Misère tér között akkoriban a városnegyed egy részét alulról a Muszájpatak, felülről pedig a Fegyverek terétől a Fazékpiciagig a várkastély sáncai határolták. Ezen a szabálytalan négyszöget képező területen nyomorúságos külsejű házak zsúfolódtak egymás hegyén-hátán, az utcák oly szűkek voltak, hogy ketten nem fértek el egymás mellett. E koldusok tanyájára emlékeztető városrészben csak szegény vagy kevés hasznát hajtó foglalkozásokból élő emberek laktak; nyomorúságos odúikat egymás közt ízes nyelvükön bandzsál házaknak hívták. Ez a városrész alighanem minden időben rossz hírű negyed volt, alvilági alakok búvóhelye; egyik utcája még ma is a Bakó utca nevet viseli. Köztudomású, hogy a város hóhéra *piros kapus* házában itt lakott, több mint öt évszázadon át. Ha a szóbeszédnek hinni lehet, a chateauroux-i hóhér segédje még ma is itt lakik, bár a polgárok sohasem találkoznak vele. Csak a szőlőművesek tartják fenn az összeköttetést ezzel a titokzatos személyiséggel, aki a csonttörések és sebek gyógyításának tudományát elődeitől örökölte. Régente, amikor Issoudun még nagyvárost játszott, az örömlányok is itt ütötték fel tanyájukat. Ócskások kereskednek itt olyan áruval, amelyről az ember nem hinné, hogy még egyszer el lehet adni, kirakataik már messziről bűzlenek, s itt tanyázik az a névtelen népség is, amely mindenütt megtalálható a városok nyomornegyedeiben, s amely közül kitűnik egy vagy két zsidó.

Az egyik ilyen sötét utca sarkán, a negyed legforgalmasabb részében, 1815-től 1823-ig, vagy még tovább, egy Cognette nevű asszony kocsmája állt. Az aránylag jókarban levő ház fehér terméskövekből épült, a kövek közti hézagokat törmelék és habarcs töltötte ki, a csapszék fölött még egy emelet, azon pedig padlás emelkedett. Az ajtó fölött egy óriási fenyőfaág lógott, amely úgy csillogott, mint a firenzei bronz. S mintha ez a jelkép még nem beszélne elég világosan, még egy rikító kék hirdetményt is ragasztottak a szemöldökfa fölé, a következő felirattal: JÓ MÁRCIUSI SÖR. Alatta egy katona egy csupasz keblű nőt kínál meg egy pohár sörrel, amelynek habja a korsóból ív alakban a feléje tartott pohárba ömlik; a festmény színeitől Delacroix menten elvesztené eszméletét.

A földszintet egy hatalmas terem foglalta el, ebédlő és egyben konyha, s gerendáin szögekre akasztva lógtak az ipar üzéséhez szükséges felszerelések és anyagok. A terem mögött falépcső vezetett fel az emeletre; de a lépcső alján egy ajtó látszott, amely egy hosszúkás kis helyiségbe nyílt; ez a világosságot egy kéményszerű, szűk, sötét, magas falakkal körülvett udvarból kapta, amilyenekkel vidéken gyakran találkozni. Egyfelől egy fészter, többi oldaláról magas falak védték a helyiséget a kíváncsi tekintetek elől; itt tartották gyűléseiket az issouduni csintalanok. Cognet apó hivatalosan a környékről a vásárookra bejött emberek elszállásolásával foglalkozott, titokban azonban a Semmittevésrend Lovagjainak volt a szállásmestere.

Ez a Cognet apó, régebben egy gazdag család lovásza, egy előkelő házban szolgáló szakácsnőt vett feleségül. A Római-negyedben csakúgy, mint Olasz- és Lengyelországban még ma is divat, hogy a feleségeket a férj nevének nőnemű formáján hívják, így lett Cognet apó feleségének Cognette a neve. Az egykori lovász és felesége összetette megtakarított pénzét, házat vett, és kocsmát nyitott benne. Maxence Gilet Cognette mamát választotta megbízható jelleme és konyhai tudománya miatt a Rend Léonarde-jává, e körülbelül negyvenéves, magas termetű, kövérkés asszony fitos orrával, barna bőrével, szénfekete hajával, barna, eleven, kerek szemével s okos, nevetős arcával hamar beférközött a Lovagok bizalmába. Cognet apó úgy ötvenhatodik évét taposhatta, alacsony termetű, zömök férfi volt, s nagy papucs; felesége unosuntalan elismételt tréfája szerint, mindent *jó szemmel* nézett, lévén, hogy a fél szeme rossz volt. Hét év alatt, 1816-tól 1823-ig sem a férj, sem az asszony soha egy szóval sem árulta el, mi történik, vagy mit forralnak náluk éjszakánként, őszintén szerették a Lovagokat, s minden tekintetben tökéletesen megbízhatók voltak; persze ha azt nézzük, hogy mind odaadásuk, mind hallgatásuk saját érdekeiket szolgálta, talán kevésbé fogjuk méltányolni ragaszkodásukat. Bármikor, az éjszaka bármely órájában kopogtattak be hozzájuk - megbeszélte jel szerint - a Lovagok, Cognet apó felkelt, begyújtott a kályhába, meggyújtotta a gyertyákat, kinyitotta az ajtót, s lement a pincébe a Rend számára vásárolt borokért, Cognette mama pedig remek vacsorát készített nekik, akár kiruccanásaik végeztével, akár előtte vagy a nap bármely órájában állítottak is be.

Mialatt Bridau-né Orléans-ból Issoudun felé kocsizott, a Semmittevésrend Lovagjai egyik legjobb csínyjüket készítették elő. Egy öreg spanyol, volt hadifogoly, aki a békekötés után az országban maradt, és gabonával kereskedett a környéken, már hajnalban bejött a vásárra, és üres szekere az issouduni torony tövében hagyta. Maxence, aki elsőnek érkezett a torony mellett tartandó éjszakai találkára, egy halk hangon eluttogott kérdésre lett figyelmes:

- Mi lesz ma éjjel?

- Itt az öreg Fario szekere - felelte -, majd kitörtem benne a nyakamat. Legelőbb is vigyük fel a toronydombra, aztán majd meglátjuk, mihez kezdünk vele.

Amikor Richárd felépítette az issouduni tornyot, mint már említettük, alapozásnak azt a régi bazilikát használta fel, amely az egykori római templom és a kelta dun helyén emelkedett. E hosszú évszázadok során keletkezett romok magas dombot alkottak, amely három különböző korszak emlékeit gyűjtötte össze. Oroszlánszívú Richárd tornya tehát egy kúp tetején áll, melynek minden oldala egyformán meredek, tetejére csak négykézláb mászva lehet feljutni. Néhány szóban összefoglalva, a tornyot leginkább a talpazatáról meredeken emelkedő luxori obeliszkhez lehet hasonlítani. Az issouduni torony talpazata, amely annyi ismeretlen régészeti kincset rejtett magában, a város felől nyolcvan láb magas. Egy óra leforgása alatt a szekeret szétszedték, s darabonként felcipelték a dombtetőre, a torony lábához; ez a munka hasonlított arra, amelyet a tűzerek végeztek, amikor útegeiket átszállították a Szent Bernát hágón. Fent a szekeret újra összeszerelték, s olyan gonddal takarítottak el minden nyomot, mintha az ördög vagy egy tündér varázspálcája szállította volna fel a szekeret a dombtetőre. E ragyogó feygyver-

tény után a lovagok, éhesen és szomjasan, teljes számban megjelentek Cognette mamánál, az alacsony mennyezetű kis szobában. Már előre mulattak azon, mekkora szemeket fog mereszteni az öreg Fario, ha tíz óra tájban szekere keresésére indul.

Természetesen nem minden éjszakára jutott kaland. Sganarelle, Mascarille és Scapin egyesített zsenije sem tudott volna évenként háromszázhatvanöt gonosz tréfát kieszelni. A körülmények sem voltak mindig kedvezőek: vagy süttött a hold, vagy az utolsó tréfa túlságosan felbőszítette a tisztességes embereket, vagy valamelyik lovag megtagadta közreműködését, amikor egy rokonára került volna a sor. De ha nem találkoztak is minden éjjel Cognette mamánál, napközben csak összefutottak, ősszel a vadászat vagy a szüret tisztas örömeinek áldozva, télen egy-egy vidám korcsolya-kiránduláson. E húsz fiatalember gyülekezetében, amely így, a maga módján tiltakozott a város társadalmi renyhése ellen, voltak néhányan, akiket bizalmasabb barátság fűzött Max-hoz, mások egyenesen eszményképüknek tették meg. A Max-féle jellemek gyakran felrázzák a fiatalságot. Két legodaadóbb híve történetesen Hochonné asszony két unokája, Francois Hochon és Baruch Borniche volt, akik hitelt adva a városban keringő pletykának, mely szerint Max balkéztől rokonságban van Lousteau-ékkel, szegről-végre unokabátyjuknak tekintették. Max egyébként is gavallérosan viselkedett: szórakozásaikra pénzt adott, amit Hochon nagyapjuk következetesen megtagadott tőlük; vadászni járt velük, nevelte őket, egyszóval a családnál jóval nagyobb befolyással volt a két gyerekre. Árvák lévén, nagykorúságuk ellenére Hochon nagyapjuk gyámsága alatt maradtak; ennek okát majd elmagyarázzuk, amikor a szóban forgó Hochon maga is színre lép.

E pillanatban Francois és Baruch (az egyszerűség kedvéért hívjuk őket keresztnévükön) Maxtól jobbra-balra ült az asztalfőn, négy, egyenként nyolcad-fontos gyertya kormos fényében. Eddig tíz-tizenöt üveg különféle bort ittak meg, mert ezúttal csak tizenegy lovag jelent meg az összejövetelen. Baruch, akinek keresztnéve jelzi, hogy a kálvinizmus még nem pusztult ki teljesen Issoudunból, így szólt Maxhoz, amikor a bor megoldotta a nyelveket:

- A legérzékenyebb ponton készül ellened támadás.

- Ezen mit értesz? - kérdezte Max.

- Nagyanyám levelet kapott keresztlányától, Bridau-né asszonytól; azt írta, hogy fiával együtt hamarosan Issoudunbe érkezik. Nagyanyám már be is rendezett számukra két szobát.

- Mit érdekel az engem? - mondta Max, s poharát felkapva, egy hajtásra kiürítette, majd tréfás mozdulattal visszaállította az asztalra.

Max ekkor harmincnégy éves volt. A mellette álló gyertya fénye közvetlenül marcona arcára hullt, megvilágította homlokát és csodálatos fehér bőrét, tüzes szemét, s koromfekete, csillogó, kissé göndör haját. E haj természetes ívben, szilajul hátrasimult a homlok és a halánték fölött, mint öt keskeny, fekete nyelvecske. Fehér és feketének e rikító ellentéte dacára Maxnak szelíd, kedves arckifejezése volt; ezt Raffaello Madonnáira emlékeztető arcformájának s finoman metszett szájának köszönhetette, amelyen állandóan ott bujkált bájos mosolya, arcjátékának ez a már-már elmaradhatatlan kelléke. A Berry vidéki arcokra jellemző dús színek is aláfestették az arc szíves jókedvét. Ha nevetett, akármelyik divathölgy megirigylhetett volna elővillanó harminckét fehér fogát. Öt láb, négy hüvelyk magas termete csodálatosan arányos volt, sem kövér, sem sovány. Jól ápolt keze fehér s aránylag szép formájú, lába azonban a Római-negyedet és a császári gyalogos baka múltját idézte fel. Kitűnő hadosztálytábornok lett volna belőle: széles válla könnyűszerrel elbírja a marsalli méltóság terhét, mellkasa elég széles ahhoz, hogy rátűzdeljék Európa összes érdemrendjeit. Mozdulataiból sugárzott az értelem, s minthogy természettől fogva kecses volt, mint majd minden szerelemgyerek, messziről lerítt róla igazi apjának nemes származása.

- Te nem tudod, Max - kiáltotta az asztal végéről Goddet volt ezredorvosnak, a város legjobb orvosának fia -, te nem tudod, hogy Hochonné keresztlánya Rouget nővére? Ha az asszony festő fiával együtt érkezik ide, nyilván az örökség dolgában jön, s akkor már nem te szüretelsz, pajtás...

Max összevonta szemöldökét. Egyenként szemügyre vette az asztal körül az arcokat, hogy megvizsgálja, milyen hatást tett a megjegyzés bajtársaira.

- Mit érdekel az engem! - mondta megint.

- Attól félek - folytatta Francois -, hogy ha az öreg Rouget megváltoztatná a Zurbolónő javára írt végrendeletét...

Max hirtelen félbeszakította hű csatlósát.

- Amikor ide kerültem a városba, s valaki azt mondta rólad: Takony-Hochon, ahogy harminc év óta csúfolnak benneteket, úgy a torkára forrasztottam a szót, kedves Francois-m, hogy azóta Issoudunben senki nem meri megismételni ezt az ostoba szójátékot, legalábbis előttem nem. Te meg azzal hálálsz meg ezt, hogy a gúnynevének emlegetsz egy asszonyt, akiről tudod, hogy szeretem.

Soha Max ennyit még nem beszélt arról a nőről, akit Francois az imént issouduni csúfnevének emlegetett. A hajóbörtönök egykori foglyában volt elég élettapasztalat, a gárda gránátosainak volt őrnagya értett annyira a férfi becsülethez, hogy tudhatta, miért kezelik a városban általános megvetéssel. Nem is tűrte el addig, hogy akár csak egy szóval is felemlítsék előtte Flore Brazier kisasszonyt, Jean-Jacques Rouget cseléd-szeretőjét, akit a tiszteletre méltó Hochonné asszony oly erélyesen *féreg*-nek nevezett. Egyébként is tudják róla, milyen kényes ebben a kérdésben, és hogy ajánlatos megvárni, míg ő kezd beszélni róla, márpedig ő sohasem kezdett beszélni. Még legjobb barátai sem merték volna megkockáztatni, hogy - a Zurbolónőn tréfálkozva - felkeltsék haragját, magukra vonják dühét. Ha szóba hozták Max kapcsolatát ezzel a nővel, Potel őrnagy vagy Renard kapitány előtt - Max csak ezt a két tisztet tartotta magával egyenrangúnak -, Potel ezt felelte:

- Ha természetes öccse Jean-Jacques Rouget-nak, miért ne lakhatnék nála?

- Mindent összevéve - folytatta Renard kapitány -, ez a lány királyi szeretőnek is beillik, s ha Max szereti, senki nem vetheti a szemére... Elvégre a fiatal Goddet is csak azért szereti Fichet asszonyt, hogy fáradtsága jutalmául a lányához is hozzájusson.

E megérdemelt rendreutasítás után Francois hirtelen elvesztette a beszéd fonalát. S még jobban összegabalyította, amikor Max szelíden azt mondta neki:

- Most folytasd!

- Dehogyan folytatom! - kiáltotta Francois.

- Kár haragudnod, Max - kiáltotta az ifjabb Goddet -, hát nem abban állapodtunk meg, hogy Cognette mamánál mindenki mindenről beszélhet? S nem tartanánk-e ellenségünknek azt, aki innét kilépve, nem felejtene-e el azonnal mindazt, amit itt beszélünk, gondolunk és teszünk. Az egész város a Zurbolónő néven ismeri Flore Brazier-t, s ha ez a név most véletlenül kicsúszott Francois száján, szabad-e ezt a Rend ellen elkövetett bűnnek tekinteni?

- Nem a Rend, hanem személyes barátságunk ellen követett el bűnt - felelte Max. - De egyébként nekem is eszembe jutott, hogy pillanatnyilag *semmittevésben* vagyunk, s ezért mondtam neki: Folytasd!

Mély csönd támadt. Oly kínos volt ez a csönd mindenki számára, hogy Max hirtelen elkiáltotta magát:

- Hát majd folytatom én helyette (meglepetés), mindannyiunk helyett (csodálkozás)! Majd én elmondom, mit gondolnak itt rólam (nagy izgalom) valamennyien! Azt gondolják, hogy Flore Brazier, a Zurbolónő, Rouget papa házvezetőnője, mert papának hívják ezt az agglegényt, akinek sohasem lesz gyereke, egyszóval azt gondolják, hogy Issoudunbe való visszatértem óta ez az asszony tart el engem. Azt gondolják, hogy amikor havonta háromszáz frankot dobok ki az ablakon, amikor vendégül látom valamennyiüket, mint ma este is, amikor pénzt adok kölcsön mindenkinek, aki kér tőlem, akkor a rá való tallérokat Brazier kisasszony erszényéből szedem ki. Hát igenis, így van! (Óriási izgalom.) A kutyamindenit, igenis, így van!... Igenis, Brazier kisasszony célba vette az öreg hagyatékát...

- Megdolgozott érte apáról fiúra - mondta az asztal sarkában ifjabb Goddet.

Max elmosolyodott a fiatalember elmés ötletén:

- S most azt gondolják - folytatta -, hogy azzal a tervvel foglalkozom, hogy Rouget papa halála után feleségül veszem Flore-t, s hogy ez a most hirtelen felbukkanó nővér és a fia, akikről eddig még csak nem is hallottam, a jövőmet veszélyezteti.

- Ez az! - kiáltotta Francois.

- Ezt gondoljuk valamennyien, akik e körül az asztal körül ülünk - mondta Baruch.

- Nyugodjanak meg barátaim! - felelte Max. - Egy jól értesült ember két eszessel is felér... Most pedig a Semmittevésrend Lovagjaihoz fordulok. Ha szükségem lenne a Rendre, hogy hazaküldjem ezeket a párizsiakat, számíthatok-e segítségükre? Természetesen csak azok között a határok között, amelyeket magunk szabtuk tréfáink számára - tette hozzá gyorsan, az asztal körül hirtelen keletkezett nyugtalanság láttán. - Nem vagyok sem gyilkos, sem méregkeverő... ostoba sem vagyok, hálstennek! S egyébként is, ha Bridau-ék terve sikerülne, s Flore-nak csak annyija maradna, amennyije most van, azzal is beérvén, értik, barátaim? Szeretem annyira, hogy Fichet kisasszony helyett is őt választanám, ha Fichet kisasszony történetesen hozzám akarna jönni feleségül.

Fichet kisasszony a város legnagyobb örökségének várományosa volt, s ifjabb Goddet Fichet-né iránt érzett szerelmében a lány kezének nem csekély szerep jutott. Az őszinteség oly megnyerő valami, hogy a tizenegy lovag szinte egy emberként állt fel helyéről.

- Derék gyerek vagy, Max!

- Ez férfibeszéd, Max!

- Teszünk Bridau-ék fejére!

- Pányvát a nyakukra!

- Látott már a világ olyat, hogy pásztorlányok is férjhez mentek.

- Az ördögbe is, ha Lousteau papa szerethette Rouget-né asszonyt, miért ne szerethetne az ember egy szabad és független gazdasszonyt?

- S ha a boldogult Rouget szegről-végről Max apja, úgyis a családban marad.

- Éljen a szólásszabadság!

- Éljen Max!

- Le a képmutatókkal!

- Igyunk a szép Flore egészségére!

Így hangzott a tizenegy felelet, felköszöntő és felkiáltás a Semmittevésrend Lovagjainak szájából; valljuk be nyíltan, megannyi bizonyítékaként rendkívül laza erkölcsiknek. Látjuk, miért volt Max érdeke, hogy a Semmittevésrend nagymestere legyen. Szellemes mókáival, s azzal, hogy lekötölte a város legtekintélyesebb családjaik fiataljait, Max eleve gondoskodott támaszról rehabilitációja idejére. Kecses mozdulattal felállt helyéről, s felemelte bordeaux-i borral színültig töltött poharát. Mit fog felelni?

- Fáradalmaitok fejében jobbat nem kívánhatok nektek, mint egy olyan feleséget, aki felér a szép Flore-ral. Ami pedig a rokoni látogatást illeti, pillanatnyilag nincs miért félnem tőlük; ami meg a jövőt illeti, hát majd meglátjuk!

- Ne feledkezzünk el Fario szekeréről!

- Az jó helyen van - mondta ifjabb Goddet.

- Vállalom az ügy elintézését - kiáltotta Max. - Menjetek ki korán reggel a piacra, és értesítetek, ha az öreg keresni kezdi a talicskáját...

Hajnali fél négyet ütött az óra. A lovagok csöndben szétszéledtek, a falak mentén nesztelenül osontak hazafelé posztópapucsukban. Max is lassan elindult a Szent János tér felé a Felsővárosba, a Szent János-kapu és a Villate-kapu között elterülő gazdag polgárnegyedbe. Gilet őrnagyot a kapott hír szíven találta, bármilyen ügyesen titkolta is rémületét. A hajóbörtönben olyan tökélyre fejlesztette a képmutatást, amellyel csak mélységes lelki romlottsága vetélkedhetett. Elhiszik-e nekünk, hogy elsősorban és mindenekelőtt Rouget papa negyvenezer livre évi jövedelmet hajtó földbirtoka volt Flore Brazier iránt táplált szerelmének egyetlen tárgya és alapja? Magatartásából könnyűszerrel megállapítható, hogy a Zurbolónőnek sikerült teljes biztonságba ringatnia jövőjét illetően, amelyről agglegény szeretője minden bizonnyal gondoskodni fog. A törvényes örökösök érkezésének híre azonban megingatta Maxnak Flore hatalmába vetett hitét. A tizenhét év óta megtakarított pénz még mindig Rouget nevéen volt elhelyezve. Mármost ha a rokonságnak mégiscsak sikerül a végrendelet megváltoztatására bírnia az agglegényt - aki Flore szerint már rég az ő javára végrendelkezett -, legalább ezt a félretett pénzt kellene megmenteni, Brazier kisasszony nevére íratni.

- Ez az ostoba lány hét év alatt még csak meg sem említette nekem, hogy nővérek és unokafivérek is vannak a világon - kiáltott fel hangosan Max a Marmouse utcából az Avenier utcába fordulva. - Hétszázötvenezer frankot, amely tíz vagy tizenkét közjegyzőnél van elhelyezve Bourges-ban, Vierzonban és Chateauroux-ban, nem lehet egyik napról a másikra pénzzé tenni, vagy államkötvénybe fektetni, hogy nesztét ne vegyék ebben a pletykás városban. Mindenekelőtt meg kell szabadulnunk a rokonságtól; ha ez megtörténik, biztonságba kell helyezni a pénzt. No, majd meglátjuk...

Max fáradt volt. Tolvajkulcs segítségével benyitott a Rouget-házba, és nesztelenül lefeküdt.

„Holnapra majd kitisztul a fejem” - mondta magában.

Helyénvaló lesz, ha most beszámolunk arról, hogy a Szent János tér szultánja miként is jutott a Zurbolónő gúnynevéhez, s miként került sor arra, hogy kezébe vegye a Rouget-ház irányítását.

Az öreg orvos, Jean-Jacques és Bridau-né asszony apja, az évek során lassanként megbizonyosodott fia teljes emberi értéktelenségéről; ekkor kemény fegyelemre szorította, hogy majdan ész híján szokásainak mankójára támaszkodhassék; ezzel azonban akaratlanul is előkészítette arra, hogy ellenkezés nélkül alávesse magát az első zsarnoki kéznek, amely pályáját a nyakába veti. Egy nap a feslett életű, ravasz öreg, orvosi körútjáról hazatérve, a Tivoli sugárúton, a mezők mentén egy elragadó kislányt pillantott meg. A lódobogás zajára a

gyermek felegyenesedett egy patak medréből; Issoudun dombjairól nézve e patakok úgy fonták keresztül-kasul a vidéket, mint ezüsfonalak egy zöld ruhát. Sellőként kibukva a vízből a kislány a doktor felé fordította arcát, amelynél szebb Madonna-arcot festő sem álmodhatott volna meg.

Az öreg Rouget, aki az egész környéket ismerte, még nem találkozott a szépségnek ezzel a csodájával. A kislány majdhogy meztelen nem volt; kopott, rövid szoknyácskája, amely fehér-barna csikos, olesó gyapjúsövetből készült, csupa lyuk és rongy volt; fejkül fűzfavesszővel feltűzött, gyűrött, vastag papírlapot viselt, amelyen a rárajzolt karikák és vonalak arról tanúskodtak, hogy az iskolában rajzlapnak használták; alatta egy lóápolásnál használt vakaró fogta össze a legszebb szőke haját, amelyről Éva lányai valaha álmodozhattak. Napbarnított csinos keblét, nyakát egy rongyos, hajdan tarka gyapjúsál takarta, itt-ott, a lesült részek között kivillantva fehér bőrét. A lábak közt összefogott s egy vastag tűvel a derék magasságában feltűzött szoknya fürdőnadrág benyomását tette az emberre. A tiszta vízen átszillanó bokák és lábszárak a középkori szobrászat remekeire emlékeztettek. E napfényben úszó, bűbajos test barnásvörös színeivel megejtette az ember szívét; nyaka és melle megérdemelte volna, hogy selyembe és kasmírba burkolják. Mindennek betetőzéseként pedig olyan hosszú pillájú, kék szeme volt e kis nimfának, hogy festők és költők szótlanul térdre borultak volna előtte.

Az orvos, aki értett annyit az anatómiához, hogy meg tudja becsülni e test tökéletes formáit, nyomban felfogta, milyen veszteség érne a művészetet, ha ez a szép modell felörlődne a mezei munkában.

- Hova valósi vagy, kislányom? Még sohasem láttalak - mondta az öreg orvos, aki ekkor hetvenedik évében járt.

E jelenet 1799 szeptemberében játszódott le.

- Vatan vagyok - mondta a kislány.

A polgár hangjának hallatára egy rosszképű férfi, aki kétszáz lépéssel följebb állt a patak medrében, felkapta a fejét.

- Neked meg mi bajod, Flore? - kiáltotta. - Beszélgetsz, ahelyett hogy *zurbolnál*, s közben eliszkol az áru.

- És miért jöttél ide Vatanból? - kérdezte az orvos, nem is hederítve a közbeszólóra.

- *Zurbolok* Brazier nagybácsimnak, ott ni!

A *zurbolás* tájszó hangfestésével szemléltetően kifejezi azt, amit mondani akar: a patakok vizének felkavarását egy nagy faág segítségével, amelynek gallyai legyezőszerűen szétágaznak. A rákok megrémülnek ettől a számukra érthetetlen művelettől, a víz folyásával szemben kezdenek mászni, és zavarukban belegabalyodnak abba a hálórendszerbe, amelyet a rákász megfelelő távolságban felállított. Flore Brazier ártatlanul bájos mozdulattal tartotta kezében a *zurbolóbotot*.

- Hát a nagybátyádnak van-e engedélye arra, hogy itt rákásszon? - kérdezte az orvos.

- Ugyan kérem! - kiáltotta helyéről a nagybácsi. - Nem az egy és oszthatatlan köztársaság alattvalói vagyunk-e valamennyien?

- A direktórium kormányzata alatt élünk - mondta az orvos -, s én nem tudok olyan törvényről, amely egy vatani polgárnak megengedné, hogy issouduni területen halásszon... Él-e az anyád, kislányom?

- Nem uram, az apám pedig a bourges-i kórházban van, mert a mezőn napszúrást kapott, és megbolondult...

- Mennyit keresel?

- Napi öt sou-t, amíg a zurbolás tart, mert egész a Braisne-ig is eljárunk. Aratáskor a földeken tallózok, télen meg fonok...

- Tizenkét éves vagy, ugye?

- Igen, uram.

- Eljönnél-e velem? Jó kosztod lenne, szép ruhád, szép cipőd...

- Szó sincs róla, a húgomnak velem kell maradnia, Isten és az emberek előtt felelős vagyok érte - mondta a nagybácsi, aki közben a kislány és az orvos mellé ért. - Én vagyok a gyámja, ha nem tudná.

Az orvos megőrizte komolyságát, elfojtotta az ajkára toluló mosolyt, amelyet Brazier nagybácsi láttán kevés embernek sikerült volna ellepleznie. A gyám esőverte, napszitta, helyenként fehér cérnával összefoltozott kalapja olyan rongyos volt, mint egy káposztalevél, amelyen már több nemzedék hernyó nevelkedett fel. E kalap alatt, a beesett arcban négy fekete pont: a száj, az orr és a szemek. Rossz mellénye egy darab falikárpitra hasonlított, nadrágját abból a fajta vászonból szabták, amelyből a mosogatórongyokat készítik.

- Rouget doktor vagyok - mondta az orvos -, s minthogy te vagy ennek a gyerekek a gyámja, hozd el hozzám, a Szent János térre, nem fogjátok megbánni, sem te, sem ő...

S meg sem várva a választ, az orvos a lovak közé vágott, egy pillanatig sem kételkedve abban, hogy hamarosan viszontlátja Brazier nagybácsit és csinos zurbolóját. S valóban, alighogy asztalhoz ült, szakácsnője bejelentette Brazier polgártársat és polgártársnőt.

- Üljenek le! - mondta az orvos a nagybácsinak és húgának.

Flore és gyámja, akik még mindig mezítláb voltak, elhülve néztek körül az orvos ebédlőjében. Lássuk, hogy miért?

A ház, amelyet Rouget Descoings-éktől örökölt, a Szent János térnek, ennek a hosszú, igen keskeny és néhány csenevész hársfával beültetett térségnek a közepén áll. Itt szebbek a házak, mint bárhol másutt a városban, s köztük is Descoings-éké a legszebb. Az Hochon-féle házzal szemközt épült, homlokzatán, az első emeleten három ablak, földszintjén pedig egy nagy kapu, amelyen át az udvarra, majd azon túl a kertbe jut el az ember. A kapu boltíve alatt ajtó nyílik egy nagy terembe, amelynek két ablaka az utcára szolgál. A konyha a terem mögött helyezkedik el, de az emeletre s fölötte a padlásszobákba vezető lépcső elválasztja tőle. A konyha mögött van a faskamra s a szín, amelyben a nagymosást végzik, továbbá egy lóistálló, két férőhellyel, s egy kocsiszín, ezek fölött kisebb padláshelyiségekben tartják a zabot, a szénát, a szalmát; ott aludt az orvos szolgálója is.

A termet, amelyet a kis parasztlány és nagybátyja annyira megcsodált, szürkére festett, faragott faburkolat díszítette, amelyet XV. Lajos korában készítettek; a szép márványkandalló fölött Flore egy óriási, faragott aranykerettel ellátott, felső szegély nélküli tükörben bámulhatta meg képét. A faburkolaton egymástól kellő távolságra számos, a déols-i, issouduni, saint-gildasi, La Brée-i, chézalbenoît-i, saint-sulpice-i apátságokból és a bourges-i és issouduni kolostorokból széthordott festmény függött, a reneszánsz remekművei, bőkezű királyok és hívő lelkek becses adományai. A Descoings-ék által megőrzött és a Rouget-kra szállt képek között volt Albano *Szent Család*-ja, Dominichino *Szent Jeromos*-a. Jean Bellininek egy

Krisztusfeje, Leonardo da Vinci egy Madonnája, Tizian *Keresztvivő Jézus*-a, mindez Belabre márki hagyatékából, akinek (XIII. Lajos alatt) megostromolták a várát, és fejét vették; továbbá egy *Lázár* Paolo Veronesétől, a Genovai Pap kezétől származó *Szent Szűz* házassága, Rubensnek két templomi képe, egy Perugino másolat, melyet vagy maga Perugino vagy Raffaello készített, végül két Correggio és egy Andrea del Sarto.

Descoings-ék ezeket a kincseket háromszáz templomi kép közül válogatták ki, s minthogy értéküket nem ismerték, választásukban csak a képek jó vagy rossz állapota vezette őket. Némelyiknek nemcsak gyönyörű kerete volt, de még üveg is fedte vásznát. Descoings-ék a keretek szépsége miatt őrizték meg a képeket, nemkülönben az üveg által jelzett, feltehető értékük miatt. A terem egyéb berendezéséből sem hiányzott az a ma oly sokra becsült fényűzés, amelyet akkortájt Issoudunben úgyszólván semmibe sem vettek. A kandallón két remekbe készült, hatkarú, ezüst gyertyatartó között egy apátsági, fényes mívű óra állt, Boulle munkája. Nagy becsben állnának ma a tölgyfából faragott karosszékek is, amelyeknek kárpitozása főrangú hölgyek buzgalmát dicsérte; koronák és címerek ékesítették őket. A két ablak között egy régi kastélyból ideszármazott tükörsztal állt, márványán egy óriási kínai porcelánváza, melyben az orvos a dohányját tartotta. Az orvos és a fia éppoly kevésbé törődött ezekkel a kincsekkel, mint a szakácsnő vagy a szolgálólány. A kandalló előtti, zöldesszürkén erezett gyönyörű kőlapon, melyet aranyozott rács vett körül, köpések nyomai látszottak. A szép csillárt, amely felerészben kristályból, felerészben porcelánvirágokból állott, csakúgy, mint a mennyezetet, amelyen függött, sűrű, fekete pontok pettyezték, ékes bizonyítékaként a legyek korlátlan szabadságának. Descoings-ék az ablakokra brokátfüggönyöket akasztottak, amelyeket valami javadalmas apát ágyáról téptek le. Az ajtótól balra egy több ezer frankot érő pohárszék állt, amelyet tálalónak használt.

- Gyerünk, Fanchette - szolt az orvos szakácsnőjéhez -, két poharat kérünk. S a legjobb óborból tölts nekünk!

Fanchette, a kövér berryi szakácsnő, akiről azt tartották Issoudunben, hogy még Cognette-nél is jobban főz, már hozta is a bort; a sietség, amellyel a parancsot teljesítette, arról tanúskodott, hogy az orvos zsarnoki fegyelem alatt tartja, no meg hogy a kíváncsiság is erősen dolgozott benne.

- Mennyit ér nálatok egy hold szőlő? - kérdezte a doktor egy pohár bort töltve az öreg Brazier-nak.

- Száz ezüstitallért.

- Nos, maradjon nálam a kis húgod cselédnek, száz tallért fizetek neki, s minthogy te vagy a gyámja, a pénzt te kapod kézhez.

- Mind a százat? - kérdezte Brazier, nagy szemeket meresztve az orvosra.

- A te lelkiismeretedre bízom - felelte a doktor -, a gyerek árva. Tizenhét éves koráig nincs jussa a pénzhez.

- Tizenkettedik évében jár most, az hát hat hold volna - mondta a nagybácsi. - De olyan kedves, kezes, mint a bárány, aztán csinos is, ügyes is, meg szófogadó! Szegény kicsi lelkem, a szeme fénye volt kedves bátyámnak.

- Egy évet meg előre kifizetek - mondta az orvos.

- No... adjon kétszázat, s itthagynom magánál, mert jobb dolga lesz itt, mint nálunk odahaza, mivelhogy az asszony veri, mert nem szenvedheti. Csak én fogom a pártját a kis szentemnek, aki olyan ártatlan szegényke, mint a ma született bárány.

Ez utolsó mondat hallatára, az orvos, felfigyelve az *ártatlan* szóra, szemével a nagybácsi felé vágott, majd vele együtt kiment az udvarra, innét meg a kertbe, a terített asztal mellett hagyva a kis zurbolónőt, akit Fanchette és Jean-Jacques azonnal faggatni kezdett, s akiknek a kislány naívvul elbeszélte az orvossal való találkozását.

- Hát akkor Isten áldjon, kis angyalom - mondta Brazier nagybácsi visszatérve, s homlokon csókolta a kis Flore-t. - Elmondhatod, hogy megalapoztam a szerencsédet, mivelhogy elhelyeztelek ennél a derék úrnál, a szegény szűkölködők nagy pártfogójánál. Úgy fogadj ám szót neki, mint nekem, jó légy, kedves légy hozzá, és tégy meg mindent, amit kíván...

- Rendezze be neki a hálóm fölötti szobát! - mondta az orvos Fanchette-nek. - Hozzá illő neve van ennek a kis Florenak, Isten látja lelkemet. Este már itt fog aludni. Holnapra pedig ide-rendeljük a vargát és a varrónőt. Most tegyen fel neki egy terítéket, hadd tartson velünk.

Estére Issoudunben már másról sem esett szó, mint a kis zurbolónő beköltözéséről az orvos házába. A gúnyolódásra oly hajlamos városban a *Zurbolónő* csúfnév rajta ragadt Brazier kisasszonyon, fényes pályafutásának kezdetekor csakúgy, mint alatta és utána.

Az orvos nyilvánvalóan ugyanazt tervezte - kicsiben persze - Flore Brazier-val, amit XV. Lajos tett Romans kisasszonnyal; csak hogy később fogott hozzá. XV. Lajos még fiatal volt, az orvos meg vénsége virágkorát élte. Tizenkét éves korától tizennégyig az elbűvölő kis Zurbolónőnek zavartalanul boldog volt az élete. Jobban öltözött, csinosabban járt, mint a leggazdagabb lányok Issoudunben, aranyórája, ékszerei voltak, amelyeket buzdításul kapott, hogy jobb kedve legyen a tanuláshoz; mert külön tanítót is fogadtak számára, aki írni, olvasni, számolni tanította. Ám a parasztok majdhogynem állati élete annyi undort oltott a kis Floreba a tudományok keserű pohara iránt, hogy az orvos ezzel be is fejezte a kislány neveltetését. A gyermekkel való szándékait, akit kimosdatott, taníttatott, neveltetett s mindezt oly megható gondnal és gyöngédséggel, amelyet sohasem tételeztek volna fel benne, a város fecsegő polgársága sokféleképp magyarázta, értelmezte. A szóbeszéd - mint ahogy Max és Agathe esetében is - most is súlyosan tévedett. Vidéki kisvárosokban nem könnyű dolog kibogozni az igazságot a tényeket körülhálózó ezernyi feltevés, ellentétes magyarázat és a végeláthatatlan találgatások tömkelegéből. A vidék mindenre magyarázatot keres, és végül talál is, mint egykor a kis Provence politikusai a Tuilériákban. De mindenki ahhoz a változathoz tartja magát, amelyben a legtöbb örömét leli; csak azt látja igaznak, helyesnek s ezt be is bizonyítja. Bármennyire szem előtt van is az ember vidéken, s bármilyen szorgosan lesik is minden lépését, az igazság gyakran homályban marad; hogy felismerhessék, vagy időre van szükség, amelynek elmúltával az igazság már közömbössé válik, vagy a történész s a jelentős emberek sajátos pártatlanságára, akik magasabb szempontból vizsgálják a világot.

- Mihez kezdhetne ez a vén majom egy tizenöt éves kislánnyal? - mondták két évvel a Zurbolónő megérkezése után.

- Igaza van - felelték -, rég volt az, amikor az öreg még kirúghatott a hámból.

- Kedves uram, az öreget halálra bosszantja fiának ostobasága, Agathe lányát meg változatlanul gyűlöli, s most talán azért él olyan tartózkodóan már több mint két éve, mert el akarja venni ezt a kislányt, akitől egy eleven, szép, Maxhoz hasonló fiúgyermeket remél - jegyezte meg egy éles elméjű megfigyelő.

- Ugyan miket beszél! Azt hiszi, ha az ember olyan életet folytatott, amelyet Lousteau és Rouget ezerhétszázhetventől ezerhétszáznyolvanhétig, akkor hetvenkét éves korában még lehet gyereke? Én azt tartom, hogy a vén gazember elolvasta a bibliát, már csak orvosi minőségében is, és megtanulta belőle, hogy Dávid király miként édesítette meg öreg napjait... Ez a helyzet, polgártárs!

- Azt mondják, Brazier, ha berúg, azzal dicsekszik, hogy kifosztotta az öreget - jegyezte meg egy különösképp rosszhiszemű úriember.

- Ó, Istenem, mi mindent nem beszélnek Issoudunben, kedves szomszéd!

1800-tól 1805-ig, öt teljes éven át az öreg orvos zavartalanul élvezhette Flore neveltetésének örömeit mindazon gondok-bajok nélkül, amelyeket Romans kisasszony szertelen becsvágya és igényei zúdítottak hön szeretett XV. Lajosa fejére. A kis Zurbolónő annyira meg volt elégedve új életével - főképp ha összehasonlította azzal, amely Brazier nagybátyja mellett várt volna rá -, hogy mint Keleten a rabszolganők, bizonyára akadékoskodás nélkül teljesítette ura és parancsolója minden kívánságát. Zokon ne vegyék az emberbarátok és az idillek álmodozói, de a falusi emberek vajmi keveset tudnak az úgynevezett erényről; lelkiismeretfurdalásaik mindig érdekből fakadnak, nem a jó vagy a rossz felismeréséből; a szegénység, az örök robot, a nyomor tőszomszédságában nevelkedve, jogosnak érznek minden eszközt, amellyel kiszabadulhatnak az éhség és az örökös munka poklából, feltéve természetesen, hogy a törvény nem tiltja. Ritka ezalól a kivétel.

Társadalmi szempontból nézve az erény a jólét kísérőtársa, s a neveltetéssel kezdődik, így hát nem csoda, hogy a Zurbolónőt tíz mérföldnyi körzetben minden lány irigyelte, noha a vallás szemszögéből megvetésre méltó életet élt.

Flore, aki 1787-ben született, az 1793-tól 1798-ig tartó szaturnáliák korában nevelkedett, amelynek visszfénye a falut is elérte, amikor nem ismertek sem papot, sem vallási életet, sem oltárt, sem istentiszteletet, s a házasság törvényesített szeretkezésszámba ment; a forradalmi elvek mély nyomokat hagytak, főképp Issoudunben, a forradalmak hagyományos hazájában. 1802-ben még alig állították helyre a katolikus hitéletet. A császár csak nagy nehezen talált papokra. 1806-ban Franciaországban a parókiák nagy része még elárvultan állt, a guillotine által megtizedelt papság szörnyű megpróbáltatásai után csak nehezen talált magára. 1802-ben tehát Flore-nak legfőljebb lelkiismeretével kellett számot vetnie, de vajon Brazier nagybácsi gyámlányában a lelkiismeret megbirkózhatott-e az érdekekkel? S ha igaz is, hogy a cinikus orvos minden valószínűség szerint már koránál fogva is kénytelen volt tiszteletben tartani a tizenöt éves gyermeklány erényét, a kis Zurbolónőt mindazonáltal egész Issoudunben - a helybeli szójárással élve - *rafinált* nőszemélynek tartották.

Az orvos élete utolsó két évében azonban észrevehetően elhidegült a lánytól, szemlátomást elfordult tőle, egyre kevesebbet törődött vele, s ezt sokan Flore ártatlansága bizonyítékának tekintették.

Az öreg Rouget annyi embert ölt meg életében, hogy pontosan tudta, mikor üt az utolsó órája; közjegyzője tehát, amikor megpillantotta halálos ágyán, az enciklopédista bölcsészet köpenyegébe burkolódzva, arra igyekezett rávenni, hogy végrendeletében gondoskodjék valamennyire az akkor tizenhét éves lányról.

- Nos hát, emancipáljuk! - mondta a haldokló.

Jellemző szó az aggastyán szájából, aki gondosan ügyelt arra, hogy iróniájával mindig annak a foglalkozását vegye célba, akivel éppen beszélt. Szellemességének fedezete alatt gonosztetteit könnyen megbocsátották neki abban az országban, ahol mindig az elmés szónak adnak igazat, főképp ha jól felfogott egyéni érdekre támaszkodik. A közjegyző úgy látta, hogy ez a megjegyzés azt a tömény gyűlöletet leplezi, amelyet az aggastyán - akinek parázna terveit a természet megghiúsította - tehetetlen szerelmének ártatlan tárgya iránt érez. Ebbéli véleményét az orvos konoksága is alátámasztotta; egy fillért sem hagyott a Zurbolónőre.

- Elégedjék meg szépsége kincseivel! - mondta keserűen mosolyogva, a közjegyző ismételt sürgetésére.

Jean-Jacques nem gyászolta az apját, csak Flore siratta meg. Az öreg orvos nagyon boldogtalaná tette fiát, főképp Jean-Jacques nagykorúsága, tehát körülbelül 1791 óta; annál boldogabbá a kis parasztlányt, legalábbis anyagiak tekintetében, ami a falusi embereknek azonos magával a boldogsággal. A temetés után Fanchette azt mondta Flore-nak:

- Hát most mihez fog kezdeni, hogy az úr nincs többé?

Jean-Jacques-nak felcsillant a szeme, mozdulatlan arca életében először elevenedett meg, s mintha valamilyen nemes gondolata támadt volna, hirtelen elérzékenyült.

- Hagyjon magunkra! - mondta Fanchette-nak, aki épp az asztalt szedte le.

Tizenhét éves korára Flore még megőrizte arcvonásainak és termetének azt a finom szépségét, amely annyira lebilincselte az orvost. A nagyvilági hölgyek értik a módját, hogy hosszú időre megtartsák szépségüket, a paraszttasszonyok oly gyorsan hervadnak el, mint a mezők virágai; már Flore-nál is észrevehetővé vált, hogy az elhízás veszélye fenyegeti, mint előbb-utóbb minden szép, falusi lányt, aki nem a szabad ég alatt, mezei munkán, szűkös viszonyok között éli életét. Keble megtelt, gömbölyű, fehér válla lágyan emelkedett nyaka felé, amely már ráncosodni kezdett. De arcformája s finoman metszett álla még hibátlanul szép volt.

- Flore - mondta Jean-Jacques felindultan -, ugye nagyon ideszokott a házba?

- Igenis, Jean úr...

De még mielőtt az örökös megtehetné volna szerelmi vallomását, elakadt a nyelve: eszébe jutott az imént eltemetett halott, s azt kérdezte magában, vajon apjának jótékonyága milyen határig terjedt. Flore, akinek még sejtelve sem volt új gazdája együgyűségéről, egy ideig várt a beszélgetés folytatására, majd kiment a szobából, nem tudva, mit gondoljon Jean-Jacques makacs hallgatásáról. Bármilyen gonddal nevelte is az orvos a Zurbolónőt, jó időbe telt, míg a lány kiismerte fiatal gazdáját, akinek története alább következik.

Apja halálakor az immár harminchét éves Jacques éppoly félénk volt, s még úgyannyira kötötte a szülői fegyelem, mint egy tizenkét éves gyermeket. Ez a félénkség hivatott megmagyarázni gyerekkorát, ifjúságát, egész életét azok számára, akik nem fogadják el ezt a jellemábrázolást, vagy ennek sajnos még a hercegek között is oly mindennapos történetnek a fordulatait; hisz amikor Sophie Dawes az utolsó Condé herceg házába került, még a Zurbolónőnél is sokkal rosszabb körülmények között élt.

Kétféle félénkséget ismerünk: a szellem félénkségét s az idegékét, a testi és az erkölcsi félénkségét. Teljesen függetlenek egymástól. A test félhet, reszkethet, s közben a szellem nyugodt és bátor marad és *vice versa*². Ez a kulcsa sok erkölcsi különcségnek. Ha a két félénkség összetalálkozik egy emberben, az egész, életére értéktelenné válik. Az ilyen minden porcikájukban félénk emberekről szoktuk mondani: „Ez hülye!” A félkegyelmű emberekben gyakran elfojtott nagy tehetség rejtőzik, s könnyen meglehet, hogy ennek a kettős fogyatékoságnak köszönhetjük nem egy megszállott szerzetes szent életét. Az ilyesfajta szerencsétlen testi és lelki alkat ugyanolyan gyakran tudható be a szervezet és a lélek tökélyének, mint eddig fel nem derített testi és lelki sérüléseknek. Jean-Jacques félénksége nagyrészt képességei különös elernyedésének volt tulajdonítható, amelyet egy nagy nevelő vagy egy Desplein-féle sebész fel tudott volna oldani. Mint a hülyéknél, szerelmi képességeiből nem hiányzott az az

² Vice versa - fordítva (latin).

erő és ügyesség, amelynek értelme teljességgel híján volt, bár maradt annyi józan esze, hogy az élet dolgaiban is el tudott igazodni. Szenvedélyeinek hevéssége, amelyekből hiányzott a fiatalok minden eszményi rajongása, még növelte félénkségét; így sohasem tudta magát rászánni arra, hogy - köznyelven szólva - udvaroljon valamelyik issouduni nőnek. Márpedig könnyen érthető, hogy sem a fiatal lányok, sem az asszonyok nem tehették meg az első lépéseket egy közepes termetű, szégyenlős, ügyefogyott fiatalember megnyerésére, akinek durva arcát vizenyős, kidülledő szeme amúgy is elcsúfította, elmosódó vonásai és sápadt arcbőre pedig idő előtt megöregítették. Nők társaságában a szerencsétlen fickó valósággal megsemmisült; amennyi erőt szerelmi szenvedélye adott neki, ugyanannyit elvett a neveltetése formálta csekély értelme. Két egyforma erő közé szorulva, egy hang nem jött ki a torkán, s reszketett arra a gondolatra, hogy meg találják szólítani, s válaszolnia kell. A vágy, amely egyébként oly gyorsan megoldja az ember nyelvét, az övére csomót kötött. Jean-Jacques tehát magányos ember maradt, de tűrhetőn érezte magát maga választotta magányában.

Rouget doktor észrevette ugyan a pusztítást, amelyet ez az idegalkat fia jellemében előidézett, de már későn ahhoz, hogy segíteni tudott volna rajta. Szívesen megházasította volna Jean-Jacques-ot, de tudatában lévén annak, hogy milyen feltétel nélküli zsarnokságnak szolgáltató ki fiát, nehezen tudta magát rászánni; hisz a házasság azt jelentené, hogy idegenre, egy ismeretlen lányra bízva vagyona kezelését; márpedig az orvos azt is tudta, hogy egy fiatal lány jelleméből nehéz pontos következtetéseket vonni a majdani asszonyra, így hát - miközben szorgosan kutatót egy lány után, akinek jelleme vagy neveltetése némi biztosítékot nyújtana - azon volt, hogy fiát fősვნყსégre nevelje. Abban reménykedett, hogy ily módon a beléje nevelt ösztön pótolni fogja az együgyű fiú hiányzó értelmét. Először is gépies gondolkodásra szoktatta, kész gondolatokat oltva bele jövedelme felhasználását illetően; majd, hogy megkímélje a földbirtokok kezelésével járó főbb gondoktól, csak jó minőségű és hosszú lejáratú bérletek által biztosított földeket hagyományozott rá. Ám az egyébként oly ravasz és éles szemű öregember figyelmét is elkerülte egy körülmény, amely döntő módon befolyásolta szegény Jean-Jacques életét. A félénkség hasonlít a színlelésre, ugyanolyan kifürkészhetetlen mélységei vannak. Jean-Jacques szenvedélyesen beleszeretett a Zurbolónőbe. Mi sem természetesebb! Flore volt az egyetlen nő, aki mellette élt, az egyetlen, akiben kedvére gyönyörködhetett, akit a nap minden órájában megleshetett, megfigyelhetett; Flore fényesítette ki számára a szülői házat, neki köszönhetette - a lány tudtán kívül - fiatalságának egyetlen örömeit. Apjára nem féltékenykedett, sőt még hálás volt neki, amiért felnevelte a lányt; mindig egy könnyű nőre vágyott, akit nem kell udvarlással meghódítani. Figyeljék meg: a szenvedélynek is megvan a magához való esze, s még az együgyűeket, az ostobákat, a hülyéket is kiokosítja, főképp fiatalságuk alatt. A legkezdetleesebb emberben is megtalálni azt az állati ösztönt, amelyet következetes állhatatossága hasonlatossá tesz az emberi gondolkodáshoz.

Flore Brazier-t gazdájának hallgatása elgondolkodtatta; el volt készülve arra, hogy Jean-Jacques-nak másnap valamilyen fontos közölnivalója lesz számára. De noha a fiatalember állandóan kerülgette, s a szeme sarkából élvágó, mohó pillantásokkal ostromolta, egész nap meg sem mukkant. Végül, a vacsora végeztével, miután az édességet is feltálták, Jean-Jacques újra eljátszotta a tegnapi jelenetet.

- Jól érzi itt magát nálunk? - kérdezte Flore-tól.

- Igen, Jean úr.

- Hát akkor maradjon itt!

- Köszönöm, Jean úr.

Ez a különös helyzet három hétig tartott. Egy csendes éjszakán, amelynek némaságát semmilyen nesz nem zavarta fel, Flore, véletlenül felébredve, egyenletes lélegzetet hallott ajtaja mögött, s rémülten ismerte fel a lépcsőházban Jean-Jacques-ot, aki hasmánt feküdve, mint egy kutya, alighanem lyukat fűrt az ajtóba, hogy leselkedhessek.

„Szerelmes belém - gondolta a Zurbolónő -, de ha így folytatja, reumát fog kapni.”

Másnap Flore jól megnézte magának gazdáját. Ez a néma s majdnem ösztönös szerelem meghatotta. Már nem is látta olyan csúnyának a szegény, együgyű fiút, akinek homlokára és halántékára azok a fekélyekhez hasonló pattanások tettek szörnyű koronát, amelyek a romlott vérből fakadnak.

- Ugye nem akarna visszatérni mezei munkára? - kérdezte Jean-Jacques, amikor magukra maradtak.

- Miért kérdi? - kérdezte a lány, a szemébe nézve.

- Mert tudni akarom - felelte Rouget, s egyszerre olyan vörös lett, mint a főtt rák.

- Vissza akar küldeni? - kérdezte a lány.

- Nem, kisasszony.

- Hát akkor mit akar tudni? Bizonyára van valami oka...

- Igen, tudni szeretném...

- Mit? - kérdezte Flore.

- Úgysem mondaná meg - mondta Rouget.

- Megmondanám én, amilyen igaz, hogy tisztességes lány vagyok.

- No tessék! - kiáltotta Rouget rémülten. - Szóval maga tisztességes lány?

- No hallja!

- Igaz ez?

- Ha mondom.

- Lássuk csak! Ugyanaz most is, aki akkor volt, amikor a nagybátyja meztláb idehozta?

- Micsoda kérdés! - felelte Flore elpirulva.

A megrémült örökös lehorgasztotta fejét, s többé nem is emelte fel. Flore elcsodálkozva azon, hogy válasza, mely minden férfit megörvendeztetett volna, ekkora megrökönyödést kelt gazdájában, sietve eltávozott.

Három nap múlva azonban ugyanabban az időben, amikor már feltáldták az édességet - mert, úgy látszik, mindketten hallgatólag ezt az órát szemelték ki a párbaj folytatására -, Flore megszólította gazdáját.

- Van valami kifogása ellenem?

- Nincs, kisasszony - felelte Jean-Jacques -, nincs. (Szünet.) Ellenkezőleg!

- Úgy láttam a múltkor, nem örült annak, hogy tisztességes vagyok?

- Dehogyan... csak tudni akartam. (Újabb szünet.) De úgysem mondaná meg...

- Lelkemre mondom - folytatta a lány -, csak az igazat fogja tőlem hallani...

- Az igazat... a teljes igazat?... Apámról is? - kérdezte Rouget fojtott hangon.

- Az ön apja - felelte a Zurbolónő, tekintetét gazdája szemébe mélyesztve -, az ön apja tisztességes ember volt... szeretett nevetni... hát igen, egy kis tréfától nem ijedt meg... egyszóval... szegény jó ember, nem rajta múlt... Ami pedig azt illeti, hogy neheztelt volna önre... hát igen, voltak szándékai... sajnálatos szándékai!... Gyakran megnevettetett, bizony... De hát ennyi az egész...

- Nos, Flore - mondta az örökös, s megfogta a Zurbolónő kezét -, minthogy az apámnak nem volt köze magához...

- Ugyan, hát hogy lett volna köze hozzám! - kiáltotta Flore sértődötten, mint akit igaztalan gyanúsítás ért.

- De hát hallgasson rám...

- A jótevőm volt, semmi több. Persze szeretne volna, hogy a felesége legyek... de...

- Akkor pedig - mondta Rouget, s újra megfogta a lány kezét, amelyet ez visszahúzott -, minthogy nem volt köze magához, miért ne maradhatna itt velem?

- Ha akarja - felelte a lány lesütött szemmel.

- Nem, nem... csak ha maga akarja - kiáltotta Jean-Jacques. - Maga lenne itt... az úrnő. Ami itt van, mind magáért lenne... maga kezelné a vagyonomat... annak is maga lenne az ura... mert szeretem magát, szerettem attól a perctől fogva, hogy meztláb belépett ebbe a házba...

Flore nem felelt. Amikor már kínossá vált a csend, Jean-Jacques még a következő szörnyű érvvel hozakodott elő:

- Lásd be, Flore, csak többet ér ez, mintha vissza kellene mennie dolgozni, nem igaz? - kérdezte láthatóan nagyon nekihehülvén.

- Hát Istenem, Jean úr, legyen, ahogy kívánja - felelte a lány.

De hiába hangzott el a szó, hogy: *ahogy kívánja*, szegény Jean-Jacques nem sokra ment vele. Az ilyen alkatú embereknek bizonyosságra van szükségük. Ha szerelmet vallanak, annyi erőfeszítésükbe kerül, hogy képtelenek volnának megismételni. Ezzel magyarázható ragaszkodásuk az első nőhöz, aki meghallgatja őket. Hogy mi történt ezek után a Rouget-házban, azt nem tudhatjuk, csak az eredményről számolhatunk be. Tíz hónappal apja halála után Jean-Jacques teljességgel megváltozott: ólmos, sápadt arca, homlokán és halántékán az éktelen pattanásokkal, kitisztult, lassanként ki is pirosodott. Egész arca boldogságot sugárzott. Flore megkövetelte, hogy gazdája gondot fordítson külsejére, már csak hiúságból is ügyelt arra, hogy tisztességesen ruházkodjék; ha elment hazulról, az ajtó küszöbéről nézte, amíg csak el nem tűnt szeme elől. Az egész város észrevette a változást: Jean-Jacques-ból új ember lett.

- Tudják-e, mi újság? - kérdezték egymástól az emberek Issoudunban.

- Mi volna?

- Az öreg Rouget mindenét ráhagyta fiára, még a Zurbolónőt is.

- Hát persze, a megboldogultnak volt annyi esze, hogy nevelőnőt is testáljon Jean-Jacques-ra.

- Valóságos kincs az - ez volt az általános vélemény.

- Csavaros esze van annak, meg csinos is, el fogja vétetni magát.

- Micsoda szerencséje van ennek a lánynak!

- De ilyen szerencséje csak a szép lányoknak van.

- Azt hiszi? Nos, nekem volt egy nagybátyám, Borniche-Héreau-nak hívták. Bizonyára hallott már Ganivet kisasszonyról, csúnya volt, mint a hét fő bűn, mégis ezer tallér járadékot örökölt tőle.

- Ugyan, az ezerhétsszázhetvennyolcban volt.

- Mindegy, Rouget mégis rosszul csinálta, apja jó negyvenezer livre jövedelmet hagyott rá, feleségül vehette volna Héreau kisasszonyt...

- Az orvos megkísérelte, de a lánynak nem akaródzott, Rouget túl ostoba...

- Hogy túl ostoba! Épp azt szeretik az asszonyok.

- Az ön felesége ezek szerint boldog?

Ilyen megjegyzések járták Issoudunben. A jól bevált vidéki szokások szerint kezdetben az emberek nevettek ezen a majdnem-házasságon, végezetül pedig dicsérni kezdték Flore-t, hogy gondjaiba vette szegény Jean-Jacques-ot. S így történt, hogy a hatalom a Rouget házában Flore Brazier-ra szállt, ő maga pedig apáról fiúra, ahogy ifjabb Goddet ötletesen megjegyezte. Helyénvalónak tartjuk, hogy agglegények okulására felvázoljuk Flore uralkodásának rövid történetét.

Issoudunben csak az öreg Fanchette botráncozott meg azon, hogy Flore Brazier-t királynővé koronázták Jean-Jacques házában. A megsértett erkölcs nevében hangosan tiltakozott e ledér viszony ellen, igaz, hogy önérzetében is bántotta, hogy öreg korára a Zurbolónőnek, az egykori mezítlábas kislánynak kell engedelmeskednie. Fanchette-nek háromszáz frank évjáradéka volt (az öreg orvos tanácsára megtakarított pénzét államkölcsönbe fektette), Rouget doktor is hagyott rá száz tallér évjáradékot, így hát megállhatott a maga lábán, s kilenc hónappal régi gazdájának temetése után, 1806. április 15-én elhagyta a házat. Éles szemű megfigyelők számára nem kétségtelen-e, hogy ez az az időpont, amikor Flore elveszítette becsületét.

A Zurbolónő, aki éles eszével előre látta Fanchette elpártolását - mert nincs semmi, ami jobban kitanítaná az embert a politika tudományára, mint a hatalom gyakorlása -, elhatározta, hogy ezután nem tart cselédet. Már hat hónapja tanulmányozta észrevétlenül Fanchette konyhaművészetét, amely az öregasszonyt, a város legjobb szakácsnőjét méltóvá tette arra, hogy Rouget doktornál szolgáljon, ingyenség dolgában az orvosok még a püspököket is felülmúlják. Az orvos tovább tökéletesítette Fanchette tudományát. Vidéken a tétlenség és az élet egyhangúsága a szellem figyelmét a konyhára irányítja. Vidéken nem esznek olyan fényűzően, mint Párizsban, de jobban esznek, minden tál étel gondos tanulmányozás, alapos megfontolás eredménye. Vidéken még élnek szoknyát viselő Carème-ek, ismeretlen zsenik, akik egy tál zöldbabot is úgy tudnak elkészíteni, hogy kiérdemelnék Rossini mesternek a tökéletes munkát elismerő fejbólintását. Rouget doktor párizsi egyetemi évei alatt Rouelle tanszéken hallgatta a vegytant, s megmaradt tudását konyhai kémiaja hasznára fordította. Issoudunben több találománya révén vált híressé, amelyeket Berryn kívül nemigen ismernek. Így felfedezte, hogy az omlott sokkal omlósabb, ha nem együtt verik fel a tojás sárgáját és fehérjét a szakácsnők szokott lendületes módján; szerinte előbb a fehérjét kell finom habbá felverni, majd apránként hozzáadni a sárgáját, s nem serpenyőn kell kisütöni, hanem négy lábú, vastag porcelán vagy agyagtálban, amely a tűzhelyre állítva sem pattan el, mert négy lába alatt állandóan cserélődik a levegő. Ezt az edényt Berryben *cagnard*-nak, Touraine-ben *cauquemarre*-nak hívják. Azt hiszem, Rabelais írja valahol, hogy cauquemarre-ban sütik a tengeri herkentyűt, ami ennek az edénynek nagy múltjára utal. A doktor annak is kitalálta a módját, mint lehet elvenni a vajás rántásnak kissé kesernyés ízét, de ennek a titka, mely nem került ki konyhájának négy fala közül, sajnos elveszett.

Flore talán már a bölcsőjében is tudott sütni, főzni - amit sem megfigyeléssel, sem gyakorlattal nem lehet elsajátítani -, s rövid idő leforgása alatt Fanchette-et is túlszárnyalta. Amikor ilyképpen kijárta a konyhai tudomány magasiskoláját, elsősorban Jean-Jacques boldogságát tartotta szem előtt, bár az igazat megvallva, ő is szeretett jól enni. Minthogy - mint általában a műveletlen embereknek - nem volt mivel foglalkoztatnia az agyvelejét, minden becsvágyát a háztartásba ölte. Szünet nélkül dörzsölgette, fényesítette a bútorokat, olyan tisztán tartotta a házát, mint a holland háziasszonyok. Maga ügyelt fel a szennyes ruhák lavináira s arra az árvízre, amelyet nagymosásnak neveznek, s amire vidéken évente csak háromszor kerül sor. Féltékeny háziasszonyi szemmel ügyelt a fehérneműre, s maga foltozta meg, ami elrongyolódott. De a vagyonszerzés és kezelés titkai is ingerelték, hamarosan el is sajátította Rouget soványka üzleti tudományát, s ezt lassanként még ki is bővítette azoknak a megbeszéléseknek során, amelyeket Héron úrral, a megboldogult orvos közjegyzőjével tartott.

Kis Jean-Jacques-ját már kitűnő tanácsokkal tudta ellátni. Minthogy bizonyos volt abban, hogy a házban mindig ő marad az úr, annyi gyöngéd gonddal s oly kapzsin hadakozott Rouget érdekében, mintha a magáéról lett volna szó. Nagybátyjától már nem volt mit tartania. Az orvos halála előtt két hónappal Brazier, a csapszékből kilépve - a szerencsés fordulat óta itt töltötte napjait -, összeesett s meghalt. Flore időközben az apját is elvesztette. Érthető tehát, hogy teljes árvaságra jutva, odaadón szolgálta gazdáját, boldogan, hogy új otthonra s egyben valamilyen életcélra talált.

Szegény Jean-Jacques életének ez volt a paradicsomi korszaka. Az állati lét édes ártatlanságában élt, valamilyen kolostori szabályzatra emlékeztető egyenletes rendszer szerint. Késő délig aludt. Flore, aki kora reggeltől kezdve dolgozott, bevásárolt és takarított, csak akkor ébresztette fel, amikor a mosdás és öltözködés után már ebédhez ülhetett. Ebéd után, tizenegy óra tájt, Jean-Jacques elment sétálni, elbeszélgetett azokkal, akikkel útközben találkozott, s három órára hazatért újságot olvasni. Két lapot olvasott, a megyei újságot s egy párizsi napilapot, három nappal a megjelenése után, zsírosan a harminc kéztől, amely végigtapogatta, szennyesen a burnótos orroktól, amelyek ráfeledkeztek, foltosan az asztaloktól, amelyeken hevert, így töltötte el az időt az agglegény vacsoráig, amelyet a lehető leghosszabbra nyújtott. Flore elmondta, mi történt a városban, beszámolt a napközben hallott pletykákról. Nyolc óra felé minden fény kialudt a házban. Jó vidéki szokás a korai lefekvés, gyertyát és tüzelőt takarít meg, de az ágy túlzott használata révén erőteljesen hozzájárul az emberek elbutulásához. A sok alvás elnehezíti és beszennyezi az elmét.

Ilyen volt hát, ilyen teli és ilyen üres ennek a két embernek az élete teljes kilenc évig, amikor már az is nagy eseményszámba ment, hogy Bourges-ba, Vierzonba vagy Chateauroux-ba utaztak, vagy még valamivel messzebbre, ha sem ezeknek a városoknak a közjegyzői, sem Héron úr történetesen nem találtak számukra alkalmas jelzálogbefektetést. Rouget öt százalékra adta ki pénzét, mindig csak első jelzálogra, s az asszonyra is kötelező érvénnyel, ha a kölcsönvevő házasember volt. Soha nem adott többet az ingatlan értékének egyharmadánál; ezenfelül saját rendeletére kiállított váltókat is kért, két és fél százalékos kamattöbbletre, arányosan elosztva a kölcsön tartamára. Ez volt a törvény, amelynek betartására apja kitanította.

Az uzsora, a paraszti becsvágynak ez a fékje, ragályként pusztít vidéken. Jean-Jacques hét és fél százalékos kamatlába tehát olyan méltányosnak tetszett, hogy Rouget kedvére válogathatott az ajánlatokban, mert közjegyzők - mivel szép jutalékot kaptak azoktól, akiknek ilyen olcsó pénzt szereztek -, idejében értesítették minden kínálgató üzletről. Kilenc év alatt Flore észrevétlenül és szinte tudtán, szándékán kívül teljesen hatalmába kerítette gazdáját. Már kezdettől fogva meghitt, családi hangon érintkezett vele, később pedig - bár mindig megadta

neki a kellő tiszteletet - annyira föléje kerekedett eszével és erélyével, hogy Jean-Jacques végül szolgálónőjének szolgálja lett. E nagy gyerek úgyszólván saját jószántából hajtotta fejét az ígába: elfogadva Flore mindenre kiterjedő gondoskodását, a lány végül már úgy volt vele, mint anya a gyermekével, és Jean-Jacques is úgy nézett már rá, mint a gyermek, akinek szüksége van az anyai védelemre.

De volt közöttük még ennél is szorosabb kapocs! Elsősorban is: Flore volt az, aki a házat vezette, s az üzleti ügyeket intézte. Jean-Jacques ráhagyott minden elintézni való ügyet, nélküle az élet nemhogy nehéz, de egyenesen elképzelhetetlen lett volna. Létszükségletévé vált ez a nő, aki oly jól ismerte és ki tudta elégíteni minden szeszélyét. Öröme telt ebben a boldog arcan, az egyetlenben, amely valaha rámosolygott, az egyetlenben, amelynek mosolya volt az ő számára! Ez a tisztára anyagi boldogság, amely a Berry vidéki házaspárok olcsó, köznapi nyelvén nyilatkozott meg, vakítóan ragyogott e pompás női arcon, mintha a maga boldogságának lett volna visszfénye. S ha Flore-t valamilyen kellemetlenség érte, és elsötétülő arca láttán Jean-Jacques valósággal kétségbeesett, a lány még jobban megbizonyosodott hatalmáról, s mi sem természetesebb, mint hogy élni is kívánt vele. Márpedig az ilyenfajta nőknél a hatalommal élni, annyit tesz, mint visszaélni vele. Nem kétséges, hogy a Zurbolónő nemegyszer eljátszatott gazdájával egyet-egyet azokból a jelenetekből, amelyek mélyen el vannak temetve a magánélet rejtelsei közé, s amelyeket Otway mintázott meg *Velence felszabadítása* című tragédiájában, Aquilina és a szenátor jelenetében, az iszonyat minden borzalmas pompájával. Flore ez időben oly megingathatatlannak tartotta hatalmát, hogy a maga és az aggregény szerencsétlenségére nem gondolt arra, hogy el is vétesse magát vele.

1815 vége felé, huszonhét éves korában Flore szépsége virágba borult. Kővéren, frissen, szép fehér bőrével, amely vetekedett a bessini majorosnők üde fehérségével, valósággal megtestesítette őseink eszményképét a *szépasszony*-ról. Szépsége, a vendégfogadók jól táplált, dús idomú cselédlányaira emlékeztetett, Georges kisasszonyt idézte fel legszebb napjaiban, persze eltekintve ennek királynői megjelenésétől. Flore-nak ugyanolyan vakító fehér karja, gömbölyű formái, bársonyos bőre s vonzó, bár kevésbé szigorú arcvonásai voltak, mint a színésznőnek, és egész megjelenése gyöngédséget, szelídséget sugárzott. Tekintete nem volt oly tiszteletet parancsoló, mint a legszebb Agrippinée, aki Racine óta fellépett a Théâtre-Français deszkáin; Flore szeme csak köznapi, alacsony örömeket ígért.

1816-ban a Zurbolónő megpillantotta Maxence Gilet-t, és első látásra beleszeretett. Szíven találta a mitikus nyíl, a természeti erőknél e gyönyörű jelképe a görögök világában, akik nem ismerték a kereszténység formálta lovagi, eszményi, bánatos szerelmet. Flore abban az időben sokkalta szebb volt annál, hogysem Max visszautasíthatta volna behódoló zsákmányát. Huszonnyolc éves korára tehát a Zurbolónő megismerkedett az igazi szerelemmel, a végtelen, az imádottját bálványozó szenvedéllyel, amelyben benne foglaltatik a szerelem minden változata, Gulnare-é csakúgy, mint Medorée.

Mihelyt a vagyontalan, szegény katonatiszt tudomást szerzett Flore és Jean-Jacques helyzetéről s viszonyáról, nyomban felismerte, hogy a lány szerelme többet ér egy gyorsan múló idillnél. Jövőjének biztosítása érdekében, s minthogy hamar kiismerte az aggregény ingadozó, gyöngye jellemét, úgy vélte, legjobb lenne, ha Rouget házában szerezhetne szállást.

Flore szerelme szükségképpen nyomot hagyott Jean-Jacques életében és házában. A megfélemlített aggregény egy teljes hónapig csak rosszkedvűnek, mogorvának, félelmetesnek látta Flore egykor oly nevetős, barátságos arcát. A lány eleve eltökélt, kiszámított rosszkedve egyetlen percét sem kímélte meg, ugyanúgy szenvedett, mint a férjek, akiket felszarvazni készülnek. Ha Flore durva szidalmainak közepette szegény Jean-Jacques meg találta kérdezni

e változás okát, a lány szemében olyan gyűlölködő láng lobbant fel, hangja oly megvetővé s elutasítóvá vált, hogy Rouget alig ismert rá régi szeretőjére.

- Istenemre - mondta a lány -, magában nincs sem szív, sem lélek. Tizenhat éve vesztegetem már itt a fiatalságomat, s nem vettem észre, hogy magában egy kődarab van... itt ni! - kiáltotta a mellére ütve. - Két hónap óta mindennap találkozik itt ezzel a derék őrnaggal, a Bourbonok áldozatával, akit az Isten is tábornoknak teremtett, s most a legnagyobb nyomorban él, ebbe az isten háta mögötti fészekbe szorulva, ahova a szerencse még véletlenül sem téved be. Egész nap a községházán koptatja a széket nyomorult hatszáz frankért... Sokra megy vele! És maga, akinek hatszázötvenkilencezer frank kintlevősége van meg hatvanezer frank járadéka, s aki, hála az én ügyességemnek, ezer tallért sem költ évente, mindent beleértve, még a szoknyáimat is, magának eszébe sem jut, hogy felajánljon neki egy szobát ebben a házban, ahol minden második szoba üresen áll. Inkább az egerek meg a patkányok táncoljanak bennük, mint hogy egy emberi léleknek adjon benne szállást... valakinek, akit az apja is mindig a fiának tekintett... Tudja, micsoda maga? Megmondom: testvérgyilkos. S azt is tudom, hogy miért. Észre vette, hogy Gilet úr érdekelt engem, s ettől a falnak megy. A buta képe alatt több gonoszság szorult magába, mint akárki másba... Hát igenis, érdekelt... nagyon is érdekelt...

- De, Flore...

- Semmi: „De, Flore!...” Ugyan kereshet magának még egy Flore-t, ha talál, de úgy segítsen meg az Isten, hogy inkább mérget iszom, mint hogy egy percig is itt maradjak, ebben az istenverte kaszárnnyában. Hálístennek egy fillérjébe sem kerültem az alatt a tizenkét esztendő alatt, hogy itt voltam magánál, s a tetejébe még ingyen is szórakozott velem. Mindenütt másutt megkerestem volna a kenyeremet... főzéssel, mosással, takarítással, bevásárlással, az ügyeinek az ellátásával, látástól vakulásig való munkámmal... s tessék, most ez a hála!

- De, Flore...

- Flore... Flore... egyebet sem hallok! Hát csak találjon magának még egy Flore-t az ötvenegy évével meg a rossz egészségével... hisz olyan rohamosan vénül, hogy ijesztő... én csak tudom. Arról nem is szólva, hogy milyen unalmas magával az élet...

- De, Flore...

- Hagyjon békén!

S azzal Flore kiment, s úgy becsapta az ajtót, hogy belerengett a ház, majd hogy be nem dőlt. Jean-Jacques Rouget pedig halkán kinyitotta az ajtót, s még annál is halkabban belopódzott a konyhába, ahol Flore még mindig porolt.

- De, Flore - mondta ez a birka -, eddig még egy szót sem szóltál arról, hogy mit kívánsz. Honnét tudod hát, hogy nem egyezem bele?

- Először is - folytatta Flore -, szükség van a házban egy férfirra. Tudják magáról, hogy tíz meg tizenöt, meg húsz ezer frankot tart idehaza, s ha valaki ki akarná rabolni, még meg is ölhet bennünket. Semmi kedvem arra, hogy egy reggel arra ébredjek, hogy négyfelé daraboltak, mint azt a szegény cselédlányt, aki elég ostoba volt ahhoz, hogy a gazdája védelmére keljen. De ha tudják rólunk, hogy egy férfi lakik nálunk, aki bátor, mint Cézár, s nem esett a feje lágyára... mert Max egy szempillantás alatt három tolvajjal is végezne... hát akkor nyugodtabban aludnék. S ha azt mondják majd magának, hogy így szeretem, meg úgy szeretem... meg ehhez hasonló ostobaságokat, akkor tudja, mit fog felelni?... Azt, hogy tudomása van róla, s hogy szegény apja a halálos ágyán a lelkére kötötte, hogy gondoskodjék szegény Maxról. S akkor mindenki befogja majd a száját, mert még a verebek is azt csiripelik Issoudunban, hogy ő fizette a kollégium költségeit, érte? Most már tizenkét éve eszem a maga kenyerét...

- Flore... Flore...

- Mert azért akadt nem egy ember a városban, aki udvarolt nekem, tudja meg! Aranyláncokat ajánlottak, meg órákat... „Kis Flore, ha otthagynád azt a hülye Rouget papát...” Mert így beszéltek magáról... „Hogy én elhagyjam!... ezt a gyámoltalan szegény embert, hát mi lenne szegény fejével?”... - ezt feleltem nekik mindig. Nem bizony, a kecske ott legel, ahol meg van kötve.

- Ó, Flore, nincs rajtad kívül senkim a világon, s olyan boldog vagyok... Ha ezzel örömet szerzek neked, gyermekem, hát költözzék ide az a Maxence Gilet, még az asztalomnál is eltűröm...

- Hát az a legkevesebb...

- Jól van, jól van, ne haragudj már...

- Ahol egy ember számára van hely, ott ketten is elférnek - felelte a lány nevetve. - Ha pedig most kedves akar lenni hozzám, akkor tudja, mit tegyen, angyalom? Négy óra tájban elmegy sétálni a községháza környékére, s úgy intézi a dolgot, hogy találkozzék Gilet őrnagy úrral, aztán meghívja vacsorára. Ha szabadkozik, akkor megmondja neki, hogy nekem akar vele örömet szerezni, és amilyen gáláns ember, nem fogja visszautasítani. Aztán a körte és a sajt között, amikor majd a múltjáról beszél, a hajóbörtönről, amelyet persze maga fog szóba hozni... nos akkor meghívja, hogy lakjék nálunk... Ha ellenkeznék, nyugodt lehet, én majd ráveszem...

Lassan ballagva a Baron körúton, az agglegény elgondolkodott a törtéteken - már amennyire még tudott gondolkodni. Ha elválnék Flore-tól (már a pusztá gondolatra is elhomályosult az agyveleje), hol találna másik asszonyra?... Házasodjék meg?... Az ő korában csak a pénzéért mennének hozzá, s a törvényes feleség még kegyetlenebbül kizsákmányolná, mint Flore. Arról nem is szólva, hogy halálos rettegést keltett benne már annak a gondolata is, hogy búcsút kellene vennie ettől a gyöngéd szeretettől, bármilyen kétesnek látszik is alapjában véve. Így hát tőle telhetőleg szeretetre méltó volt Gilet őrnagyhoz, s Flore kívánsága szerint tanúk jelenlétében hívta meg vacsorára, hogy kímélje Maxence érzékenységét.

Flore és gazdája kibékült; de ettől a naptól kezdve Jean-Jacques olyan árnyalatokra lett figyel-messé, amelyek napnál világosabban bizonyították, mennyire megváltozott a Zurbolónő iránta érzett szeretete. Flore Brazier két álló héten át egyébről sem beszélt az üzletekben, a piacon, a szomszédasszonyokkal, akikkel összetalálkozott, mint Rouget úr túrhetetlen zsarnokságáról: aki a fejébe vette, hogy házába fogadja törvénytelen fivérét. De senki sem ült fel a kis szín-játéknak, amely megerősítette a Flore körmönfont ravaszságáról szóló véleményeket. Rouget papát azonban valósággal boldoggá tette Max beköltözése a házba.

Vendége a végletekig figyelmes volt hozzá, minden szolgálai alázat nélkül, elbeszélgetett, elpolitizált vele, olykor még sétájára is elkísérte. Flore azonban nem akart többé főzni, a konyha tönkreteszi a kezét, mondta. A Rend nagymesterének kívánságára Cognette beaján-lotta egyik rokonát, egy vénkisasszonyt, kitűnő szakácsnőt, akinek nemrég halt meg a gazdája, egy öreg pap, anélkül hogy végrendeletében gondoskodott volna cselédjéről; életre-halálra hú lesz Maxhoz és Flore-hoz, ígérte Cognette. Kettejük nevében a kocsmárosné háromszáz livre járadékot ígért a vénlánynak, ha tíz évig tisztességgel, becsülettel s tapintattal ellátja munkáját.

Védie ekkor hatvanadik éve körül járt, s himlőhelyes arcának tapintatos csúnyaságát könnyű-szerrel el lehetett viselni. Mihelyt Védie elfoglalta állását, a Zurbolónő Brazier-né asszonnyá változott át. Füzöt viselt, selyemből, szép gyapjúszövetből vagy pamutból készült ruhákat, az

évszakok szerint váltva. Nyakfodrokat, drága mellkendőket, hímzett főkötőket, csipkegallérkákat vásárolt, lábát topánkába bújta, elegáns, szép ruhái valósággal megfiatalították. Olyan volt, mint a csiszolatlan gyémánt, mikor az ékszerész megköszörülteti s foglalatba teszi, hogy érvényre juttassa értékét. Meg akarta adni Maxnak a kellő tiszteletet. 1817-ben, az első év végén Bourges-ből egy állítólagos angol telivért hozatott a szegény őrnagynak, aki már elunta a gyaloglást. Max a környéken felszedett egy volt császári testőrdzsidást, egy Kouski nevű lengyelt, aki nagy nyomorban élt, s boldogan elszegődött inasnak Rouget őrnagy úrhoz. Kouski imádta Maxot, főként a három királpárti tiszttel vívott párbaja után. 1817-től kezdve tehát öt ember lakta a Rouget házat, három úr és két szolga, s az évi kiadás nyolcezer frankra emelkedett.

Amikor Bridau-né hazajött Issoudunbe, hogy - Desroches ügyvéd szavával élve - megmentse nagy veszélyben forgó örökségét -, Rouget papa már testileg-lelkileg mind jobban elfásult, eltespedt. Brazier kisasszony közvetlenül azután, hogy Max befészkelte magát a házba, konyháját s asztalát valósággal kanonoki szintre emelte. Rouget rákapott a bő kosztra, mind többet evett, egyre kevésbé tudott ellenállni Védie remek főztjének. A kitűnő s bőséges koszt ellenére nemigen hízott meg. Napról napra gyengült, mintha beteg volna - talán az emésztés fáradságaitól -, szeme alatt mély karikák húzódtak. De ha sétáin a polgárok egészsége iránt érdeklődtek, így felelt:

- Soha ilyen jól még nem éreztem magam.

Minthogy mindig is korlátolt embernek tartották, senkinek sem tűnt fel észbeli képességeinek gyors hanyatlása. Csak Flore iránti szerelme tartotta benne a lelket, csak általa élt és létezett. Gyengeségében mind kevésbé tudott neki ellenállni, a szeme rebbenésének is engedelmessékedett, úgy leste ennek a nőszemélynek minden mozdulatát, ahogy a kutya figyel gazdájára legkisebb moccanására is. Ahogy Hochonné asszony mondta, Rouget papa ötvenhét éves korára öregebbnek látszott az akkor már nyolcvanéves Hochonnál.

Elképzelték, s nem ok nélkül, hogy Max lakosztálya méltó volt e kedves fiúhoz. Hat év alatt az őrnagy fokozatosan megszépítette lakását, minden kis részletét kényelmesebbé tette mind a maga, mind Flore számára. De csak annyira, amennyire az issouduni ízlésből tellett: a lakásnak színes üveglakai, eléggé csinos kárpitjai voltak, mahagóni bútorai, aranyozott szélű tükrök, piros szegélyű muszlinfüggönyei s végül egy mennyezetes ágya, melynek függönyei - a fényűzés teteje! - úgy voltak elrendezve, mint egy gazdag vidéki menyecskéé; olcsó divatlapokban látni ilyeneket, Párizsban már a szatócsok sem állítanak be nászágnak. Sokat beszéltek, szörnyűlködve emlegették, hogy a lépcsőt gyékényszőnyeggel terítették le, nyilván, hogy tompítsák a léptek zaját; Max - ha hajnaltájt ért haza -, nem is ébresztett fel senkit. Rouget sohasem sejtette, milyen szerepe van vendégének a Semmittevésrend Lovagjainak éjszakai kalandjaiban.

Nyolc óra tájt Flore rózsaszín-csíkos pamutpongyolában, csipkés főkötőben, lábán prémmel bélelt papucsban halkán benyitott Max szobájába; amikor látta, hogy a férfi még alszik, megállt az ágya előtt.

- Későn jött haza, hajnali fél négykor. Micsoda szervezete van, hogy bírja ezt, milyen erős ez a drága ember! Vajon mit követtek el az éjjel?

- Nini, itt vagy, kis Flore-om - mondta Max felriadva; katonakorában a háború viszontagságai hozzászoktatták, hogy bármilyen kimerült is, tiszta fejjel, hidegvérűen ébredjen.

- Még alszol, elmegyek...

- Nem, maradj! Nagy dolgok történtek.

- Valami csacsiságot követtetek el az éjjel?

- Ugyan! Rólunk meg az öreg hülyéről van szó... Soha nem beszéltél nekem a családjáról. Nos, most itt van a nyakunkon... mármint a család, s alighanem sok bajt fog nekünk okozni...

- No, majd előveszem az öreget - mondta Flore.

- Brazier kisasszony - felelte Max kimérten -, nagyon is komoly dologról van szó, ne vegyük félvállról! Küldd be a kávémat, majd itt iszom meg az ágyban, s közben átgondolom, hogy mi a tennivaló... Gyere vissza kilencre, majd akkor megbeszéljük. Addig is tégy úgy, mintha semmiről sem tudnál!

A hír hatása alatt Flore magára hagyta Maxot, s a konyhába ment, megfőzni a kávé; de egy negyedórával később Baruch hirtelen berontott a szobába.

- Fario keresi a szekérét! - jelentette a nagymesternek. Max öt perc alatt felöltözött, lefutott a lépcsőn, majd mintha csak sétálni akarna, elballagott a toronyhoz, ahol nagy csődületet pillantott meg.

- Mi történt itt? - kérdezte átfurakodva a tömegben, hogy a spanyol közelébe jusson.

Fario, ez a sovány, szikár kis ember olyan csúnya volt, mint egy spanyol nemes. Nápolyban varázslónak nézték volna mélyen ülő, lángoló szeme miatt, amely közvetlenül az orra tövében ült. Az emberke szelídnek látszott, mozdulatai méltóságteljesek, nyugodtak, csöndesek voltak; mindenki Fario bácsinak szólította. De mézeskalács színű arcára és szelídsége, bár a járatlanok előtt leplezte, a jó megfigyelőnek mégis elárulta e granadai születésű, félig mór származású parasztember igazi természetét, akit még soha semmi nem hozott ki a sodrából, olyan rendíthetetlenül lusta és egykedvű volt.

- Bizonyos-e abban - kérdezte Max, miután meghallgatta a gabonakereskedő panaszait -, hogy idehozta a szekérét? Mert Issoudunban hálistennek nincsenek tolvajok.

- Itt volt ni...

- Talán nem fogta ki a lovat a szekérből, az vihette el.

- Amott a ló ni! - felelte Fario, a felszerszámozott állatra mutatva, amely harminc lépéssel odább álldogált a mezőn.

Max méltóságteljesen elindult a ló felé. Onnét, ha felemelte tekintetét, felláthatott a torony tövéig, a tömeg tudniillik a domb lábánál verődött össze. Mindenki követte Maxot; a kópé épp ezt akarta.

- Nem vágott valaki zsebre szórakozottságában egy szekeret? - kiáltotta Francois.

- Gyerünk, kutassuk át a zsebeket! - mondta Baruch. Mindenfelől hangos nevetés hallatszott. Fario káromkodott.

Spanyoloknál a káromkodás a düh legmagasabb fokát jelzi.

- Könnyű a szekered? - kérdezte Max.

- Hogy könnyű-e? - ismételte meg Fario. - Ha azoknak, akik most nevetnek rajtam, a lábára gurulna, esküszöm, nem fájlalnák többé a tyúkszemüket.

- Pedig ördögien könnyű kell hogy legyen - felelte Max, a torony felé mutatva -, mert lám felrepült a dombra.

E szavakra minden tekintet a magasba emelkedett. Egy pillanat alatt olyan lárma keletkezett, mint vásáron, ha veszekedés támad. Az emberek egymásnak mutogatták a tündérszekeret. Mindenki egyszerre beszélt.

- Úgy látszik, az ördög pártfogolja a fogadósokat, akik mind pokolra fognak kerülni - mondta ifjabb Goddet a megdöbbsent kereskedőnek. - Meg akart leckéztetni, mert az utcán hagyta a szekeredet, ahelyett, hogy beállította volna a vendégfogadó kocsiszínébe.

E megjegyzésre a tömeg hangos pfujozásban tört ki, mert Fario fősvény hírében állt.

- Ejnye, jóember - mondta Max -, azért ne keseredj el! Majd felmegyünk a toronyhoz, s megnézzük, hogy került oda a szekered. Teringettét, nem hagyunk mi cserben, megsegítünk... Jössz, Baruch? Te pedig - súgta Francois fülébe - tereld el a tömeget, s ügyelj rá, hogy mire meglátsz bennünket, senki ne legyen a domb tövében.

Fario, Max, Baruch és még három lovag felkapaszkodott a toronyhoz. A kaptató elég veszélyes volt, s Max Farióval együtt megállapította: semmi jele, semmi nyoma annak, hogy szekér jött volna erre. Fario végképp megzavarodott; ez csak varázslat lehet, gondolta. A csúcsra érve mindent alaposan megvizsgáltak, de a dolog teljességgel hihetetlennek látszott.

- Hogyan fogjuk levinni? - kérdezte a spanyol, akinek apró, fekete szemében most először csillant fel a rémület, beesett, sárga arca, amely soha nem változott el, hirtelen elfehéredett.

- Ugyan - mondta Max -, nem olyan nehéz az...

S kihasználva a gabonakereskedő zavarát, két erős markával megragadta a szekér rúdját, mintha le akarná taszítani a mélybe; mikor a jármű már kicsúszott a kezéből, dörgő hangon elkiáltotta magát:

- Vigyázat odalent!

Baj nem történhetett, mert Francois idejében figyelmeztette az embereket, s azok kíváncsiságukban már amúgy is hátrább húzódtak, hogy jobban lássák, mi történik odafent. A szekér látványos zuhanása után ezer darabra tört.

- Már lent is van - mondta Baruch.

- Rablók... gazemberek! - kiáltotta Fario. - Bizonyára ti hoztátok fel ide.

A spanyol káromkodását hallva, Max, Baruch és három társa hangosan elnevette magát.

- Segíteni akartunk rajtad - mondta Max hűvösen -, az átkozott szekered majd hogy magával nem rántott..., s most ez a köszönet érte! Miféle országból származol te?

- Egy országból, ahol nem ismerik a bocsánatot - felelte Fario, dühtől remegve. - Az én szekeremen fogsz a pokolba hajtani... Hacsak nem veszel helyette másikat! - tette hozzá hirtelen oly szelídre válva, mint a bárány.

- Majd beszélünk róla - mondta Max lefelé menet. Amikor leértek a domb lábához, s elérték a nevetgélők első csoportját, Max megfogta Fario egyik kabátgombját.

- Rendben van, kedves Fario papa - mondta -, kapsz tőlem ajándékba egy remek szekeret, ha adsz kétszázötven frankot; de azért már nem szavatolok, hogy az is fel tud majd mászni a toronyba.

Erre az újabb ugratásra Fario már oly hidegvérűen felelt, mintha egy gabonaüzlet megkötéséről volna szó.

- Isten látja lelkemet - mondta -, soha jobb helyre nem tehetné Rouget papa pénzét, mintha megtérítené nekem szegény öreg szekerem árát.

Max elsápadt, s félelmetes öklét Farióra emelte; de Baruch, aki tudta, hogy az ütés nemcsak a spanyolt érné, odább lökte Fariót, mint pelyhet.

- Ne csinálj ostobaságokat! - súgta Max fülébe. A rendreutasított őrnagy elnevette magát.

- Én tévedésből eltörtem a kocsidat - mondta Fariónak -, te fizetségképp megrágalmaztál, nem tartozunk egymásnak.

- Majd meglátjuk - mormogta Fario. - De legalább tudom, hogy mennyit ért a szekerem.

- Ugyan, Max, miért társalogsz vele? - mondta a jelenet egyik tanúja, aki nem tartozott a Semmittevésrendhez.

- Viszontlátásra, Gilet úr, egyelőre még nem köszönöm meg a segítségét - kiáltotta a gabonakereskedő, felült a lovára, s a tömeg üdvözlője közepette elvágatott.

- Eltesszük magának az abroncsokat - kiáltotta utána egy bognár, aki azért jött, hogy szemügyre vegye az esés következményeit. A kocsirúd nyílegyenesen befürödött a földbe.

Max, akit szíven talált a spanyol megjegyzése, sápadtan, gondolataiba merülve távozott. Őt napig egyébről sem beszéltek Issoudunben, mint Fario szekeréről. Sorsa arra kárhoztatta, hogy nagy utat tegyen meg - ahogy ifjabb Goddet mondta -, mert bejárta egész Berryt, ahol szájról szájra adták egymásnak az emberek Max és Baruch ugratásait. Így hát - s a spanyol ezt vette a legjobban a szívére -, még egy héttel az esemény után is megyeszerte róla beszéltek, a pletykának ő volt egyetlen tárgya. A bosszúszomjas spanyol kíméletlen válasza Maxot és a Zurbolónőt is az érdeklődés középpontjába vonták, száz rosszmájú megjegyzés forratagába, melyeket Issoudunben egymás fülébe súgtak, Bourges-ban, Vatanban, Vierzonban, Chateauroux-ban hangosan mondtak el egymásnak az emberek. Maxence Gilet eléggé ismerte a vidéket ahhoz, hogy tudja, mennyi méreg fröcskölt e megjegyzésekből.

„Pedig nem lehet bekötni a szájukat - gondolta magában. - Ezt rosszul csináltam!”

- Hallod-e, Max - mondta neki Francois belekarolva -, estére megérkeznek...

- Kicsoda?

- Bridau-ék. Nagyanyám most kapott levelet a keresztlányától.

- Ide figyelj, fiam - súgta Max a fülébe -, sokat gondolkoztam az ügyön. Nem szabad kiderülnie, hogy akár Flore, akár én neheztelünk Bridau-ékra. Nektek, Hochonéknak kell útilaput kötnötök az örökösök talpa alá. Vedd alaposan szemügyre a párizsiakat, s holnap este, Cognette-nál, mire majd én is megnéztem őket magamnak, meg fogjuk beszélni, mit kell tennünk, hogy összeveszejtsük őket nagyapáddal.

- A spanyol megtalálta Max páncélján a rést - mondta Francois unokaöccsének, hazatérve, miközben szemmel kísérte ugyancsak hazafelé tartó barátját.

Mialatt Max a spanyollal vesződött, Flore - lakótársának tanácsai ellenére - nem tudta tovább türtőztetni dühét, s nem törődve azzal, hogy használ-e, árt-e Max terveinek, szabadjára engedte haragját a szegény agglegény ellen. Valahányszor Jean-Jacques magára haragította Flore-t, a Zurbolónő nyomban megvonta tőle minden gondoskodását, megszokott durva hízeltedéseit, amelyek oly boldoggá tették szegény Rouget papát. Penitenciára fogta. Beszédéből egyszerre eltűntek a különféle hangsúlyú kis becéző szavak, amelyeket többé-kevésbé gyöngéd pillantások kísértek: cicám... kutyuskám... kis szívem... angyalom... egérkém... - s helyükbe a hűvös, száraz, gúnyosan tiszteletteljes *ön* lépett, mely mint egy kés járta át a

szerencsétlen ember szívét. Ez az *ön* volt a hadüzenet. Ilyenkor nem jött be Jean-Jacques reggeli felkeléséhez sem, nem adta a kezébe holmiját, nem találta ki kívánságait, nem nézett rá azzal a csodálattal, amelyet minden nő oly remekül tud színlelni, s amely minél közönségesebb, annál jobban esik. Elmaradt az „Olyan friss, mint a rózsa!”, a „Milyen jó színben van!”, a „Milyen szép ma, öreg Jean-om!” elmaradtak a szokásos mókák és malackodások, egyedül kellett felöltöznie. Ha behívta a Zurbolónőt, a lány a lépcsőházból kiabált vissza:

- Nem lehetek egyszerre mindenütt, a reggelijét is készítem, meg a szobában is kiszolgáljam? Elég nagy maga már, egyedül is felöltözhetik.

„Istenem, hát mit vétettem?” - kérdezte magában az öregember, amikor egyszer meleg vizet kért borotválkozáshoz, s Flore gorombán ráförmedt.

- Védie, vigyen fel meleg vizet az úrnak! - kiáltotta.

- Védie, mi baja ma reggel a nagyságos asszonynak? - kérdezte a jóember kábultan a lelkére nehezedő düh szörnyű súlyától.

Flore Brazier megkövetelte, hogy gazdája, Védie, Kouski és Max nagyságos asszonynak szólítsa.

- Úgy látszik, megtudott magáról valami csúnya dolgot - felelte Védie bánatos arccal. - Rosszul teszi, Rouget úr. Lássa én csak egy szegény cseléd vagyok, s joggal mondhatja, hogy ne üssem az orromat a más ember dolgába, de hiába venné sorra a világ valamennyi asszonyszemélyét, mint az a király, akiről a Szentírás beszél, akkor sem találna szebbet, jobbat, mint a nagyságos asszony. A lába nyomát is meg kellene csókolnia... Istenemre mondom, ha bánatot okoz neki, az olyan, mintha a saját szívébe döfné a kést. Ma reggel is láttam, hogy könnyes a szeme.

Azzal kiment, s magára hagyta a földig sújtott agglegényt, aki karosszékebe roskadt, s mint egy mélabús elmebeteg, maga elé bámulva a semmibe, elfelejtett megborotválkozni. Gyöngédségnek és ridegségnek ez az állandó váltakozása úgy hatott a szegény, gyöngé emberre, akiben csak érzékeny szerelme tartotta a lelket, mint trópusi forróságnak és északi-sarki hidegnek átmenet nélküli váltakozása az emberi szervezetre. Lelki tüdőgyulladások roncolták a testét, megannyi súlyos betegség. Flore volt az egyetlen ember a világon, aki így hatott rá, mert csak őhöz tudott épp olyan jó lenni, amilyen együgyű volt.

- Mi az, még mindig nem borotválkozott meg? - kérdezte Flore a küszöbről.

Rouget papa hirtelen rémületében felugrott a helyéről, sápadt, feldúlt arca egy pillanatra kivörösödött; de panaszkodni nem mert.

- A villásreggeli fel van tálalva. Bátran lemehet papucsban, hálókabátban, amúgy is egyedül lesz az asztalnál.

S a választ meg sem várva, eltűnt. Az öreg számára az volt a legnagyobb büntetés, ha egyedül kellett étkeznie, ez okozta neki a legnagyobb fájdalmat, mert étkezés közben szeretett beszélgetni. A lépcső aljára érve, köhögő roham fogta el; az izgalom hatására kiújult a légsőhurutja.

- Köhögj csak! - mondta Flore a konyhában, nem törődve azzal, hogy gazdája meghallhatja. - Istenemre mondom, az öreg gazember olyan szívós, hogy kár törödni vele, kibír az mindent. Túlél az bennünket, mi hamarabb fogunk felfordulni.

A Zurbolónő, ha feldühödött, így kedveskedett gazdájának. A szegény öreg bánatában az asztal sarkához húzódott, s a nagy terem közepéről kétségbeesetten nézegette öreg bútorait, képeit.

- Miért nem kötött nyakkendőt? - kérdezte Flore a terembe lépve. - Azt hiszi, olyan kellemes látvány a nyaka: ráncosabb és vörösebb a pulykáénál.

- De hát mit vétettem ellened? - kérdezte Rouget papa, könnyben úszó, kimeredő vízszínű szemét Flore rideg arcára emelve.

- Hogy mit vétett? - ismételte a lány. - Tán nem tudja?... Micsoda képmutató! Nővére, Agathe, aki úgy nővére magának, mint én az issouduni toronynak, már ha azt nézem, amit a boldogult apja mondott erről a dologról, szóval ez a nő, aki magának se inge, se gallérja... idejön Párizsból a fiával, azzal a kétgarasos mázolóval együtt... idejön meglátogatni magát...

- A nővérem és az öcsém Issoudunbe jönnek? - kérdezte az öreg elhűlve.

- Ugyan már, ne adja az ártatlant! Azt akarja elhíttetni velem, hogy nem hívta meg őket? Jobban kösse fel a gatyáját, ha engem akar rászedni! De nyugodt lehet, nem fogjuk zavarni a maga párizsi vendégeit, mert mielőtt beteszik ide a lábukat, úgy eltűnünk mi innét, Max is, én is, hogy soha többé nem lát bennünket. Ami pedig a végrendeletét illeti, hát itt a szeme láttára fogom széttépni... Hagyja csak a vagyonát a családjára, hisz nem vagyunk a maga családja! Aztán majd meglátjuk, mennyi gondoskodásban lesz része... önzetlen gondoskodásban... ezeknek az embereknek a részéről, akik harminc éve nem látták magát, sőt egyáltalán nem is ismerik! Azt hiszi, a nővére, ez a harminchat karátos szentasszony helyettesíteni tud engem?

- Ennyi az egész, kis Flore-om? - kiáltotta az öregember. - De hisz nem is engedem be a házamba sem a nővéremet, sem az öcséimet... Esküszöm, most hallom először, hogy idejönnek... Ezt az az öreg álszent Hochonné eszelte ki...

Max, aki meghallotta Rouget papa válaszát, hirtelen benyitott a szobába.

- Mi történik itt? - kérdezte fölényesen.

- Drága Maxom - kiáltotta az öreg, boldogan, hogy megszerezheti a katonatiszt segítségét, aki Flore-ral kötött egyezségük alapján mindig neki adott igazat -, esküszöm mindenre, ami szent, hogy most hallok először erről a hírről. Sohasem írtam a nővéremnek, hisz már az apám megígértette velem, hogy semmit sem hagyok rá a vagyonomból, inkább az egyházra tesztálom... Egyszóval, sem Agathe nővéremet, sem fiait nem engedem be a házamba...

- Apjának nem volt igaza, kedves Jean-Jacques-om, s Brazier asszonynak különösképp nincs - felelte Max. - Apja tudta, hogy mit tesz, de már meghalt, s a gyűlölete is vele enyészett... A húga mégis csak a húga, az öcséi is az öcséi. Tartozik annyival önmagának, de nekünk is, hogy szívesen fogadja őket. Mit szólnának Issoudunben? A kutyamindenit, amúgy is torkig vagyok már mindezzel, s most még azt halljam, hogy mi lakat alatt tartjuk, hogy fogoly a saját házában, hogy felbiztattuk az örökösei ellen, hogy a hagyatékára pályázunk!... Isten látja lelkemet, hogy ha még egy ilyen rágalmat hallok, bottal üthetik a nyomomat. Megelégteltem én már ezt az egyet is!... Gyerünk, ebédeljünk!

Flore, aki egyszeriben olyan szelíd lett, mint a hermelin, Védie-vel együtt gyorsan megterített. Rouget papa pedig eltelve csodálattal Max iránt, kézen fogta a fiatalembert, s az egyik ablakmélyedésbe vonta.

- Ha fiam volna, Max, azt sem szeretném jobban nálad - mondta neki halkan. - És Flore-nak igaza volt, ti ketten vagytok az én családom. Becsületes ember vagy, Max, és teljesen igazad van abban, amit mondtál.

- Meg kell ünnepelnie nővére és öccse megérkezését - szakította félbe Max -, de a rendelkezéseim nem szabad változtatnia, így eleget tesz apja kívánságának s az illemnek is...

- Édeseim, gyertek már - kiáltotta Flore vidáman -, a ragu kihűl. Nesze, kis egérkém, itt egy szárnya - mondta Jean-Jacques-ra mosolyogva.

E szóra a vénember lópofájáról egyszerre eloszlott a hullaszerű sápadtság, lógó ajkán ópium-mámoros mosoly ragyogott; de aztán újra elővette a köhögés, mivel az a boldogság, hogy Flore újra kegyeibe fogadta, ugyanúgy felizgatta, mint az előbb az, hogy büntetést mért ki rá. A Zurbolónő felállt, levette válláról kis kasmírkendőjét, s nyakkendő helyett az öregember nyakára csavarta.

- Hát nem számárság az, hogy ilyen semmiségek miatt mindjárt bűnnek ereszti a fejét? - mondta. - Fogja, vén számár! ez jót fog tenni, a szívem fölött viseltem...

- Milyen jó lány! - mondta Rouget Maxnak, amikor a lány elment az öreg fekete bársonysapkájáért, hogy befedje vele majdnem teljesen kopasz fejét.

- Éppoly jó, mint amilyen szép - felelte Max -, csak egy kissé szókimondó, mint mindazok, akik a szívüket a tenyerükön hordják.

Lehet, hogy szemünkre fogják hányni e leírás nyersségét, és sokan talán azon a nézeten lesznek, hogy a Zurbolónő jellemén túlságosan kiütköznek a valóság durva vonásai, amelyeket a festő jobb, ha árnyékban hagy. Sajnos, ez a már százszor és szörnyűnél szörnyűbb változatokkal eljátszott jelenet, durva formájában és elrettentő valóságosságával is típusa azoknak, amelyeket a nők - álljanak a társadalmi ranglétra bármely fokán - mindig újra felelevenítenek, ha valamilyen érdek letérítette őket az engedelmesség útjáról, és kezükbe kaparintották a hatalmat. Mint a nagy politikusok, ők is azt tartják, hogy a cél szentesíti az eszközt. Flore Brazier és egy hercegnő, a hercegnő és a leggazdagabb polgárasszony, a polgárasszony és egy fényűzően kitartott nő között csak annyi a különbség, amennyit neveltetésük és környezetük meghatároz. A nagyvilági hölgy duzzogással pótolja a Zurbolónő durvaságait. A keserű tréfálkozások, a szellemes gúny, a hűvös megvetés, a képmutató siralmak, a mondvacsinált veszekedések minden társadalmi rétegben ugyanolyan célravezetőnek bizonyulnak, mint ennek az issouduni Éverard-nének közönséges szidalmi.

Max oly mulatságosan adta elő Fario kalandjait, hogy megnevettette az öregembert. Védie és Kouski, akik a folyosóról hallgatták végig a történetet, hangos nevetésben törtek ki. Flore is halálra nevette magát. Ebéd után, mialatt Jean-Jacques az újságokat olvasta - mert időközben előfizettek a *Constitutionnel*-re és a *Pandore*-ra -, Max felvitte magához Flore-t.

- Bizonyos vagy abban, hogy amióta téged tett meg örökösévé, nem írt másik végrendeletet?

- Nincs mivel írnia - felelte Flore.

- Közjegyzőnek is lediktálhatta - felelte Max. - De ha eddig még nem is tette meg, számolnunk kell ezzel a lehetőséggel. Tehát fogadjuk szívesen Bridau-ékat, de igyekezzünk a lehető leggyorsabban pénzzé tenni minden jelzálogkölcönt. A közjegyzők szívesen vállalkoznak az ilyen átírásokra, az ilyesmi bőséges eszem-izommal jár. A járadék árfolyama naponta emelkedik, rövidesen meghódítjuk Spanyolországot, s megszabadítjuk VII. Ferdinándot a cortezeitől, lehet, hogy jövőre a járadékot már névértékén felül fogják jegyezni. Nem lesz tehát rossz üzlet, ha az öreg hétszázötvenezer frankját nyolcvankilences árfolyamon államkötvénybe fektetjük. Legalább ezt megmentjük.

- Kitűnő ötlet - mondta Flore.

- S minthogy nyolcszázkilencvenezer frankért ötvenezer frank járadékot kapunk, fel kellene vele vétetni két évi lejáráttal száznegyvenezer frankot, kétszeri törlesztésre. Két év leforgása alatt Párizsból százezer frankot, itt kilencvenezret kapunk, tehát semmit sem kockáztatunk.

- Szép Maxom, hova lennénk nélküled?

- Holnap este pedig Cognette-nál, ha már majd megismertem a párizsiakat, módot fogok találni arra, hogy magukkal Hochonékkal köttessek útilaput a talpuk alá.

- Milyen okos vagy, angyalom! A legédesebb férfi a világon.

A Szent János tér egy utca közepe táján terül el, amelynek felső felét Nagy Narette-nak, az alsót Kis Narette-nak hívják. Berryben a *narette* szó ugyanazt jelenti, mint Genovában a *salita*; meredeken kaptató utcát. A Szent János tértől a Villate-kapuig az utca erősen partos. Az öreg Hochon úr háza épp szemben áll Jean-Jacques-ével; a szobából, amelyben Hochonné asszony lakott, az ablakon át - ha az ajtók nyitva voltak, vagy a függönyök félre voltak húzva - gyakran meg lehetett figyelni, mi történik Rouget papánál, ugyanígy *vice versa*. Hochon úr háza annyira hasonlított Rouget-éhez, hogy feltehetően ugyanaz az építész tervezte mind a kettőt. Hochon, aki egyébként szintén Issoudun-ben született, azelőtt adófelügyelő volt Selles-en-Berryben, majd hazatérve feleségül vette Lousteau, a gáláns helyettes képviselő húgát, és selles-i hivatalát felcserélte az issouduni adófelügyelőséggel. 1786-ban már nyugállományban volt, óvatosan kikerülte a Forradalom viharait, amelynek elveit egyébként teljes szívből helyeselte, mint minden *tisztességes ember*, aki a farkasokkal együtt üvölt. Zsugori hírét nem véletlenül kapta. De csak ismétlésekbe bocsátkoznánk, ha újra lefestenők arcképét; fősvénységének jellemzésére elég lesz egyetlen mozzanat, amely teljes életnagyságban az olvasó elé állítja majd Hochon urat.

Mikor lánya, aki azóta elhalálozott, feleségül ment az egyik Borniche fiúhoz, Hochonéknak vendégül kellett látniuk a Borniche családot. A fiatal férj, akire nagy vagyon várt, azon való bánatában, hogy rossz üzletet kötött, s apja, anyja nem sietett segítségére, a túlvilágra költözött; szülei, az öreg Borniche-ék - akik ekkor még éltek - boldogan fogadták Hochon úrnak azt az ajánlatát, hogy - elsősorban lánya hozományának megmentése érdekében - vállalja a gyám tisztét. A szerződés aláírása napján a nagyszülők összegyűltek a teremben, vasárnapi ruhájukban, Hochonék a terem egyik oldalán, Borniche-ék a másikon. Miközben a fiatal Héron közjegyzői méltósága tudatában hangosan felolvasta a szerződést, hirtelen belép a szakácsnő, s egy darab madzagot kér Hochon úrtól, hogy elköthesse vele a vacsora majdani fénypontjának, egy pulykának a nyakát. Az egykori adófelügyelő ekkor császárkabátja zsebéből előráncigál egy darab használt madzagot, amellyel nyilván valamilyen csomagot zsinegeltek át, s átnyújtja, de még mielőtt a szakácsné elérhette volna az ajtót, utána kiált:

- Aztán visszaadd, Gritte!...

Berryben Gritte a Marguerite név rövidítése. Ezek után bizonyára már jobban megértjük mind Hochon urat magát, mind azt a számtalan élcet, amelyet városszerte az öttagú család számlájára gyártottak.

Az öreg Hochon évről évre rigolyásabb és szörszálhasogatóbb lett, s ez idő tájt már nyolcvanötödik évét taposta. Az a fajta ember volt, aki egy érdekes beszélgetés közepette az utcán lehajolt egy gombostűért, megjegyezvén: „Egy asszony egynapi kereset!” - s a tűt kezelője hajtókájába szúrja. Keservesen panaszkodott a modern szövetek rossz minőségére, felhozván, hogy császárkabátja mindössze tíz évig tartott. Magas termetű, szikár, sovány ember volt, sárgás arcbőrrel, kevés beszédű, olvasni is csak keveset olvasott, óvakodott attól, hogy elfárasssa magát; mint a keletiek, sokat adott a formaságokra, odahaza is - maga mérve ki az ételt, italt - takarékos, józan életre szorította egyébként nagyszámú családját, amely feleségéből,

unokáiból, Baruchból és Adolphine-ből (az öreg Borniche-ok örököseiből) s végül másik fiúunokájából, Francois Hochonból állt.

Az idősebb Hochon fiút 1813-ban hívták be a sorozásból kimaradt úrfiúk közül az úgynevezett *díszőrséghez*; a hanaui csatában esett el. Az Hochon vagyonnak ez a jövődöbeli örököse gazdagon és korán házasodott, nehogy sorozás alá kerüljön; de sorsát előre látva, hamar felélte vagyonát. Felesége, aki messziről követte a francia hadsereget, 1814-ben halt meg Strasbourg-ban, egy csomó adósságot hagyva hátra, amelyet azonban az öreg Hochon nem fizetett ki, a régi jogszolgáltatásnak arra a tételére hivatkozva, hogy a *feleségek kiskorúak*.

De azért még mindig öten maradtak: három unoka és két nagyszülő élt a házban. A városban változatlanul tovább csúfolódtak rajtuk, mert vidéken egy jó élc sohasem avul el. Az akkor hatvanéves Gritte látta el az egész házimunkát.

A ház tágas volt, mégis kevés volt benne a bútor. Ennek ellenére kényelmesen elszállásolták Joseph-et és Bridau-né asszonyt a második emelet két szobájában. Ekkor bánta meg az öreg Hochon, hogy mindegyikben megtartott egy-egy ágyat, mellette egy-egy kárpitozott karosszéket nyers fából, s egy diófa asztalt széles szájú vizeskancsóval és kék szegélyű mosdótállal. Ebben a két szobában tartotta az öregember téli almáit és körtéit, naspolyáit és birsalmáit, szalmán kiterítve, amelyen vígan táncoltak a patkányok és az egerek; a két szobának következőképp gyümölcs- és egérszaga volt. Hochonné asszony feltakarította a szobákat; a helyenként lemálladozott falikárpitot ragasztó ostyával visszaragasztották, s régi muszlinruháiból készült kis függönyöket akasztottak az ablakokra. Minthogy férje nem volt hajlandó arra, hogy néhány futószőnyeget vásároljon, a saját ágylőjét adta oda kis Agathe-jának, akit negyvenhét éves kora s anyai méltósága létére még mindig *szegény kicsikémnek* nevezett. Borniche-éktől két éjjeliszekrényt kért kölcsön, s egy ócskástól, Cognette-nak egy szomszédjától nagy merészen két rézfogantyús, öreg komódot vett bérbe. Volt két pár drága fából készült karos gyertyatartója; ezeket apja esztergálta, akinek rögeszméje volt az eszterga. 1770-től 1780-ig a gazdag emberek divatból mind kitanultak valamilyen mesterséget, s az öreg Lousteau, az adóügyi főhivatal egykori írnoka, esztergályos lett, mint ahogy XVI. Lajos kitanulta a lakatosságot. E gyertyatartókat rózsá- és barackfagyökérből készült karikák díszítették... Bizony, Hochonné asszony minden veszéllyel dacolva napvilágra hozta ezeket a becses ereklyéket! Ez áldozatkészség s a többi előkészület láttán Hochon úr, aki még mindig nem hitt Bridau-ék érkezésében, egyre komorabb lett.

Annak a napnak a délelőttjén, amelyet Fario megtréfálása tett emlékezetessé, Hochonné asszony villásreggeli után így szólt férjéhez:

- Remélem, Hochon, hogy illően fogadja majd keresztlányomat, Bridau-né asszonyt.

Majd, miután megbizonyosodott arról, hogy unokái már elmentek hazulról, így folytatta:

- Vagyonommal magam rendelkezem, ne kényszerítsen tehát arra, hogy végrendeletemben kárpótoljam Agathe-ot, ha ön netán barátságtalanul fogadná.

- Azt hiszi, asszonyom - felelte Hochon nagyon szelíden -, hogy nem ismerem az illető szabályait...

- Tudja maga, hogy mire célzok, vén alamuszi! Legyen szeretetre méltó vendégeinkhez, s ne feledje el, mennyire szeretem Agathe-ot...

- Maxence Gilet-t is szerette, az pedig egykettőre el fogja tékozolni az örökséget, amely a maga drága Agathe-ját illeti... Bizony, kígyót melengetett a keblén!... De mindegy, végeredményben Rouget pénze így is, úgy is valamilyen Lousteau ivadékra fog szállni.

Ez után a megjegyzés után, amellyel Max és Agathe származására célzott, Hochon ki akart menni a szobából, de az idős Hochonné, ez a még egyenes termetű, szikár öregasszony, rizsporos arcával, szalagos, kerek sapkájával, galambszürke, szűk ujjú ruhájában, lábán papuccsal, az asztalra tette burnótszelencéjét, és így szólt:

- Nem értem, Hochon úr, hogy egy olyan okos ember, mint maga, miképp vetemedhetik arra, hogy ilyen ostobaságokat szajkózzon, amelyek annak idején már megkeserítették szegény barátnőm életét, szegény keresztlányomat pedig megfosztják apja vagyonától. Max Gilet nem a bátyám fia, mondtam is neki elégszer, hogy kár a rá költött pénzért. Elvégre maga éppoly jól tudja, mint én, hogy Rouget-né asszony maga volt az erény...

- A lány pedig méltó anyjához, amilyen ostoba. Előbb elveszti egész vagyonát, aztán olyan remekül neveli fel a két gyerekét, hogy az egyik most börtönben ül, s a felsőházi bíróság elé fogják állítani egy Berton-szerű összeesküvés vádjával, a másik pedig még rosszabb helyzetben van: festőnek ment. Ha a pártfogoltjai addig maradnak itt, míg ki nem szabadítják azt a hülye Rouget-t Max és a Zurbolónő karmaiból, akkor jó néhány cipő kenyeret meg fognak enni ennél az asztalnál.

- Elég Hochon úr! Csak annyit mondok, ön jobban járna, ha Agathe megkapná a pénzét.

Hochon úr fogta a kalapját, elefántcsont gombos sétabotját, s e szörnyű mondattól porig sújtva kiment az ajtón; nem hitte volna, hogy a felesége ennyire el van szánva. Ami Hochonné asszonyt illeti, előszedte imakönyvét, hogy elolvassa az aznapi miseszöveget; mert élemedett kora miatt már nem bírt naponta templomba járni, vásár- és ünnepnapokon is csak nagy fáradtsággal vonszolta el magát az istentiszteletre. Amióta megkapta Agathe válaszát, szokásos könyörgéseit egy új imával is megtetézte, amelyben arra kérte Istent, világosítsa meg Jean-Jacques-ot, áldja meg Agathe-ot, és vigye sikerre vállalkozásában, amelyre ő vette rá.

Hogy meghallgattassék, a plébánost megkérte - titokban tartva a dolgot két unokája előtt, akiket hitetlen *kálomisták*-nak tartott -, mondjon misét az alatt a kilencnapi ájtatosság alatt, amelynek során nevében s megbízásából lányunokája, Adolphine Borniche fog imádkozni a templomban.

Az akkor tizennyolc éves Adolphine, aki már hetedik éve dolgozott nagyanyja mellett, e nagy ház módszeres, rideg egyhangúságában, annyival is szívesebben vállalkozott e kilencedre, mert azt remélte, hogy ezzel felébresztheti maga iránt Joseph Bridau, a nagyapja által annyira félreismert művész érdeklődését, aki épp Hochon úr költötte szörnyű hírével izgatta a fiatal lány kíváncsiságát.

Az öregek, a tisztességes emberek, a családapák, a város vezető emberei egyébként mind Hochonné asszony pártján álltak; rokonszenvük Agathe és gyermekei iránt jól megfért azzal a már régi keletű, titkos megvetéssel, amelyet Maxence Gilet viselt dolgai keltettek bennük. Rouget papa húga és unokaöccse érkezésének híre két pártra osztotta Issoudunt: egyfelől a régi nagypolgárságra, amelynek be kellett érnie azzal, hogy csöndes jó kívánságaival kísérje az eseményeket, de segíteni nem tudott, másfelől a Semmittevésrend Lovagjaira és Max híveire, akiknek, sajnos, bőven volt lehetőségük, hogy borsot törjenek a párizsiak orra alá.

Agathe és Joseph tehát megérkezett a Misère térre, a Gyorskocsi Társaság irodája elé. Három óra volt. Bridau-né asszony fáradsága ellenére mintha hirtelen megfiatalodott volna szülőföldjének láttán, minden lépése tömegével ébresztette fel benne fiatalsága emlékeit és benyomásait. Issoudun akkori körülményei között a párizsiak érkezésének híre tíz perc alatt elterjedt a városban. Hochonné asszony keresztlánya fogadására kiállt a kapuba, s úgy csókolgatta, ölelgette, mintha a saját lánya volna. Hetvenkét évig tartó üres, egyhangú életútja után - amelynek mentén, ha visszafordult, csak három, szerencsétlenül elpusztult gyermekének

koporsóját látta - az öregasszony új anyai érzelmeket nevelt fel szívében az iránt a kislány iránt, akit - ahogy mondani szokta - tizenhat évig a szoknyája mellett látott. A vidéki élet sötétjében úgy dédelgette ezt a régi barátságot, e gyermekkort és emlékeit, mintha Agathe mindig mellette lett volna; ezért is védte oly szenvedélyesen Bridau-ék érdekeit. Agathe-ot diadallal vezette az ebédlőbe, ahol a tiszteletre méltó Hochon úr oly hűvösen fogadta, mint egy be nem gyújtott kemence.

- Ez volna hát Hochon úr, meg vagy elégedve vele? - kérdezte a keresztanya lányától.

- Hajszára olyan, mint amikor utoljára láttam - felelte Agathe.

- Látszik, hogy Párizsból jön, ért a bókokhoz - mondta az aggastyán.

Bemutatkoztak egymásnak: a kis Baruch Borniche, egy hosszú, huszonkét éves fiatalember, a kis huszonnégy éves Francois Hochon s a kis Adolphine, aki irult-pirult, s nem tudott mihez kezdeni a kezével s főképp a szemével, mivel nem akarta azt a látszatot kelteni hogy észreveszi Joseph-et, akit a két fiatalember s az öreg Hochon - bár különböző szempontokból - alaposan szemügyre vett.

A fösvény ezt gondolta:

„Ez alighanem kórházból jön, lábadozó, rengeteget fog enni.”

A két fiú meg ezt mondta magában:

„Micsoda zshivány!... micsoda pofája van! Ez sok borsot fog törni az orrunk alá.”

- Ez itt a festő fiam, az én kedves Joseph-em - mondta Agathe Joseph-re mutatva.

A hangsúlyban, amelyet a *kedves* szónak adott, teljes egészében megmutatkozott az anyai szív; hisz Agathe most is a Luxembourg palota börtöneire gondolt.

- Milyen beteges - kiáltotta Hochonné asszony. - Nem hasonlít rád.

- Nem, asszonyom - felelte Joseph a művészek nyers ártatlanságával -, az apámra hasonlítok, csak csúnyább kiadásban.

Hochonné megszorította Agathe kezét, amelyet a kezében tartott, s egy gyors tekintetet vetett rá. Mozdulata és tekintete mintha ezt jelentette volna:

„Értem én, gyermekem, miért szereted jobban azt a rosszsont Philippe-et.”

- Sohasem láttam az apját, gyermekem - felelte Hochonné asszony hangosan -, de ha csak annyit tudnék önről, hogy az édesanyja gyermeke, már azzal is kiérdemelné szeretetemet. Úgy tudom azonban, hogy ezenfelül tehetséges is, legalábbis a megboldogult Descoings-né asszony szerint. Az egyetlen ember volt családjukban, aki az utolsó időben hírt adott magukról.

- Tehetséges? - ismételte a művész. - Nem, még nem vagyok az, de idővel és türelemmel talán egyszer hírhez és vagyonhoz fogok jutni.

- Festészettel? - kérdezte Hochon úr gúnyosan.

- Adolphine, nézd meg, hogy állunk a vacsorával - mondta Hochonné asszony.

- Anyám - mondta Joseph -, felvitetem a poggyászt, most érkezik.

- Hochon, mutasd meg a szobákat Bridau úrnak - mondta a nagymama unokájának.

Minthogy a vacsorát négy órakor tálalják fel, s még csak fél négy volt, Baruch bement a városba hírt adni a Bridau családról, leírni Agathe ruháját, de mindenekelőtt Joseph-et, aki megviselt, beteges, jellegzetes arcával szinte eszményi megtestesülése volt annak, ahogy az ember az útonállót elképzei. Aznap minden házban csak Joseph-ről folyt a szó.

- Rouget papa húga terhessége alatt alighanem elcsodálkozott egy majmon - mondták -, fia egy orangutánra hasonlít.

- Útonálló képe van, a szeme meg mint a baziliskuszé.

- Azt mondják, furcsa, ijesztő látvány.

- A párizsi művész mind ilyen.

- Gonoszak, mint az ördögfiókák, és kajánok, mint a majmok.

- Ez a foglalkozásukkal jár.

- Most beszéltem Beaussier úrral, azt mondja, nem szeretne vele éjszaka erdőben találkozni. A postakocsiban látta.

- Olyan az arca, mint egy lónak, s úgy hadonászik, mint a bolond.

- Mindenre képes ez a fiú; talán ő az oka, hogy a bátyja, aki szép szál gyerek volt, rossz útra tért.

- Szegény Bridau-né nem lehet valami boldog mellette. Nem kellene élni az alkalommal, hogy itt van, s megfestetni vele az arcképünket?

Következményeként e véleményeknek, amelyek mintha a szél szárnyán repültek volna szét, a kíváncsiság majd kifúrta az emberek oldalát. Mindazok, akiknek joguk volt arra, hogy meglátogassák Hochonékat, elhatározták, hogy még az este folyamán felkeresik őket, hogy szemügyre vegyék a párizsi vendégeket. E két személy megérkezése olyan hatással volt erre a poshadó városra, mintha egy gerendát dobának a mocsárban ülő békák közé.

Joseph, miután elrakta az anyja és a maga holmiját, s a két padlásszobát, a csendes házat alaposan megvizsgálta, amelynek dísztelen falaiból, lépcsőházából, faburkolataiból csak úgy áradt a hideg; a berendezés csak a legelemibb szükségletekről gondoskodott. A hirtelen átmenet után csak most ébredt tudatára annak a különbségnek, amely a költői Párizs és a rideg, néma vidék között van. S amikor lejövet szeme megakadt Hochon úron, aki maga mérte ki szeletenként mindenki számára a kenyeret, megértette, életében először, Molière Harpagonját.

„Jobb lett volna szállodába költözni!” - mondta magában.

A vacsora látványa megerősítette balsejtelmeit. A leves után, amelynek világos színe arról tanúskodott, hogy ebben a házban inkább a mennyiségre, mint a minőségre néznek, egy tál főtt marhahúst szolgáltak fel, amelyet diadalmas petrezselyemkoszorú vett körül. A benne főtt zöltséget külön tálalták fel, tehát külön fogásnak számított. A főtt marhahús három más tál kíséretében az asztal közepén díszelgett; a zöltség mellett az egyik tál kemény tojást kínált sóska mártásban, a másik előre elkészített, dióolajjal nyakon öntött salátát, ezek mellett néhány üvegtálkában vaníliakrém; a krémben a vaníliát pörkölt zab helyettesítette, amelynek íze úgy viszonylik a vaníliáéhoz, mint a cikória a kávéhoz. Az asztal két végén két tálon vaj, fekete retek és ecetes uborka egészítette ki a képet, amely szemlátomást kivívta Hochonné asszony melegezését. A jó öregasszony boldog fejbólintással adta Hochon úr tudtára, hogy - legalábbis ezen az első napon - jól végezte dolgát. Az aggastyán egy kacintással felelt, vállát vonogatva, aminek a jelentését könnyen meg lehetett fejteni: „Lám, lám, milyen könnyelműségre veszed rá az embert!”

Alighogy Hochon úr cipőtalp vastagságú szeletekre boncolta fel a marhahúst, az asztalon három sült galamb tette tiszteletét. Utána helyi termésű bort ittak az 1811-es évjáratból. Nagyanyja tanácsára Adolphine két csokor virággal díszítette fel az asztal két végét.

„Hja, ez a háború!” - gondolta a festő a terített asztal szemléletébe merülve.

S azzal nekilátott a vacsorának; utoljára hajnali hat órakor ivott reggelire egy csésze förtelmes kávé. Amikor végzett a kenyérével és újra kért, Hochon úr felállt, császárkabátja mély zsebéből egy kulcsot halászott elő, kinyitotta a mögötte álló szekrényt, kivette belőle egy tizenkét fontos kenyér maradékát, szertartásosan leszelt belőle egy karéjjal, ezt kettévágta, tányérra helyezte, s az asztalon átnyúlva, a fiatal festő felé nyújtotta egy öreg katona hidegvérével, aki az ütközet kezdetén azt mondja magában: „Hát lehet, hogy ma a fübe harapok.” Joseph elvette a karéj felét, s tudomásul vette, hogy több kenyeret már nem kérhet. A család egyetlen tagja sem ütközött meg ezen a Joseph számára oly szörnyű jeleneten. A beszélgetés tovább csordogált. Amikor Agathe megtudta, hogy a házat, amelyben született - az első házat, amelyben laktak, mielőtt apja Descoings-ékét örökölte - Borniche-ék vették meg, kifejezte azt a kívánságát, hogy viszontláthassa.

- Borniche-ék minden bizonnyal eljönnek ma este - felelte a keresztanyja -, mert az egész város látni akarja önöket. Kétségkívül meg fogják hívni.

Utóételként a szolgáló a híres, kecsketejből készült touraine-i és berryi puha sajtot szolgált fel, mely oly hajszálpontosan megőrzi a szőlőlevelek lenyomatát, amelyeken felszolgálják, hogy Touraine-ban már rég fel kellett volna találni a metszetek készítésének tudományát. Gritte a kis sajtokat szinte szertartásosan körülrakta az elmaradhatatlan dióval és kétszersülttel.

- Ejnye, Gritte, a gyümölcs hol marad?

- De asszonyom, már kifogytunk a rohadtból - felelte Gritte.

Joseph oly hangos nevetésben tört ki, mintha műtermében volna, pajtásai társaságában. Nyomban megértette, hogy itt óvatosságból előbb a hullott gyümölcsöt fogyasztják el, és ez a szokás az Hochon házban törvényerejűvé emelkedett.

- Nem baj, azért csak megesszük - felelte annak az embernek a derűjével, aki már mindenbe beletörődött.

- Indulás, Hochon úr! - kiáltotta az öregasszony.

Hochon úr, akit mélyen megbotránkoztatott a festő megjegyzése, szőlő közt nevelt apró őszibarackkal, körtével és Katalin-szilvával tért vissza.

- Adolphine, eredj, szedj egy kis szőlőt! - mondta Hochon-né asszony az unokájának.

Joseph a két fiatalemberre nézett, mint aki azt kérdezi: „Ezen a kosztos hízatok ilyen gömbölyűre?” Baruch elértette a vizslató tekintetét, s elmosolyodott: Hochon unokaöccsével együtt csak tapintatosan szedtek az ételekből: miért is törődtek volna az otthoni ellátással azok, akik hetente háromszor Cognette-nál vacsoráltak? Egyébként is Baruch még vacsora előtt értesítést kapott, hogy a Nagymester a Rendet teljes létszámban vendégül látja éjféltkor, mert szüksége van segítségükre. Hochon úrnak a vendégei tiszteletére rendezett vacsorája bizonyára érthetővé teszi, hogy e két jól megtermett, jó étvágyú fiú mennyire rá volt utalva Cognette éjszakai lakomáira; nem is mulasztottak el egyetlenegy sem.

- A likőrt majd a szalonban isszuk meg - mondta Hochon-né asszony, és felkelt helyéről, egy mozdulattal jelt adva Joseph-nek, hogy nyújtsa a karját.

- Hát szegény gyermekem, ezzel a vacsorával nem fogod elrontani a gyomrodat - mondta. - S ezért is meg kellett harcolnom! Böjtöt kell itt tartanod, épp csak annyit kapsz majd enni, hogy éhen ne halj, úgy bizony, fiam. De hát légy türelemmel...

A derék öregasszony jókedvű gúnyolódása önmagán egy csapásra lefegyverezte a festőt.

- Idestova ötven éve, hogy ezzel az emberrel élek, de az erszényemben még nem láttam együtt húsz tallért! Ha nem arról lett volna szó, hogy megmentsem az örökségeket, soha nem is hívtalak volna el benneteket, az anyádat meg téged ebbe az én börtönömbé.

- S mégis életben maradt? - kérdezte a festő azzal a naiv vidámsággal, amely sohasem hagyja el a francia művészeket.

- Mert imádkozom - felelte az öregasszony.

E szavak hallatára Joseph megborzongott. Az öregasszony hirtelen akkorát nőtt szemében, hogy hátralépett, és szemügyre vette az arcát: homloka sugárzott, s oly gyöngéd derű áradt róla, hogy így szólt hozzá:

- Meg fogom festeni az arcképét.

- Nem, nem - felelte Hochonné asszony. - Annyit unatkoztam ezen a földön, hogy még arckép formájában sem kívánok tovább itt maradni.

Ajkáról vidáman hangzott e tragikus mondat. Egy szekrényből saját főztű fekete ribizkelikört szedett elő: receptjét azoktól a híres apácaiktól kapta, akiknek az issouduni gyümölcsajtot köszönhetjük, a francia cukrászat egyik legnagyobb mesterművei, amelyet soha semmilyen szakács, konyhafőnök, cukrász, kukta nem tudott lemásolni. Riviére úr, a konstantinápolyi nagykövet minden évben óriási mennyiséget hozat belőle Mahmud szerája számára. Adolphine egy lakktálcán csiszolt, aranyozott szélű régi pohárkákat hozott, s miután nagyanja töltött, sorra megkínálta a jelenlevőket.

- Körbe... körbe, apám is kap belőle! - kiáltott vidáman Agathe, akiben ez az örök szertartás fiatalságát idézte fel.

- Hochon hamarosan elmegy a Körbe, újságot olvasni - súgta a fülébe az öregasszony -, akkor majd elbeszélgetünk.

S valóban, tíz perc sem telt el, s a három nő és Joseph magára maradt a szalonban, amelynek parkettáját sohasem kefélték fel, épp csak lesöpörték. Faragott, párkányos tölgyfa keretbe foglalt faliszőnyegek, egyszerű, majdnem komor bútorzata mit sem változott, amióta Bridau-né asszony utoljára látta. A Királyság, a Forradalom, a Császárság, a Restauráció, amely oly kevés dolgot tartott tiszteletben, megkímélte ezt a szobát; ragyogásuk és bukásuk a legkisebb nyomot sem hagyta rajta.

- Ó, keresztanyám, mily kegyetlenül viszontagságos volt az én életem, ha az önéhez mérem - kiáltotta Bridau-né asszony, meglepett tekintet vetve egy kanárra, amelyet még élő korában ismert, s most kitömve látott viszont a kandallón, az öreg ingaóra, az ódon rézállványok és ezüst gyertyatartók között.

- Gyermekem - felelte az öregasszony -, a viharok a szívben tombolnak. Minél többről kell lemondania az embernek szükségében, annál keservesebb harcot vív önmagával. De ne rólam beszéljünk, hanem az önök dolgáról. Épp szemben vagyunk az ellenséggel - mutatott a Rouget-ház ebédlője felé.

- Most ülnek asztalhoz - mondta Adolphine.

Ennek a világtól elzárt fiatal lánynak mindig az ablakon volt a szeme; abban reménykedett, hogy így tán sikerül megtudnia valamit a Maxence Gilet-ről, a Zurbolónőről s a Jean-Jacques-ről szállingózó borzalmas történetekből, amelyekből mindig csak egy-egy szó jutott el a fülébe, mert kiküldték a szobából, ha róluk beszéltek.

Az öreg hölgy most is azt mondta neki, hagyja magukra őket, amíg vendég nem érkezik.

- Mert én betéve ismerem ám ezt az én városomat - mondta a párizsiakra nézve. - Ma este legalább tíz kocsirakomány kíváncsi látogató fog befutni.

S valóban, nem sok ideje maradt arra, hogy elbeszélje a két párizsinak, miként eshetett meg, hogy a Zurbolónő és Maxence Gilet teljesen hatalmába kerítette Jean-Jacques Rouget-t; az öreg hölgy eközben természetesen nem előadásunk összefoglaló módszerét követte hanem elismételte azt a száz különféle feltevést, magyarázatot és leírást, amelyekkel a város jó és rossz nyelvei kidíszítették az eseményeket; s még úgyszólván be sem fejezte a történetet, amikor Adolphine máris jelezte, hogy Borniche-ék, Beaussier-ék, Lousteau-Pranginé, Fichet-ék és Goddet-Héreau-ék, szám szerint tizennégyen már feltűntek a láthatáron.

- Ebből láthatja, kislányom - fejezte be az öreg hölgy -, hogy nem egykönnyen fogjuk kimenteni vagyonát a farkas torkából.

- Nehéz dolog lesz - felelte Joseph. - Az ön által leírt csirkefogó és semmitől vissza nem riadó cinkosa ellenében szinte lehetetlen. Legalább egy évig Issoudunben kellene maradnunk, hogy megküzdjünk befolyásukkal, és megdöntsük uralmukat nagybátyámon... Ennyi hercehurcát nem ér meg ez a pénz, nem szólva arról, hogy hány aljasságot kellene elkövetnünk közben, s az ember a becsületét is beszennyezné. Anyám csak tizenöt napi szabadságot kapott, biztos helye van, nem szabad kockára tennie, nekem meg sok dolgom van októberben, Schinner szerzett munkát egy főrendiházi tagnál... S lássa, asszonyom, nekem nincs más vagyonom, mint az ecseteim.

Megdöbbszent csodálkozás követte e szavakat. Hochonné asszony, holott sok tekintetben okosabb s felvilágosultabb volt városánál, nem bízott a festészetben. Keresztlányára nézett, s újból megszorította a kezét.

- Ez a Maxence, úgy látom, Philippe második kiadása - súgta Joseph anyja fülébe -, csak fifikusabb, s több benne az önfegyelem... Hát nem sokáig fogunk itt alkalmatlankodni Hochon úrnak, asszonyom! - mondta hangosan.

- Ó, ön még fiatal, még nem ismeri a világot - felelte az öreg hölgy. - Két hét alatt egy kevés ravaszsággal sok mindent el lehet érni. Hallgasson rám, s fogadja meg a tanácsaimat.

- Szívesen - felelte Joseph. - Ami engem illet, én valószínűtlenül tehetségtelen vagyok a családi politika dolgaiban. Még azt sem tudom elképzelni, hogy Desroches mit tanácsolna nekünk, ha holnapra kiderül, hogy nagybátyám nem fogad bennünket.

E pillanatban Borniche-né, Goddet-Héreau-né, Beaussier-né, Lousteau-Pranginné és Fichet-né úrhölgyek, férjükkal felékesítve bevonultak a szalonba. A szokásos bókók után, miután e tizennégy személyiség helyet foglalt, Hochonné asszony kénytelen volt bemutatni nekik keresztlányát és Joseph-et. Joseph karosszékében maradt, onnét tanulmányozta alattomban azt a hatvan arcot, amely délután fél hattól este kilencig felvonult előtte, *grátis* modellként, ahogy anyjának mondta. Magatartása az est folyamán nemigen változtatta meg a városka patríciusainak róla kialakult véleményét; az embereket feszélyezte gúnyos tekintete, nyugtalanította epés mosolya, megijesztette ez a baljós arc, amelyben egyikük sem ismerte fel a zseni különönc lelkét.

Tíz órakor mindenki lefeküdt, Hochonné asszony azonban éjfélig a szobájában tartotta keresztlányát. A két asszony most, hogy végre magára maradt, elbeszélte egymásnak minden fájdalmát, elpanaszolta szenvedéseit. Felismerve azt a beláthatatlan sivatagot, amelyben ez az ismeretlen szép lélek elemésztette minden erejét, meghallgatva ennek az útját tévesztett értelemnek utolsó felbuzdulásait, megismerkedve ennek a nemes és emberszerető, de szeretetében soha ki nem elégülhetett szívnek a szenvedéseivel, Agathe megértette, hogy az öregasszony jóval szerencsétlenebb nála, akinek Isten által ráért megpróbáltatásait a párizsi élet ezer apró szórakozása és öröme mégiscsak valamelyest enyhítette.

- Kedves keresztanyám, ön oly jámbor, magyarázza meg hát nekem, mit vétettem, mi az, amiért Isten büntet!

- Azt akarja, hogy felkészüljünk, gyermekem - felelte az öreg hölgy abban a pillanatban, amikor az óra éjfél ütött.

Éjfélkor a Semmittevésrend Lovagjai, mint megannyi árnyék, a Baron körút fái alatt gyűltek össze, s halkán beszélgettek.

- Mi lesz ma? - volt mindenkinek az első szava.

- Azt hiszem - mondta Francois - Max épp csak meg akar vendégelni bennünket.

- Nem hiszem, nehéz helyzetben van a Zurbolónó is, ő is alighanem forral valamit a párizsiak ellen...

- Mulatságos lenne, ha hazaküldhetné őket az ember.

- Nagypám - mondta Baruch - amúgy is meg van már rémülve, hogy két szájjal többet kell ellátnia, s bizonyára örömmel kapna valamilyen ürügyn...

- No, lovagok - kiáltotta Max, aki közben szintén befutott -, ne a csillagokat nézzük, azok nem töltenek nekünk cseresznyepálinkát. Gyerünk Cognette-hoz!... gyerünk Cognette-hoz!

- Gyerünk Cognette-hoz!

Egyszerre hangzott el a sok torokból a kiáltás, s úgy szállt szét az alvó város fölött, mint rohamra induló csapatok harci lármája; utána újra mélységes csönd lett. Másnap bizonyára nem egy ember így szólt szomszédjához:

- Hallotta az éjjel, úgy egy óra tájt azt a rettentő kiáltozást? Azt hittem, tűz ütött ki valahol a városban.

Cognette hírnevéhez méltó vacsora vidította fel a huszonkét vendég arcát, mert ezúttal a Lovagok teljes számban jelentek meg. Két órakor, amikor a társaság már szopogatni kezdett (a Rend Lovagjainak szótára ezzel a szóval jelöli meg elég szemléletesen a lassú iszogatást, kortyolgatást), Max felállt, és szót kért.

- Drága gyermekeim, ma reggel a Fario szekerekkel üzött örök emlékezetű tréfa közben Nagymesteretek becsületén olyan foltot ejtett e hitvány gabonakereskedő, aki még hozzá spanyol is (Ó, a hajóbörtönök!), hogy elhatároztam, bosszúm teljes súlyával lesújtok e gazfickóra, természetesen azokon a határokon belül, amelyeket szórakozásainknak szabtuk. Miután egész nap alaposan meghánytam-vettem a dolgot, olyan tréfát eszeltem ki, hogy bele fog bolondulni. Megbosszuljuk tehát a sérelmet, amely a Rendet személyemben érte, s ugyanakkor táplálékkal fogjuk ellátni azokat az egyiptomiak által is annyira tisztelt apró állatokat, amelyek elvégre - bár az emberek igazságtalanul üldözik őket - szintén Isten teremtményei. A rossz jót kölykezik, a jó rosszat; ez a legfőbb törvény. Elrendelem tehát, hogy mindenki, aki nem akarja magára zúdítani legalázatosabb Nagymesteretek szörnyű haragját, a lehető

legnagyobb titokban szerezzon húsz patkányt, vagy ha Isten is segít, húsz hasas anyapatkányt. Három nap alatt legyen együtt a teljes létszám! Ha valaki többet hoz, hálásan fogadjuk. Őrizzétek jól ezeket a tiszteletre méltó kis rágcsálókat, enni azonban ne adjatok nekik, mert létérdekünk, hogy e kedves kis állatoknak farkasétvágyuk legyen. Megjegyzem, patkányok helyett egereket s mezei pockokat is elfogadok. Ha huszonkettőt megszorozom hússzal, akkor négyszáz-egynéhány szövetségesünk lesz, és ha becsempésszük őket a kapucinusok régi templomába, ahol Fario most vásárolt gabonáját elraktározta, a készlet egy tekintélyes hányadát el fogják fogyasztani. De gyorsan kell cselekednünk! Fariónak nyolc nap múlva le kell szállítania a készlet egy jó részét, márpedig az a kívánságom, hogy spanyol barátom, aki most üzleti ügyekben járja a környéket, visszajövet elképesztő hiányra leljen. Uraim, ennek az ötletnek az érdeme nem engem illet - tette hozzá, amikor észrevette, mily általános bámulattal adóznak neki társai. - Adjuk meg a császárnak, ami a császáré és Istennek, ami Istené! Ez Sámson bibliai rókáinak az utánzata. Ám Sámson gyűjtogató volt, következésképp vajmi kevésbé emberszerető; ezzel szemben mi a brahminok példájára védelmünkbe vesszük az üldözött fajokat. Flore Brazier kisasszony már felállította valamennyi egércsapdáját, jobb kezem, Kouski pedig mezei pockokra vadászik. Végeztem.

- Tudok egy állatról - mondta ifjabb Goddet -, amely egymaga felér negyven patkánnyal.

- Miféle állat az?

- Egy mókus.

- Én pedig felajánlok egy kis majmot - mondta egy újonc. - Repedésig fog zabálni a búzából!

- Nem jó - mondta Max. - Hamar kiderülne, honnét származnak az állatok.

- Éjszaka be lehetne csempészni egy-egy galambot a szomszédos tanyák dúcaiból - mondta ifjabb Beaussier. - A tetőbe lyukat fűránk, azon át beeresztené őket az ember, így rövid idő alatt akár több ezret is össze lehetne gyűjteni.

- Ezek szerint Fario raktárát most egy hétig *éjirendre* tűzzük - kiáltotta Gilet, a fiatal Beaussier-ra mosolyogva. - Azt tudjátok ugye, hogy Saint Paterne-ban korán kelnek az emberek? Senki oda be ne tegye a lábát, amíg ki nem fordította a vászoncipője talpát. A galambok feltalálója, Beaussier lovag vezeti a vállalkozást. Ami engem illet, én majd gondoskodom arról, hogy a nevem fel legyen jegyezve a gabonakupacokon, önök pedig a patkányi uraságok szállás-csinálói lesznek. Ha a raktárnak a templomban hál, ügyesen le kell itatni, s jó messzire elvinni a rágcsálók tiszteletére rendezett lakoma színhelyétől.

- A párizsiakról nincs mit mondanod? - kérdezte ifjabb Goddet.

- Azokat még tanulmányoznom kell - felelte Max. - De már most is szívesen felajánlom a császártól ajándékba kapott szép vadászpuskámat, a versailles-i kézműipar remekét, legalább kétezer frankot ér annak, aki kitalál valamit, és úgy összeveszejtí a párizsiakat Hochon úrékkal, hogy vagy ezek teszik ki a szűrüket, vagy Bridau-ék maguktól elmennek, de természetesen csak azzal a feltétellel, hogy ezzel nem szerzünk kellemetlenséget Baruch és Francois barátaink tisztelt családjának.

- Helyes, lesz rá gondom - felelte ifjabb Goddet, aki szenvedélyesen szeretett vadászni.

- S ha az ötlet gazdájának nem kell a puskám, megkaphatja helyette a lovamat - jegyezte meg Maxence.

E pillanattól kezdve húsz elme fogott munkába, hogy az előírásoknak megfelelő csapdát állítson Agathe-nak és fiának. De a kiszabott feltételek oly súlyosak voltak, hogy teljesítésükhöz az ördögnek vagy a véletlennek a segítségére lett volna szükség.

Másnap reggel Agathe és Joseph néhány perccel tíz óra előtt ért le az ebédlőbe; ilyenkor fogyasztották el második reggelijüket. Első reggelinek Hochonéknál azt az egy csésze tejet és egy szelet vajjas kenyeret nevezik, amelyet még ágyban vagy közvetlenül felkelés után szolgálnak fel, Hochonné asszonyra várakozva, aki élemedett kora ellenére hajszálra olyan szer-tartásosan végezte reggeli mosakodását, öltözködését, mint a hercegnők XV. Lajos korában, Joseph a szemben levő ház kapujában megpillantotta Jean-Jacques Rouget-t; természetesen anyjának is megmutatta, aki azonban nem ismerte fel bátyját, oly kevéssé hasonlított ez az ember arra, akit utoljára harminc évvel ezelőtt látott.

- Ott a bátyja - mondta Adolphine, miközben karját nyújtotta nagyanyjának.

- Micsoda tökfilkó! - kiáltotta Joseph.

Agathe összekulcsolta kezét, tekintetét az égre emelte.

- Uramisten, mi lett belőle! Így fest egy férfi ötvenhét éves korában?

Alaposan szemügyre vette bátyját. Az aggastyán mögött ekkor feltűnt Flore Brazier, hajadonfőtt, csipkés tüllkendője alól átvillanó hófehér háttal és pompás keblével, ápoltan, mint egy gazdag kokott, az akkor legújabb divatú, fűzött derekú, grenadinselyem-ruhában, úgynevezett puffos ujjakkal, amelyeket csuklóban remekmívű karperecek fogtak össze; keblén vastag aranylánc himbálódzott. A Zurbolónő Jean-Jacques fekete selyemsipkáját tartotta a kezében; nyilván azért hozta utána, hogy meg ne fázzék. Látni való volt, hogy megrendezték a jelenetet.

- Ritkaszerű, gyönyörű teremtés! - kiáltotta Joseph. - Festeni való, ahogy mondani szokták. Micsoda bőre van... micsoda árnyalatok!... S ezek a vonalak, síkok, domborulatok és vállak! A legszebb kariatida! Méltó volna egy tizianói Venus modelljére!

Adolphine és Hochonné asszony azt hitte, a festő kínaiul beszél, de Agathe, aki a fia háta mögött állt, egy kézmozdulattal értésükre adta, hogy már megszokta ezt a tolvajnyelvet.

- Ön szépnek tart egy nőt, aki kilopja a pénzt a zsebéből? - kérdezte Hochonné.

- Attól még szép modell lehet! Épp annyi hús van rajta, amennyi kell, sem idomaiban, sem csípőben nem hizott még el...

- Barátom, nem a műtermekben vagy - mondta Agathe. - Adolphine is jelen van...

- Igaz, igaz, rosszul tettem. De Párizstól idáig csak nőstény majmok kerültek a szemem elé...

- De, édes keresztanyám - kérdezte Agathe -, hogyan találkozam a bátyámmal, ha ezzel a teremtéssel él?

- Ugyan - kiáltotta Joseph -, majd én elmegyek hozzá. Most már nem is tartom olyan tökkelütöttnek, ha van annyi esze, hogy egy ilyen tizianói Vénusszal üdítse fel a szemét.

- Ha nem volna tökkelütött - mondta az időközben odaérkezett Hochon úr -, akkor nyugodtan megházasodik, gyerekei születnek, s maguk végképp elesnek az örökségtől. Néha a kár is haszonnal jár.

- A fiának jó ötlete támadt: látogassa meg ő elsőnek a nagybátyját! - mondta Hochonné asszony. - S majd értésére adja Rouget úrnak, hogy ha találkozni akar önnel, akkor egyedül kell fogadnia.

- S ezzel halálra sértené Brazier kisasszonyt - mondta Hochon úr. - Nem, nem, asszonyom, ezt a keserű pirulát le kell nyelnie! S ha nem tudja megszerezni az egész hagyatékot, igyekezzék legalább valami kisebb örökségre szert tenni...

De Hochonék túl gyöngék voltak, hogy összemérjék erejüket Maxence Gilet-vel. Ebéd közben a lengyel, gazdája, Rouget úr megbízásából levelet hozott Bridau-né asszonynak címezve, íme a levél, amelyet Hochonné felolvastatott a férjével:

„Drága nővérem,

Idegenektől tudtam meg, hogy megérkezett Issoudunbe. Sejttem, mi az oka, hogy nem nálam, hanem Hochon úréknál szállt meg, de ha meg akarna látogatni, úgy fogom fogadni, ahogy az illem és a kötelesség előírja. Szívesen kerestem volna fel elsőnek önt, ha egészségi állapotom e pillanatban nem kényszerítene arra, hogy otthon maradjak, ezért a legőszintebben elnézését kérem. Boldog lennék, ha megismerhetném öcsémet, akit ezennel meghívok ma este vacsorára; hisz a fiatal emberek kevésbé válogatósak, ami a társaságot illeti, mint az asszonyok. Szívesen látnám vele együtt Baruch Borniche és Francois Hochon urakat is.

Szerető fivére J.-J. ROUGET”

- Mondja meg, hogy épp ebédelünk, hogy Bridau-né asszony ebéd után válaszolni fog, s hogy a meghívást elfogadtuk - mondta Hochon úr a szolgálólánynak.

S azzal ajkára illesztve ujját, csöndet kért. Amikor a ház kapuja bezárult a lengyel mögött, Hochon úr, aki természetesen nem tudhatta, milyen szálak fűzik két unokáját Maxence-hoz, sokat mondó, ravasz tekintetet vetett feleségére és Agathe-ra.

- Nem Jean-Jacques írta ezt a levelet: éppoly kevésbé, mint ahogy én most ki tudnék fizetni huszonöt aranyat... A katonával levelezünk...

- Mit ért ezen? - kérdezte Hochonné. - Mindegy, azért csak felelünk neki. Ami pedig önt illeti, uram - tette hozzá a festőre pillantva -, menjen el hozzá vacsorázni, de ha...

Az öreg hölgy magán érezve férje tekintetét, elhallgatott. Az aggastyán már felismerte, hogy felesége milyen odaadó szeretettel csüng Agathe-on, s attól tartott, ha Bridau-né asszony végképp elesnék a hagyatéktól, Hochonné kárpótlásul a magáéból fog ráhagyni; s noha jó tizenöt évvel idősebb volt feleségénél, ez a fősvény lélek még mindig abban reménykedett, hogy ő fog örökölni az asszony után, s egy nap az egész vagyont megkaparinthatja; rögeszmeként élt benne ez a remény. Hochonné asszony, azzal fenyegetve férjét, hogy végrendeletet ír, megtalálta az egyetlen módot, hogy engedményeket csikarjon ki belőle. Érthető ezután, hogy Hochon úr vendégei pártját fogta. Egyébként is óriási hagyatékról volt szó, és szerinte a társadalmi igazság is megkövetelte, hogy a vagyon a természetes örökösök kezére jusson, s ne méltatlan idegenek prédájára. Nem szólva arról, hogy minél hamarabb megoldódik ez a kérdés, annál gyorsabban búcsút mondanak a vendégek Issoudunnek. Amióta az örökségvadászok és a jog szerinti örökösök között a valóságban is megindult a harc, amelynek terve eddig csak feleség képzeletében készülődött, Hochon úrnak a vidéki élettől elgémberedett szellemi ereje hirtelen felfrissült. Hochonnét már aznap reggel kellemesen meglepte, hogy az öreg Hochon néhány elismerő szót mondott keresztlányáról, s ebből nyilvánvalóan arra következtetett, hogy azt az oly hozzáértő és finom eszű segítőtársat megnyerte Bridau-ék számára.

Dél felé Hochon úr és Hochonné asszony, valamint Agathe és Joseph egyesített erőfeszítései eredményeként - amelyeknek során Agathe és Joseph meglepetve látta, hogy a két öregember milyen körültekintéssel válogatja meg szavait - az alant következő válasz született meg, természetesen kizárólag Flore és Maxence számára.

„Drága bátyám,

Az hogy harminc évig nem jöttem haza, hogy itt senkivel, még önnel sem maradtam kapcsolatban, nem csupán apámnak rólam alkotott különös, téves véleményének tulajdonítható, hanem párizsi életem megpróbáltatásainak, de boldogságának is; Isten boldoggá tette bennem a hitvest, de keményen sújtotta az anyát. Bizonyára tud arról, hogy fiam, Philippe, az ön unokaöccse ellen főbenjáró bűnért, a császár iránt tanúsított hűsége miatt vádat emeltek. Nyilván nem fog csodálkozni azon, hogy az özvegy, aki kénytelen volt szerény állást vállalni egy lottóirodában, hogy megélhessen, azokhoz fordul most vigaszért és segítségért, akik születése óta ismerik. Kíséretemben levő fiam olyan pályát választott, amely sok tehetséget, áldozatot és munkát követel meg, mielőtt eredménnyel kecsegtetne. Itt a hír jóval megelőzi a vagyont; ez sajnos annyit jelent, hogy Joseph még mindig szegény lesz, amikor már dicsőséget fog hozni családjukra. Az ön húga, kedves Jean-Jacques-om, szótlanul eltűrné az apai igazságtalanság következményeit, de bocsássa meg az anyának, ha emlékezetébe idézi, hogy Önnek két unokaöccse van; az egyik a montereau-i ütközetben a császár parancsörtsíztje volt, Waterloo-nál a császári testőröknél teljesített szolgálatot, s most börtönben ül; a másik tizenhárom éves kora óta elhivatottsága tudatában nehéz, de dicsőséges pályán munkálkodik, így hát tiszta szívből köszönetet mondok leveléért, kedves bátyám, mind a magam, mind Joseph nevében, aki természetesen elfogadja meghívását. A betegség sok mindenre mentség, kedves Jean-Jacques-om, tehát magam fogom felkeresni otthonában. Egy nővér mindig jól érzi magát fivére házában, bármilyen legyen is az élet, amelyet választott. Gyöngéden ölelem

AGATHE ROUGET”

- Így hát megkezdődött az ütközet - mondta Hochon úr Bridau-nénak. - Ha majd átmegy hozzájuk, nyíltan beszélhet unokaöccseiről...

Gritte vitte át a levelet, s tíz perc múlva már vissza is jött, számot adni gazdáinak, jó vidéki szokás szerint, mindenről, amit látott, és megtudott.

- Az úrhölgy - mondta - tegnap este meghagyta, hogy tegyék rendbe a házat...

- Miféle úrhölgy? - kérdezte az öreg Hochon.

- Hát így szólítják a házban a Zurbolónót - felelte Gritte. - Eddig az ebédlő és Rouget úr minden holmija siralmas állapotban volt, de tegnap este óta a ház újra olyan, mint amilyen Maxence úr érkezése előtt volt. Akárha tükörbe nézne az ember. Védie elmondta, hogy Kouski már reggel ötkor lóra ült, s kilencre ért haza rengeteg élelmiszerral. Egyszóval pompás vacsora lesz, olyan vacsora, mintha a bourges-i püspököt látnák vendégül. Nagy traktát készítenek elő! „Meg akarom ünnepelni az öcsémet”, mondta a derék ember, s minden lépésről be kell neki számolni. Úgy látszik, Rouget-éknek nagyon hízelgett a levél, a hölgy maga mondja nekem... S hogy kiöltözött, uramisten!... Ilyen szépet még nem is láttam! Két gyémánt van a fülében, ezer tallért ér darabja, mondta Védie, és azok a csipkék, és a gyűrűk az ujjain, meg a karperecek, tisztára olyan, mint egy ereklyetartó, a selyemruhája meg olyan szép, mint egy oltárterítő... Még azt is mondta nekem, hogy: „Az úr nagyon boldog, hogy a húga ilyen nagylelkű, és remélem, meg fogja engedni, hogy érdeme szerint megünnepeljük. A fiát is olyan fogadtatásban fogjuk részesíteni, hogy bizonyára jó véleménnyel lesz rólunk...” Az úr már alig várja, hogy megismerhesse unokaöccsét. A hölgy fekete szatécipőt viselt, s olyan harisnyákat... Hát valóságos csoda... Mintha virágokat szöttek volna a selyembe, s olyan lyukak vannak benne, hogy csipkének hinné az ember, a rózsaszínű húsát is látni... Egyszóval nagyon kicsípte magát... olyan édes kis kötényt kötött a derekára... Védie azt mondja, két évi bérünkből sem tudnánk kifizetni az árát...

- Helyes csípjuk ki magunkat! - mondta a festő mosolyogva.

- Nos, min töröd a fejed, Hochon úr? - kérdezte az öreg hölgy, miután Gritte kiment a szobából.

S a férjére figyelmeztette keresztlányát; az aggastyán széke karfájára könyökölve, tenyerébe hajtotta fejét, és szemlátomást mélyen elgondolkodott.

- Egy agyafűrt fickóval van dolguk - mondta az öregember. - Ahogy önt ismerem - tette hozzá Joseph-re nézve -, aligha tud megmérkőzni egy ilyen minden hájjal megkent csirkefogóval. Bármit tanácsolnék is önnek, ostobán fog viselkedni... de legalább este majd mondja el nekem pontosan, hogy mit látott, hallott, csinált. No, menjen Isten hírével... s igyekezzék egyedül maradni nagybátyjával! Ha ez minden leleményessége ellenére nem sikerül, az is elárul valamit a terveikből, de ha mégis magukra maradnának egy percig, és senki sem hallja magukat, hát akkor a kutyamindenit!... tudjon ki belőle, amit csak lehet a saját helyzetére vonatkozólag, az sem lehet valami rózsás, s igyekezzék szót érteni vele édesanyja ügyében...

Négy órakor Joseph átkelt az Hochon házat a Rouget háztól elválasztó szoroson, e csenevész hársfákkal szegélyezett, kétszáz láb hosszú fasoron, amely majdnem olyan széles, mint a Nagy Narette. Megérkeztek Kouski kifényesített csizmában, fekete posztónadrágban, fehér mellényben és fekete frakkban fogadta, majd előrement és bejelentette. Az ebédlőben már meg volt terítve. Joseph könnyen felismerte nagybátyját, egyenesen feléje tartott, megölelte, majd Flore-t és Maxence-ot üdvözölte.

- Még nem láttuk egymást, kedves nagybátyám - mondta vidáman a festő -, de jobb későn, mint soha.

- Isten hozta, barátom - felelte az öregember, bárgyú tekintetet vetve unokaöccsére.

- Asszonyom - fordult Joseph Flore felé a művészek jellegzetes közvetlenségével -, ma reggel megirigyeltem nagybátyámat azért a boldogságért, hogy naponta elgyönyörködhetik önben.

- Ugye, milyen szép! - mondta az öregember, s homályos szeme egyszerre felcsillant.

- Olyan szép, hogy bátran elmehetne modellnak.

- Öcsém - mondta Rouget papa, akit Flore meglökött a könyökével -, bemutatom Maxence Gilet urat, aki csakúgy, mint a bátyád, a testőrségben szolgált a császárt.

Joseph meghajolt.

- Az ön bátyja, úgy tudom, a dragonyosoknál szolgált - mondta Maxence -, én csak a bakáknál.

- Akár gyalog, akár lovon - mondta Flore -, egyformán vásárra vitték a bőrüket.

Joseph és Max kölcsönösen és alaposan szemügyre vette egymást. Max az elegáns fiatalság akkori divatja szerint öltözött, ruháit Párizsból hozatta. Égszínkék, bő redőzetű nadrágja alól sarkantyús csizmájának csak a hegye látszott ki. Derekán vésett aranygombokkal ékes fehér mellény feszült, amely a hátán egyúttal övül is szolgált. Az állig begombolt mellény alatt kirajzolódott hatalmas mellkasa, magas, fekete szaténgallérja egyenes, katonás fejtartásra kényszerítette. Igen jól szabott, kis fekete frakkot viselt, egy csinos arany óralánc himbálódzott mellényén, amely alól alig sejlett ki a lapos óra. Ujjai egy *órákulccsal* játszadoztak, amelyet akkoriban talált fel Bréguet.

„Csinos gyerek - gondolta Joseph, a festő szemével nézegetve az eleven arcot, az erőt sugárzó megjelenést s a szürke, értelmes szemeket, amelyeket Max nemesi apjától örökölt. - Nagybátyám unalmas, e szép lány valami kárpótlást keresett, kialakult a szerelmi háromszög. Tiszta dolog!”

Baruch és Francois is megérkezett e pillanatban.

- Ugye még nem látta az issouduni tornyot? - kérdezte Flore a festőtől. - Még van egy óránk ebédig, ha volna kedve egy kis sétára, szívesen megmutatnánk városunknak ezt a nevezetességét.

- Miért ne? - felelte Joseph; úgy látta, hogy ez az ajánlat mit sem vét az illendőség ellen.

Mialatt Flore elment kalapjáért, kesztyűjéért és kasmírsáljáért, Joseph megpillantotta a képeket, s felugrott, mintha egy varázsló érintette volna meg pálcájával.

- Ugyan, képei is vannak, nagybátyám? - kérdezte figyelmesen vizsgálgatva azt, amely megragadta figyelmét.

- Descoings-éktől örököltük - felelte a jámbor öreg. - A Forradalom alatt felvásárolták a berryi templomok és vallásos intézmények szerzetesi hagyatékát.

De Joseph már nem is hallgatott rá, a képeket tanulmányozta.

- Csodálatos! - kiáltotta. - Hát még ez a vászon! S ez sem hoz rájuk szégyent... Egyik kitűnőbb, mint a másik, akárcsak Nicolet-nél...

- Van hét vagy nyolc igen nagyméretű, azokat a padláson tartjuk, de megőriztük őket a kereteik miatt - mondta Gilet.

- Gyerünk, nézzük meg őket! - kiáltotta Joseph. Maxence a padlásra vezette a festőt.

Joseph fellelkesülten jött vissza. Max néhány szót sűgött a Zurbolónő fülébe, aki egy ablakmélyedésbe vonta Rouget papát. Joseph fülét a következő mondat ütötte meg; halkán mondták, de úgy, hogy meghallhassa.

- Az öccse festő, ön úgy sem tud mihez kezdeni ezekkel a képekkel, legyen kedves hozzá, ajándékozza meg velük.

- Úgy tudom - mondta Rouget papa, miután Flore karjára támaszkodva visszatért öccséhez, aki épp egy Albano előtt ámuldozott -, úgy tudom, festő volnál...

- Még csak növendék - felelte Joseph.

- Az meg mi? - kérdezte Flore.

- Kezdő - felelte Joseph.

- Nos, ha ezek a képek hasznodra lehetnek pályádon - mondta Jean-Jacques -, akkor neked adom őket... De a keretek nélkül! Azok be vannak aranyozva meg érdekesek is, majd teszek beléjük...

- Istenemre, beleteszi a másolatokat, amelyeket majd készíték róluk, ugyanabban a méretben - kiáltotta Joseph elragadtatva.

- De az elveszi az idejét, meg vásznat és festéket is kellene vásárolnia - mondta - Flore. - Sok pénzébe kerülne... Lássuk csak, Rouget papa, ajánljon fel az öccsének száz frankot képenként... huszonhét darab van itt... a padláson meg azt hiszem tizenegy, de azok óriási nagyok, azokért dupla pénz járna... mondjuk összesen négyezer frank az egészért... Úgy hát, a nagybátyja bátran fizethet négyezer frankot a másolatokért, hisz a kereteket megtartja. Aztán meg önnek is szüksége lesz keretekre, s azt mondják, azok többet érnek, mint a képek, mert be vannak aranyozva!... Mondja csak, uram - fordult ismét Rouget papa felé, és megrángatta a karját -, remélem nem drágállja, ha az öccse négyezer frankot kér a vadonatúj képekért a

régiek helyébe... Ez a legtapintatosabb módja - súgta a fülébe -, hogy négyezer frankhoz juttassa, egyébként is úgy látom, nem valami talpra esett...

- Hát jól van, öcsém, fizetek neked négyezer frankot a másolatokért...

- Nem, nem - tiltakozott a becsületes festő -, négyezer frank és a képek, az sok. Mert tudnia kell, hogy a képek értékesek.

- Fogadja csak el, *pupák!* - mondta Flore. - Hisz elvégre a nagybátyja.

- Rendben van, elfogadom - felelte Joseph, szinte szédelegve ettől az üzlettől, mert épp abban a pillanatban ismert rá egy Perugino képre.

Nem csoda hát, hogy Joseph arcáról sugárzott az öröm, amikor sétára indulva, karját nyújtotta a Zurbolónőnek, ami megint csak Max terveit szolgálta. Sem Flore, sem Rouget, sem Max, sem senki más Issoudunban nem ismerhette a képek értékét, s a ravasz Max abban a hiszemben volt, hogy bagóért vásárolta meg a győzelmet: Flore büszkén lépegetett gazdája unokaöccsének karján, a legnagyobb egyetértésben, a csodálkozó város szeme láttára. Az emberek kiálltak a kapuba, saját szemükkel akarták látni a Zurbolónőnek a család fölött aratott diadalát. Az esemény nem tévesztette el hatását, s Max épp erre számított, így történt, hogy amikor Rouget papa és öccse öt óra tájt hazatért, az egész városban egyébről sem beszéltek, mint Max és Flore baráti egyetértéséről Rouget papa unokaöccsével. Már a képek elajándékozásának és a négyezer franknak a története is körbe járt.

Remek vacsora várta a vendégeket, amelyre Lousteau, a törvényszék egyik bírása, s az issouduni polgármester is hivatalos volt. Egyike volt azoknak a vidéki vacsoráknak, amelyek öt óra hosszat tartanak, a legkiválóbb minőségű borok fűtötték a társalgást. Mire kilenc órakor felszolgálták a csemegét, a festő, aki nagybátyjával szemben Flore és Max között ült, már jó barátságot kötött Max-szal, ezzel az angyali jóságú fiúval. Joseph kissé becsípve, tizenegy órakor ért haza. Ami Rouget papát illeti, Kouski holtrészegen vitte az ágyába, mert az öreg annyit evett, mint egy vásári komédiás, és annyit ivott, mint a sivatag homokja.

- Most valld meg - mondta Max, amikor éjfél felé egyedül maradt Flore-ral -, hát nem ér ez többet, mintha felhúzott orral fogadtuk volna őket. Szívélyesen vendégül látjuk Bridau-ékat, elhalmozzuk őket apró ajándékokkal, kedveskedésekkel; mi mást tehetnének, mint hogy dicséretünket zengve békésen hazamenjenek, és bennünket békén hagyjanak. Holnap reggel Kouskival kettesben kiszedjük a vásznakat a keretekből s elküldjük őket a festőnek, mire felébred, már ott lesznek, a kereteket a padlásra visszük, s felújítjuk az ebédülő fali kárpitját azzal az újfajta lakkozott papírral, amely a *Télémaque* jeleneteit ábrázolja... Mouilleron úrnál láttam ilyet.

- Mennyivel szebb lesz! - kiáltotta Flore.

Másnap Joseph csak délben ébredt. Már az ágyából meglátta az egymásra rakott képeket, amelyeket úgy hoztak be a szobájába, hogy meg sem hallotta. Mialatt újra végignézte a festményeket, s a festők stílusának vizsgálatából és az aláírásokból megállapította, hogy remekművekkel van dolga, anyja az öreg Hochon ösztökélésére meglátogatta bátyját, hogy megköszönje az ajándékot; az aggastyán már tudomást szerzett mindazokról az ostobaságokról, amelyet a festő az este elkövetett, s már-már veszve látta Bridau-ék ügyét.

- Agyafűrt emberekkel van dolgunk. Életemben nem láttam még ilyen jó kiállítású embert, mint ez a katonatiszt; úgy látszik, a háború kicsiszolja a fiatalságot. Joseph csapdába esett. Séta közben karját nyújtotta a Zurbolónőnek! Négyezer frankkal, néhány öcska képpel és borral betöltték a száját. A művész úr nem sok pénzébe került Maxence-nak!

Az éles elméjű öreg pontosan előírta felesége keresztlányának a követendő magatartást: tegyen úgy, mintha mindenben egyetértene Max-szal, s járjon Flore kedvében, hogy valamennyire megnyerje bizalmát, így talán olykor egy-egy percre magára fogják hagyni Jean-Jacques-kal.

Agathe-ot kitüntető szívélyességgel fogadták bátyja házában; Rouget papát Flore előzőleg már alaposan kitanította. Az öregember ágyban feküdt, betegen az esti dorbézolástól. Minthogy az első percekben Agathe amúgy sem hozakodhatott elő komolyabb kérdésekkel, Max már csak illendőségből is nagylelkűen magukra hagyta a testvéreket. Jól számított. Szegény Agathe oly rossz állapotban találta bátyját, hogy nem óhajtotta megfosztani Brazier kisasszony gondoskodásától.

- Egyébként is - mondta az agglegénynek -, meg akarom ismerni azt az asszonyt, akinek bátyám boldogságát köszönhetem.

E szavak szemlátomást nagy örömet okoztak a jámbor öregnek, azonnal a csengő után nyúlt, s bekérte Brazier asszonyt. Gondolhatjuk, hogy ez nem sokáig váratott magára. A két női ellenfél üdvözölte egymást. A Zurbolónő szinte szolgálai alázattal és gyöngéd figyelemmel bánt a beteggel; úgy látta, hogy Rouget úr feje alacsonyan fekszik, megigazította a vánkosokat, úgy viselkedett, mint egy kéthetes fiatalasszony. Az érzelmes agglegény majd elolvadt boldogságában.

- Nagy hálával tartozunk önnek, kisasszony - mondta Agathe Flore-nak -, amiért oly őszintén ragaszkodik fivéremhez, s annyi gonddal ügyel arra hogy boldoggá tegye.

- Ez igaz, drága Agathe-om - mondta az öregember -, ő tanított meg arra, mi a boldogság, nem is szólva arról, hogy egyébként is milyen kiváló asszony.

- Nem is tudja, bátyám, mennyi hálával tartozik neki, már rég feleségül kellett volna vennie. S minthogy vallásos vagyok, nincs is más kívánságom, mint hogy engedelmeskedjék az egyház előírásainak. Sokkal nyugodtabbak lennének mind a ketten, ha nem állnának hadilábon a törvényekkel és az erkölccsel. Azért jöttem el önhöz, bátyám, hogy segítségét kérjem nagy bánatomban, de higgye el, eszünk ágában sincs beleszólni abba, miként kíván rendelkezni vagyonával...

- Asszonyom - mondta Flore -, tudjuk, hogy apjaura igazságtalan volt önnel szemben. Rouget úr a megmondhatója - tette hozzá, merőn nézve áldozatát -, hogy sohasem volt nézeteltérés kettőnk között, csak ha ön került szóba. Az volt az álláspontom, hogy ki kell adni önnek a vagyon ama részét, amelytől önt jótevőm megfosztotta... mert szegény apja igenis a jótevőm volt (hangja siránkozóvá vált), sohasem fogok elfeledkezni róla... De bátyja, asszonyom, végül is belátta...

- Igen - mondta Rouget papa -, ha majd megírom a végrendeletemet, nem fogok önökről megfeledkezni...

- Ne beszéljünk erről, bátyám, ön még nem ismer engem... Ez után a kezdet után, könnyen elképzelhető, hogy végződött e látogatás. Rouget harmadnapra meghívta hűgát vacsorára.

E három nap alatt a Semmittevésrend Lovagjai rengeteg patkányt, egeret és pockot fogtak össze, s ezeket - szám szerint négyszázharminchatot, köztük több hasas anyapatkányt - egy éjszaka alaposan kiéheztetve rászabadították Fario gabonájára. S mintha nem érték volna be azzal, hogy ennyi jó kosztost szereztek a gabonakereskedőnek, a Lovagok lyukat fűrtak a kapucinusok templomának tetejébe és tíz, különböző gazdaságokból szerzett galambot bocsátottak be a nyíláson. Az állatkák kedvükre lakmározhattak és ünnepeleltek, mert egy

részeges gazfickó elcsábította Fario raktárnokát, s a reggeltől estig tartó italozás alatt ennek kisebb gondja is nagyobb volt, mint hogy gazdája búzájára ügyeljen.

Az öreg Hochon véleményével ellentétben, Bridau-né asszony meg volt győződve arról, hogy bátyja még nem írta meg végrendeletét; el is határozta, hogy első adandó alkalommal megkérdezi tőle, mik a szándékai Brazier kisasszonyt illetően; Flore és Max tudniillik azzal biztatta, hogy majd kettesben sétálhatnak bátyjával, persze ez a reménye sohasem teljesedett.

Noha a lovagok naphosszat azon törték a fejüket, hogy a két párizsit miképp űzhetnék ki Issoudunból, kifícamodott képtelenségeknél egyéb nem jutott eszükbe.

Egy hét elteltével - a fele annak az időnek, amelyet a párizsiak Issoudunban eltöltöttek - még egy lépéssel sem jutottak tovább.

- Ügyvédjük nem ismeri a vidéket - mondta az öreg Hochon Bridau-né asszonynak. - Amit önök itt el akarnak végezni, arra nem elég sem tizenöt nap, sem tizenöt hónap. Itt kellene maradnia a fivére mellett, s rávennie arra, hogy istenfélő életet éljen. Flore és Maxence erődtítményeit csak a papok aknáival lehet felrobbantani. Ez a véleményem, s legfőbb ideje, hogy megfogadják.

- Különös véleménye van a papokról - mondta Hochonné a férjének.

- No tessék, megszólalnak az ájtatos lelkek - kiáltotta az aggastyán.

- Isten nem adná áldását arra, ami szentségtöréssel kezdődne - mondta Bridau-né asszony. - Hogy a vallást arra használjuk fel, hogy... De hiszen bűnösebbek lennénk Flore-nál!

E beszélgetés ebéd közben zajlott le, s mind Francois, mind Baruch a fülét hegyezve figyelt.

- Szentségtörés! - kiáltotta az öreg Hochon. - De ha egy eszes, jó pap, amelyet nem egyet ismertem, tudomást szerezne arról, hogy önök milyen bajban vannak, dehogy is nézné szentségtörésnek, hogy bátyja megtévedt lelkét helyes útra igazítsa, hogy őszinte bűnbánatot keltsen benne, és elkergettesse házából azt az asszonyt, aki megbotránkoztatja a világot (természetesen úgy, hogy a jövőjéről gondoskodják), s hogy meggyőzze néhány ezer livre-nyi alapítvánnyal az érseki szeminárium javára arról, hogy visszanyerhetné lelki nyugalma, ha vagyonát természetes örököseire hagyná...

Minthogy a vén zsugori vak engedelmességre szorította gyerekeit, s gyámsága alá helyezett unokáit is, akiknek számára szép vagyont harácsolt össze, mivel - ahogy mondani szokta - minden ügyüket úgy látta el, mintha a maga érdekében munkálkodnék, Francois-nak és Baruch-nak semmi módja nem volt arra, hogy kifejezzék csodálkozásukat vagy rosszallásukat: mindössze egy sokatmondó tekintetet vallottak, így adván egymás értésére, milyen ártalmasnak és végzetesnek tartják Max számára az aggastyán ötletét.

- Tény, asszonyom - mondta Baruch -, ha meg akarja szerezni bátyja hagyatékát, nincs más lehetőség; itt kell maradnia Issoudunban, s minden idejét arra fordítania...

- Anyám - mondta Joseph -, azt hiszem, jól tenné, ha minderről beszámolna Desroches-nak. Ami engem illet, én többre már nem számítok, beérem azzal, amit nagybátyám volt szíves nekem ajándékozni...

Miután Joseph felismerte a harminckilenc festmény óriási értékét, gondosan kiszedte belőlük a szöveget, papírt borított rájuk s ezt közönséges enyvvel leragasztotta, majd egyiket a másikra rakva egy óriási ládába csomagolta őket, s ezt a fuvarozási vállalattal elküldette Desroches-nak, azzal a szándékkal, hogy kísérő levelet is ír majd melléjük. Az értékes küldemény előző nap már el is indult.

- Olcsón ki lehet önt elégíteni - mondta Hochon úr.
- De hiszen akármikor megkapok százötvenezer frankot ezekért a képekért.
- Ahogy azt a festők elképzelik - mondta Hochon úr, egy kétkedő pillantást vetve a festőre.
- Ide figyelj! - fordult Joseph anyjához. - Írok Desroches-nak, s tájékoztatom az itteni helyzetről. Ha azt tanácsolja, hogy maradj itt, hát maradj. Ami az állásodat illeti, olyat bármikor találunk...
- Kedvesem - mondta Hochonné Joseph-nek, amikor felkeltek az asztal mellől -, nem értek a nagybátyja képeihez, de ha azt veszem, hogy honnét származnak, akkor bizonyára jó képek. Ha csak negyvenezer frankot érnek is, ezer frankot darabonként, akkor se szóljon senkinek róluk. Noha unokáim tapintatosak és jól neveltek, mégis, minden rosszindulat nélkül is eljárhat a szájuk, s elterjesztik a híret Issoudunban ennek az állítólagos szerencsés fogásnak, pedig fölösleges, hogy ellenfeleink tudomást szerezzenek róla. Úgy viselkedik, mint egy gyerek!...

S valóban, az óra még el sem ütötte a delet, s már jó néhány ember, legelsőnek Max tudomást szerzett az ügyről, aminek következtében egész Issoudunban mindenki előkereste régi, elfeledett képeit, s a legócskább mázsolmányok kerültek napvilágra. Max keservesen megbánta, hogy rábeszélte Rouget papát a képek elajándékozására, s tudomást szerezvén az öreg Hochon tervéről, dühe az örökösök ellen még annyival is megnövekedett, amennyi a saját ostobasága miatt gerjedt fel benne. Valóban, az egyetlen dolog, amitől tartania kellett, a vallás befolyása volt egy akarat nélküli, gyöngye lélekre. Két barátjának figyelmeztetése tehát megerősítette Maxence Gilet-t abban az elhatározásában, hogy pénzzé teszi Rouget minden kintlevőségét, kölcsönt vesz fel birtokaira, s ezt mielőbb járadékba fekteti; de még ennél is sürgősebbnek tetszett, hogy mihamarabb útnak indítsa a párizsiakat. Márpedig Scapin és Mascarille együttes zsenije is nehezen birkózott volna meg ezzel a feladattal.

Flore Max biztatására eltanácsolta Rouget papát a fárasztó gyalogsétáktól; ebben a korban már kocsin illik járni. Az ürügyre azért volt szükség, hogy a város tudtán kívül elmehessenek Bourges-ba, Vierzonba, Chateauroux-ba, Vatanba, mindazokra a helyekre, ahova Rouget-nak, Maxnak, Flore-nak el kellett jutnia, hogy ottani kintlevőségeiket pénzzé tehessék.

A hét végén Issoudun meglepetéssel értesült arról, hogy Rouget papa Bourges-ba ment kocsit, lovat vásárolni; a Semmittevésrend Lovagjai gondoskodtak arról, hogy ezt az intézkedést a Zurbolónó javára írják. Flore és Rouget egy rémületes fiákert vásárolt, máriaüveges ablakkal, repedezett bőrfüggönyökkel, amely már huszonnégy évet ért meg s kilenc hadjáratot látott; a kocsi Bertrand főmarsall, egy ezredes barátjának hagyatékából származott, aki a császár e hű bajtársának távollétében elvállalta berryi birtokainak felügyeletét. A rikító zöld színű fiákernek hintó formája volt, de a kocsirudat úgy helyezték el, hogy egy lovat is be lehetett eléje fogni. Ahhoz a kocsifajtához tartozott tehát, amely a nagy vagyonok eltűnével került divatba, s amelyet ebben az időben egyszerűen egyfogatúnak hívtak a kezdetben szokásos *kézipumpa* elnevezés helyett. E hintónak csúfolt egyfogatú szövetét már elrágta a moly, rojtozása a hadastyánok karpaszományaira hasonlított, s úgy zörgött, mint az ócskavas, de mindössze négyszázötven frankba került. Max egy öreg, kiszuperált kancát vásárolt hozzá az akkor Bourges-ban állomásozó ezredtől, sötétbarnára festette a kocsit, alkalmi vételben szerzett egy elég jó állapotban levő szerszámot... s Issoudun városa lélegzetét visszafojtva várta Rouget papa „hintójának” megérkezését.

Első alkalommal, hogy a jámbor öreg kikocsizott rajta, a hír mindenkit kiugrasztott a kapuk elé, s nem volt egyetlenegy ablak sem, amely meg ne lett volna rakva kíváncsi nézőkkel. A második alkalommal az agglegény Bourges-ba ment, ahol - hogy elvehesse a Flore tanácsolta

vagy ha úgy tetszik, elrendelte pénzügyi műveletek minden gondját -, a közjegyzőnél írást adott Maxence Gilet-nek, amelyben felhatalmazta az okiratban felsorolt valamennyi kölcsönügyleti szerződés átruházására; Flore pedig elvállalta, hogy Rouget papával együtt felszámolja az issouduni és a környező járásokban eszközölt tőkebefektetéseket. Rouget Bourges első közjegyzőjét is meglátogatta, s megkérte, szerezzen száznegyvenezer franknyi kölcsönt birtokaira. Issoudunban mit sem tudtak ezekről a nagy körületekintéssel, ügyesen végzett hadműveletekről. Maxence jó lovas volt, s hajnali öt órától este ötig lóháton könnyűszerrel megjárta az utat Bourges-ba és vissza, Flore pedig most már egy pillanatra sem hagyta magára az agglegényt. Rouget papa akadékoskodás nélkül beleegyezett Flore minden pénzügyi tervébe, mindössze azt kötötte ki, hogy az ötvenezer franknyi évjáradékot haszonélvezeti joggal Brazier kisasszony nevére írják, a tulajdonjogot azonban fenntartotta a maga számára. Az a makacsság, amellyel az öregember ebben a családi tusában kitartott a maga álláspontja mellett, erősen nyugtalanította Maxot, aki úgy látta, hogy Rouget papát máris befolyásolta a természetes örökösökkel esett találkozása.

Nagy elfoglaltságában, melyet el akart titkolni a város előtt, Max teljesen megfeledkezett a gabonakereskedőről. Fario épp azon volt, hogy megkezdi szállításait, miután előző útjai során különféle mesterkedésekkel sikerült felhajtania a gabona árát. Megérkezése másnapján azonban feltűnt neki, hogy a lakásával szemben levő kapucinus templom teteje feketéllik a galamboktól. Elátkozva magát, hogy elmulasztotta ellenőriztetni a tetőt, azonnal átment a raktárba: a gabona fele hiányzott. Mindenütt patkány-, pocok- és egérpiszokba ütközött annak jeleként, hogy a veszteségnek más oka is van. A templom Noé bárkájává változott. De a spanyol dühében csak akkor lett igazán olyan fehér, mint egy vászoning, amikor - felmérve a kárt és a veszteséget - megállapította, hogy a legalul elraktározott búza már félig-meddig kicsírázott, mert Max egy bádogcső segítségével néhány kanna vízzel alaposan megöntözte a gabonarakásokat. A galambok és patkányok jelenlétét utóvégre az állati ösztönre is rá lehetett fogni, de ez az elvetemült ötlet félreérthetetlenül magán viselte az emberi kéz nyomát. Fario leült az egyik kápolna oltárlépcsőjére, és fejét kezébe hajtva sokáig ott maradt.

Félórai spanyol elmélkedés után megpillantotta a mókust, amelyet ifjabb Goddet adott be hozzá kosztosnak; a tetőszerkezet támfája alatt, a mestergerendán ült, s a farkával játszott. A spanyol hidegvérűen felállt, raktárnoka semmilyen felindulást nem vehetett rajta észre, arca nyugodt volt, mint egy arabé. Egyetlen zokszót sem ejtett, hazament, felfogadott néhány munkást, akik zsákba töltögették az épségben maradt gabonát, miután előzőleg kiterítették a napra, hogy minél többet megmenthessenek a nedves búzából; aztán megállapítván, hogy gabonájának körülbelül háromötöde elveszett, az elszállítandó gabonával kezdett foglalatoskodni. De minthogy felhajtotta a búza árát, a hiányzó háromötöd felvásárlásakor nagy veszteséget szenvedett, és végeredményben a fele pénze ráment az üzletre.

Minthogy ellenségei nem voltak, e bosszút nem ok nélkül Gilet-nek tulajdonította. Most már biztos volt benne, hogy Max és néhány társa, az éjszakai csínytevők vitték fel szekerét a toronyhoz, majd mellesleg szórakozásból végképp tönkretették: ezer tallérját vitték el, egész vagyonát, amelyet a békekötés óta kínos-keservesen összekuporgatott. A bosszú sugallatára ez az ember olyan állhatatosságról és ravaszságról tett tanúságot, amely egy nagy jutalom ígéretével felbízottatott kémnek is becsületére vált volna. Az utcán lesbe állva, bizonyítékokat szerzett a Semmittevésrend Lovagjainak éjszakai kicsapongásairól; látta, megszámlálta őket, kileste találkáikat, összejöveteleiket Cognette-nál, majd elrejtőzve, hogy szemtanúként figyelhesse meg valamelyik csínyjüket, áttekintést szerzett éjjeli kalandjaikról.

Utjai, gondjai ellenére Maxence éjszakai ügyeleit sem óhajtotta elhanyagolni, elsősorban, hogy a Rouget vagyonnal kapcsolatos intézkedéseinek titka ki ne szivároгjon, másrészt mert barátait sem akarta munka nélkül hagyni. A lovagok ez idő tájt épp egyik legmerészebb kalandjukra készülöttek, amelyről még évekig fognak beszélni a városban. Egyetlenegy éjszaka folyamán megmérgezik Issoudun és külvárosainak valamennyi házörző kutyáját; Fario a saját fülével hallotta, ahogy Cognette lebugyából kilépve már előre örvendeztek a jó tréfa sikerének s az általános gyásznak, amelyet ez az új betlehemi gyermekgyilkosság a városra hoz. Nem szólva arról, milyen aggodalmat fog kelteni a tömeges kivégzés, előhírnöke ki tudja, milyen csapásoknak, amelyek az őrizetlenül maradt házakra várnak.

- Ez talán majd elfeledtetí Fario szekérét - mondta ifjabb Goddet.

Fariónak már nem volt szüksége gyanújának e végső megerősítésére; már tudta, mit fog tenni.

Agathe háromheti ittléte után belátta, csakúgy, mint Hochonné asszony, hogy az öreg zsugori következtetései megállják a helyüket: több esztendőre lett volna szükség, hogy kiszabadítsa bátyját a Zurbolónó és Max befolyása alól. Jean-Jacques-kal nem került bizalmasabb viszonyba, sohasem tudott egyedül maradni vele. Épp ellenkezőleg: Brazier kisasszony mind jobban felülkerekedett, egyfogatúján sétálni vitte Agathe-ot, s a kocsiban a két asszony hátul ült, Rouget úr és öccse pedig elől. Anya és fia türelmetlenül várt választ Desroches-nak írt bizalmas levelükre. Annak a napnak az előestéjén, amelyen a Semmittevésrend Lovagjai tervbe vették a kutyák kiirtását, Joseph - aki már halálra unta magát Issoudunban - két levelet kapott; az egyiket a nagy festőtől, Schinnertől, akivel a korkülönbség kisebb lévén - bizalmasabb viszonyban volt, mint közös mesterükkel Gros-val, a másikat Desroches-tól.

Íme az első, amelyet Beaumont-sur-Oise-ban adtak fel:

„Kedves Joseph-em,

Sérisy gróf számára befejeztem a presles-i kastély képeit. Most már csak a keretfestmények és a díszítések hiányoznak, s minthogy a legmelegebben beajánlottalak mind a grófnak, mind Grindot építésznek, nincs más dolgod, mint hogy szedd az ecseteidet, és gyere. Megállapodtunk az árban is, meg leszel elégedve. Feleségemmel Olaszországba utazom, segítségül vedd tehát magad mellé Cicát; a gyerek tehetséges, szívesen áll rendelkezésedre. Már majd felveti az öröm arra a gondolatra, milyen jól fog szórakozni a presles-i kastélyban. Isten áldjon, kedves Joseph-em, a legközelebbi tárlatra nem küldök képet, majd te helyettesítesz. Bizony, kedves Jojóm, meggyőződése, hogy képed remekmű, de olyan fajta, hogy mindenki szidni fog romantikája miatt, olyan jó életed lesz, mint ördögnek a szenteltvíztartóban. Mint Cica mondja, aki minden közmondást kiforgat: ki korán kel, bunyót lel. Mi a fenét csinálsz Issoudunban? Isten veled.

*Barátod
SCHINNER”*

A másodikat Desroches írta:

„Kedves Joseph-em,

ez a Hochon úr, úgy látom, értelmes öregember, beszámoló alapján a legjobb véleménnyel vagyok képességeiről, tökéletesen igaza van abban, amit mond. Tanácsomat kéred - íme: anyád maradjon Hochonné asszonynál, fizessen valamit az ellátásáért, mondjuk évi négyszáz frankot szerény hozzájárulásként házigazdái költségeihez. Egyébként mindenben igazodjék Hochon úr tanácsaihoz. Sajnos, derék anyádnak lelkiismeretfurdalásai lesznek azokkal, az emberekkel szemben, akiknek nincs lelkiismeretük, de annál körmönfontabb a politikai érzékük.

Maxence veszélyes fickó, igazad van, egészen más fából faragták, mint Philippe-et. Gonoszságát vagyona hasznára kamatoztatja, nem szórakozik g r á t i s z, mint bátyád, akinek ballépései semmit sem hoztak a konyhára. Megrémít, amit írsz. Úgy látom, semmi hasznomat nem vennének Issoudunben. Hochon úr, anyád háta mögött, jobb szolgáltatásokat tehet nektek. Ami téged illet, nyugodtan hazajöhetsz, nem sokat segíthetnél ebben az ügyben, amelyben állandó figyelemre, aprólékos megfigyelésekre, szolgai előzékenységre, szóban és tettben a legnagyobb tapintatra és képmutatásra van szükség, csupa olyan dologra, amit a művészek utálnak.

Azt mondják, még nincs végrendelet, nem igaz, már rég megírták, elhiheted nekem. De végrendeleteket mindig vissza lehet vonni, s amíg ostoba nagybátyád él, van rá lehetőség, hogy a vallás és nyomában a lelkiismerete közbeszóljon. Vagyonotok sorsa az egyház és a Zurbolónő közti párviadalban fog eldőlni. Minden bizonnyal elérkezik majd az a pillanat, amikor az az asszony tehetetlenné, a vallás pedig mindenhatóvá válik. Ha nagybátyád nem ajándékozza el még életében vagyonát, vagy nem teszi pénzzé birtokait, sok mindent el lehet majd érni abban az órában, amikor a vallás végleg felülkerekedik. Kérd meg tehát Hochon urat, hogy amennyire módjában van, tartsa szemmel nagybátyád vagyonát. Elsősorban azt kellene megtudni, terheli-e valamilyen jelzálogkölcson a birtokokat, s hogy Rouget úr pénzét hogyan és kinek a nevére helyezte ki. Egyébként nincs könnyebb dolog a világon, mint ráijeszteni egy öregemberre, elmagyarázván neki, milyen veszélyes dolog, ha idegenek javára lemond vagyonáról; egy kis ravaszsággal bármilyen örökös már a kezdet kezdetén megakadályozhatná, hogy kisemmizzék. De vajon anyád, világi dolgokban való járatlanságával, nagy önzetlenségével s jámborságával alkalmas-e arra, hogy végére járjon egy ilyen ügynek? Az én dolgom csak az, hogy útmutatással szolgáljak, másképp nem segíthetek. Amit eddig tettetek, az bizonyára máris, megriasztotta az ellenfeleket, bizonyára már meg is tették intézkedéseiket!...”

- Így kell ügyvédi tanácsot adni! - kiáltotta Hochon úr elismerően; szemmel látható volt, hogy a párizsi ügyvéd dicsérete büszkeséggel tölti el.

- Desroches kitűnő gyerek! - mondta Joseph.

- A két asszonnyal is el kellene olvasatni ezt a levelet - jegyezte meg az öreg fősvény.

- Tessék! - mondta a művész, a levelet az aggastyán kezébe nyomva. - Ami engem illet, én holnap elutazom. S most átmegyek és elbúcsúzom nagybátyámtól.

- Desroches úr azt kívánja az utóiratban - mondta Hochon úr -, hogy égesse el a levelét.

- Majd ön elégeti, miután megmutatta anyámnak - felelte a festő.

Joseph Bridau felöltözött, átvágott a kis téren, s épp abban a pillanatban állított be nagybátyájához, amikor befejezték az ebédet. Max és Flore is az asztalnál ült.

- Nem zavarom, kedves bátyám, búcsúzni jöttem.

- Elutazik? - kérdezte Max, gyors tekintetet váltva Flore-ral.

- Megbízást kaptam Sérisy úrtól, s gyorsan el szeretnék jutni a kastélyába, mert befolyásos ember, s a felsőházban talán segítségére lehetne szegény bátyámnak...

- Hát csak eredj, és dolgozz! - mondta Rouget papa bárgyú képpel; de a festőnek úgy tetszett, mintha hangja valahogy megváltozott volna. - Muszáj dolgozni... sajnálom, hogy elmész...

- Anyám még itt marad egy ideig - mondta Joseph. Max elhúzta a száját, Flore megértette, hogy ez mit jelent:

„Úgy látszik, tartják magukat a tervhez, amelyről Baruch beszámolt!”

- Nagyon örülök, hogy eljöttem - mondta Joseph. - Megismerhettem önt, s ön oly gazdagon megajándékozta műtermemet...

- Így van - mondta Zurbolónő. - De ön nem hogy felvilágosította volna nagybátyját a képek értékéről, amelyeket százezer franknál is többre becsülnek, fogta magát, és villámsebességgel elküldte őket Párizsba... Szegény, drága öreg, olyan mint egy gyermek!... Nemrég mondták nekünk Bourges-ban, hogy van köztük egy kis... hogyishívják... Puszi... vagy Poussin, amely a forradalom előtt a székesegyház kórusában lógott, s amely egymaga megért harmincezer frankot...

- Nem jól van ez így, öcsém - mondta az öregember Max-nak egy intésére, amelyet Joseph nem vehetett észre.

- No, beszéljünk őszintén - mondta a katona nevetve -, mondja meg becsületszavára, mennyire tartja a képeit? Nem mondom, jól megvágta a bácsikáját... igaz, hogy joga volt rá... a nagybácsikat Isten is arra teremtette, hogy kifosszák őket. Nekem sajnós, nincs nagybátyám, de istenemre mondom, ha volna, nem kímélném egyiket sem...

- Ön tudatában volt annak, uram - kérdezte Flore Rouget-tól -, hogy mit érnek az ön képei?... Mennyit is mondott, Joseph úr?

A festő céklavörösre pirult.

- Van értékük, nem tagadom - mondta.

- Azt mondják, százötvenezer frankra becsülte őket Hochon úr jelenlétében - mondta Flore. - Igaz ez?

- Igaz - felelte a festő gyermeki őszinteséggel.

- S ön százötvenezer frankot óhajtott ajándékozni öccsének? - kérdezte Flore Rouget papától, tekintetét merőn rászegezve.

- Dehogyan... dehogyan! - felelte az öregember.

- Könnyűszerrel elintézhettük ezt az ügyet, bátyám - felelte Joseph. - Visszaadom a képeket.

- Nem, nem, csak tartsd meg őket - mondta az öregember.

- Vissza fogom küldeni valamennyit, bátyám - felelte Joseph, akit mélyen sértett Maxence Gilet és Flore fagyos hallgatása. - Van ecsetem, amellyel úgy tudok pénzt keresni, hogy senkinek sem tartozom érte hálával, még nagybátyámnak sem... Üdvözlöm, kisasszony. Legmélyebb tiszteletem, uram.

Művészek könnyen elképzelhetik, milyen feldúlt idegállapotban tért haza Joseph. A Hochon család teljes létszámban épp a szalonban tartózkodott. Megpillantván Joseph-et, aki izgatottan hadonászott s hangosan beszélgetett önmagával, megkérdezték, mi baja van. A festő nem törődve Francois és Baruch jelenlétével, nyíltszívűen elmondta az imént lejátszódott jelenetet, amely két óra leforgása alatt elterjedt az egész városban; mindenki erről beszélt, ki-k azzal toldva meg a mulatságos történetet, ami épp eszébe jutott. Voltak, akik azt terjesztették, hogy Max megverte a festőt, mások, hogy Joseph megsértette Brazier kisasszonyt, s hogy Max kitette a szűrét.

- Micsoda gyerek még ez a gyerek! - mondta Hochon úr Bridau-nénak. - Amilyen együgyű, hát beugrott ennek a komédiának, amelyet a búcsú napjára tartogattak számára. Legalább két hete van már, hogy Max és a Zurbolónő ismeri a képek értékét... Attól a pillanattól kezdve, hogy a fia bárgyúságában elmondta a dolgot unokáim előtt, akiknek persze nem volt sürgősebb dolguk, mint hogy elterjesszék az egész városban... Búcsú nélkül kellett volna elutaznia!

- Jól teszi, hogy visszaadja a képeket, ha valóban annyit érnek - mondta Agathe.

- Ha igaz, hogy kétszázézer érnek, ahogy mondja - felelte az öreg Hochon -, akkor minek hozta magát olyan helyzetbe, hogy most kénytelen visszaadni őket; legalább ennyi maradt volna meg a hagyatékból. De ha így folytatják, egy fillér nem sok, annyit sem kapnak. S tetejében még ürügyet is adtak Rouget-nak, hogy önt ne fogadja többé...

Éjfél és egy óra között a Semmittevésrend Lovagjai megkezdtek a város kutyáinak ingyenes etetését. Az emlékezetes kirándulás csak hajnali háromra ért véget, amikor is a hitvány csirkefogók vacsorázni mentek Cognette-hoz. Pirkadatkor, fél ötkor tértek haza. Abban a pillanatban, hogy Max az Avenier utcából befordult a Fő utcába, Fario - aki egy falmélyedésben lesben állt - késével mellbe szúrta, majd visszarántotta a pengét, a villate-i árkokon át elmenekült, miközben zsebkendőjével megtörülte kését. A zsebkendőt a Muszaj patakban kimosta, majd nyugodtan hazatért Saint-Paterne-be, egy nyitva hagyott ablakon át bemászott lakásába, lefeküdt, és mély álmából csak akkor ébredt fel, amikor új segédje felverte.

Max estében felüvöltött, a kiáltást sem lehetett félreérteni. Lousteau-Prangin, egy bíró fia, az egykori helyettes képviselő családjának távoli rokona s ifjabb Goddet, aki a Fő utca elején lakott, futólépésben visszafordult.

- Megölik Maxot - mondogatták egymásnak.

- Segítség... segítség!

De egyetlen kutya sem ugatott, és ismerve az éjszakai futók tréfálkozó kedvét, senki sem kelt fel. Mire a két lovag a helyszínre érkezett, Max már eszméletlen volt. Fel kellett ébreszteni idősebb Goddet urat. Max ugyan felismerte Fariót, de amikor hajnali öt órára visszanyerte eszméletét, s látta, hogy sok ember veszi körül, érezte, hogy sebe nem halálos, hirtelen az az ötlete támadt, hogy hasznára fordítja a gyilkosságot, tehát panaszos hangon kiáltozni kezdett:

- Azt hiszem, felismertem annak az átkozott festőnek az arcát és a szemét.

Lousteau-Prangin azonnal apjához, a vizsgálóbíróhoz futott. Maxot az öreg Cognet, ifjabb Goddet s két álmából felvert ember szállította haza, rudakra fektetett matracon. Cognette és idősebb Goddet haladt a beteg két oldalán. Goddet úr addig semmibe sem akart belekezdeni, amíg Maxot ágyba nem fektetik. A sebesültszállítók természetesen - mialatt Kouski ébredésére vártak - Hochon úr kapuját nézegették: a szolgáló már javában söprögetett. Mint a legtöbb vidéki házban, Hochonéknál is korán nyitottak kaput. Max megjegyzése természetesen felkeltette az emberek gyanúját.

- Gritte - kiáltotta oda idősebb Goddet -, Joseph Bridau még alszik?

- Ugyan, már reggel fél ötkor elment hazulról. Nem is tudom, mi lelte, egész éjszaka fel és alá futkosott a szobában.

A gyanútlan válaszra iszonyodó, felháborodott kiáltások hallatszottak. Gritte kíváncsian odaszaladt; tudni akarta, mit visznek Rouget papa házába.

- Szép kis mákvirág a maga festője - mondták neki.

S azzal a menet bevonult a kapun, magára hagyva a megdöbbszent lányt, aki természetesen látta, hogy a matracon Maxot szállítják a házba, véres ingben, haldokolva.

A művészek nyilván tudják, mi izgatta és tartotta ébren Joseph-et egész éjszaka: hogy a város a nyelvére veszi, s tolvajnak fogja nézni, tehát éppenséggel nem annak, ami volt és lenni akart: jóra való embernek, becsületes művésznek. Mindent - még a saját festményeit is - odaadta volna, ha madárként Párizsba repülhetne, s Max pofájába vágthatná nagybátyja képeit.

Őt fosztották ki, s most róla hiszik, hogy fosztogató!... Micsoda komédia, így hát már kora reggel elmenekült a Tivoliba vezető nyárfasorba, kiszellőztetni a fejét. De miközben az ártatlan fiú azzal vigasztalta magát, hogy soha többé a lábát sem teszi be ebbe a városba, Max kényes lelkiismeretű emberek számára szinte elviselhetetlen megaláztatást készített elő. Amikor idősebb Goddet megvizsgálta a sebet, s megállapította, hogy a kést, noha így is szörnyű sebet ejtett, egy kis levéltárca szerencsésen elfordította, azt tette, amit minden vidéki orvos, s főképp sebész ilyenkor tenni szokott: fontoskodott. *Még nem felel Max életéért*, mondta, majd bekötözte a ravasz katona sebet, és elment. Idősebb Goddet a tudomány határozatát a Zurbolónővel, Jean-Jacques Rouget-val, Kouskival és Védie-vel is közölte. A Zurbolónő zokogva visszatért drága Maxához, mialatt Kouski és Védie a kapu előtt összegyűlt tömegnek elmondta, hogy az őrnagy úr állapota szinte reménytelen. Ez a hír körülbelül kétszáz embert csődített össze a Szent János téren és a két Narrette-on.

- Rossz esetben is legfőlőbb egy hónapig fogom az ágyat nyomni - mondta Max a Zurbolónőnek. - Tudom, hogy ki a tettes. De felhasználjuk az alkalmat, hogy megszabaduljunk a párizsiaktól. Már megmondtam, hogy úgy rémlett, mintha felismertem volna a festőt; most hadd higgyék, hogy meghalok, s igyekezzenek lefogni Joseph Bridau-t; kóstitassuk meg vele egy-két napig a börtönt. Ahogy az anyját ismerem, lóhalálában vissza fogja vinni a fiát Párizsba, s nem kell többé tartanunk a csuhásoktól, akiket rá akartak szabadítani házi hülyénkre.

Flore Brazier lement az utcára, és megállapította, hogy a tömeg hajlamos arra, hogy elhiggye, amit el akartak vele hitetni. Könnyben úszó szemmel, sóhajtván elbeszélte, hogy az a *fancsali pofájú* festő előző este hevesen összekapott Max-szal azok miatt a képek miatt, amelyeket *elcsórt* Rouget papától.

- Ez az útonálló... már a képéről lerí, hogy milyen gazember... azt hitte, ha Max nincs többé, nagybátyja rá fogja hagyni a vagyonát - mondta. - Pedig a testvér csak közelebbi rokon, mint az unokaöcs. Max Rouget doktornak a fia, *az öreg maga mondta el nekem a halálos ágyán*.

- Végezni akart vele, mielőtt elmegy... ezt jól kifőzte... ma utazik el - mondta egy lovag. - Maxnak nincs egyetlenegy ellensége sem Issoudunben - mondta egy másik.

- Egyébként is Max felismerte a festőt - mondta a Zurbolónő.

- Hol az az átkozott párizsi?... Keressük meg! - kiáltozták mindenfelől.

- Hol keressük, amikor már hajnalban elment Hochon úréktól - mondta valaki.

Az egyik lovag azonnal elfutott Mouilleron úrhoz. A tömeg egyre nőtt, kiáltozása mind fenyegetőbbé vált. Izgatott csoportok gyülekeztek a Nagy Narrette-on, mások a Saint Jean-templom előtti teret szállták meg. A Villate-kapu előtt is, ahol a Kis Narette végződik, nagy csődület támadt, a Szent János teret sem alulról, sem felülről nem lehetett megközelíteni, tisztára úgy festett, mintha körmenetre gyűltek volna össze az emberek. Lousteau-Prangin és Mouilleron uraknak, a rendőrfőnöknek, a csendőrhadnagynak, a kíséretükben levő őrsparancsnoknak és két csendőrnek csak nagy nehézségek árán sikerült eljutnia a Szent János térre az izgatott emberek sorfala között, akiknek kiáltozása, szitkozódása eleve elfogulttá tette őket az oly igaztalanul megvádolt, de a terhelő körülmények miatt joggal gyanúsított fiatal festő ellen.

Miután a tisztviselők kihallgatták Maxot, Mouilleron úr kiküldte a rendőrfőnököt, az őrsparancsnokot és egy csendőrt a *tett színhelyére*, ahogy hivatalos helyen mondják. Aztán Mouilleron és Lousteau-Prangin urak a csendőrhadnagy kíséretében átmentek az Hochon-féle házba, amelyet két csendőr a kert végében, két másik a kapu előtt őrzött. A tömeg közben egyre nőtt, az egész felbolygatott város a Fő utcába tódult.

Gritte már ezt megelőzően berontott gazdájához.

- Hochon urat ki fogják rabolni - mondta rémulten. - Forradalom ütött ki a városban... Maxence Gilet urat megölték, halálán van... Azt mondják, Joseph úr ölte meg.

Hochon úr sietve felöltözött, s lement, de a dühöngő tömeg láttán nyomban visszafordult, s bereteszte a kaput. Kérdéseire Gritte-től megtudta, hogy vendége egész éjszaka izgatottan fel-alá járkált a szobában, már hajnalban elment hazulról, s még nem jött vissza. Rémulésében azonnal benyitott feleségéhez, akit a lárma már felébresztett, s elmondta a szörnyűséges hírt, amely - akár igaz volt, akár nem - a Szent János térre csődítette az egész várost.

- Egész bizonyosan ártatlan - mondta Hochonné.

- De amíg ártatlansága kiderül, addig százszor betörhetnek ide s kirabolhatnak - felelte Hochon úr halásápadtan (a pincéjében aranyat rejtgetett).

- Agathe?

- Alszik, mint a tej.

- Annál jobb! - mondta Hochonné asszony. - Bárcsak fel se ébredne, amíg nem tisztázódik az ügy. Belehalna szegény kislányom!

De Agathe felébredt, s ruháit sebtiben magára kapva, lerohant. Gritte kitérő válaszai szívét, eszét egyképp megzavarták. Hochonné sápadtan, könnybe lábadt szemmel állt az ebédlő egyik ablakánál, mellette a férje.

- Bátorság, kislányom, Isten újabb megpróbáltatásokat küld ránk - mondta az öregasszony. - Azzal vádolják Joseph-et...

- Mivel?

- Valamilyen gonosztettel, amelyet bizonyos, hogy nem követett el - felelte Hochonné.

E válasz hallatára, s minthogy ugyanabban a percben a csendőrhadnagy, Mouilleron és Lousteau-Prangin urak benyitottak az ebédlőbe, Agathe elvesztette eszméletét.

- Vigyék el Bridau-né asszonyt - mondta Hochon úr feleségének és Gritte-nek -, asszonyok jelenléte ilyenkor nem kívánatos. Kísérjék mindketten a szobájába!... Üljenek le, uraim. A félreértés, amelynek látogatásukat köszönhetjük, bizonyára hamarosan tisztázódni fog.

- Még ha félreértés is - felelte Mouilleron úr -, a tömeg annyira fel van dühödve és oly izgatott, hogy féltsem a vádlott életét. Jó lenne, ha a törvényszékre vihetném, s ezzel lecsillapíthatnám a kedélyeket.

- Ki gondolta volna, hogy Maxence Gilet úr ilyen közkedveltségnek örvend? - mondta Lousteau-Prangin.

- E pillanatban ezerkétszáz ember indult el a Római-negyedből, jelenti az egyik emberem - közölte a csendőrhadnagy.

- Halált követelnek a vádlott fejére.

- Hol a vendége? - kérdezte Mouilleron úr Hochon úrtól.

- Úgy tudom, kiment a környékre sétálni...

- Hívja vissza Gritte-et - mondta komoran a vizsgálóbíró.

- Azt reméltem, hogy Bridau úr nem hagyta el a házat, ön nyilván tud arról, hogy a büntetett hajnalban követték el, innét néhány lépésnyire?...

Mialatt Hochon úr Gritte keresésére indult, a három hivatalnok jelentősegteljesen egymásra nézett.

- Sosem tudtam kibékülni az ábrázatával - mondta hadnagy Mouilleron úrnak.

- Lányom - kérdezte a vizsgálóbíró a belépő Gritte-től -, azt mondják, látta, amikor ma reggel Joseph Bridau úr kiment a házból?

- Láttam, uram - felelte a lány, reszketve, mint a nyárfalevél.

- Hány órákor?

- Alighogy felkeltem. Egész éjjel ide-oda sétált a szobában, s már fel volt öltözve, mire lejöttem.

- Már világos volt?

- Virradt.

- Izgatottnak látszott?

- Hát hogy a fenébe ne!... egészen ki volt kelve magából.

- Küldje el egyik emberét az írnomokért - mondta Lousteau-Prangin a hadnagynak. - S hozzon magával letart...

- Az Isten áldja meg, ne siesse el a dolgot! - mondta Hochon úr. - A fiatalember izgalmára más magyarázatot is lehet találni, nemcsak azt az egyet, hogy megfontolt szándékkal felkészült a bűntényre. Ma utazik Párizsba, hogy tisztázza egy ügyét, amelynek kapcsán Gilet és Flore Brazier kisasszony megtámadta a becsületében.

- Tudom, a képek ügyét - mondta Mouilleron úr. - Tegnap este, hallom, hevesen összetűztek miatta, s úgy mondják, a művészeknek könnyen a fejükbe száll a vér.

- Kinek állt érdekében ebben a városban - kérdezte Lousteau -, hogy megölje Maxence-ot? Senkinek. Féltékeny férjre sem gondolhatunk, sem másra, mert ez a fiú a légynek sem vétett.

- De mit keresett Gilet hajnali fél ötkor az utcán? - kérdezte Hochon úr.

- Bízta csak ránk a dolgunkat... ez a mesterségünk - felelte Mouilleron. - Még nem tud mindent: Max felismerte a festőt...

E pillanatban hatalmas lárma támadt a város végén, s végigfutott a Nagy Narette-on, egyre erősödve, mint az égzengés.

- Itt van!... itt van!... elfogták!

A népi düh basszus kíséretéből világosan ki lehetett venni e szavakat. Szegény Joseph Bridau a landrôle-i malom felől jövet, amikor nyugodtan hazafelé tartott, hogy le ne késsen a reggeliről, a Misère térre érve, egyszerre szembe találta magát a várakozó csoportokkal.

Szerencséjére két csendőr érkezett futólépésben a helyszínre, s kiszabadította a Római-negyedbeliek markából, akik már kíméletlenül karon ragadták, s a halálát követelték.

- Helyet!... helyet! - mondták a csendőrök, mialatt odahívták két másik bajtársukat; az egyiket Bridau elé, a másikat mögéje állították.

- Lássá, uram - mondta neki az egyik azok közül, akik lefogták -, itt most már nemcsak a maga bőréről van szó, a mi életünk is kockán forog. Akár bűnös, akár ártatlan, meg kell hogy védelmezzük a zendülés ellen, amely Gilet őrnagy meggyilkolásának hírére tört ki a városban. A nép nem éri be azzal, hogy megvádolja, szentül meg van győződve arról, hogy maga a

gyilkos. Imádják Gilet urat... Nézze csak meg őket!... Legszívesebben most itt rögtön törvényt ülnének maga fölött. Láttuk őket ezernyolcszázharmincban, amikor nekimentek az adóhivatalnokoknak, az sem volt szüreti mulatság.

Joseph Bridau elfehéredett, mintha halálán volna; össze kellett szednie minden erejét, hogy folytatni tudja az utat.

- Végére is ártatlan vagyok - mondta. - Induljunk! Meg kellett járnia a keresztútját, a szegény művészek! Lehurrogták, gyalázták, halállal fenyegették, azon az iszonyatos úton, amely a Misère tértől a Szent János térig vezetett. A csendőrök arra kényszerültek, hogy kardot rántsanak a dühöngő tömeg ellen, amely kövekkel dobálta meg őket. Kis híja volt, hogy meg nem sebesültek, Joseph lábát, vállát és kalapját többször is eltalálták.

- Itt vagyunk! - mondta az egyik csendőr, Hochon úr ebédlőjébe lépve. - Nem könnyen jutottunk el ide, hadnagy úr.

- Legelőbb is szét kell oszlatnunk a tömeget - mondta a tiszt. - Egy módot tudok rá: ha Bridau urat közrefogják, s úgy kísérik el a törvényszékre, hogy én az embereimmel körülvevessük önöket. Az ember semmiért sem felelhet; ha hatezer dühöngő örült szabadul rá.

- Igaza van - mondta Hochon úr, aki csak az aranyát féltette.

- Így védik meg Issoudunben az ártatlanokat, fogadják elismerésemet, uraim - mondta Joseph. - Már így is majd hogy meg nem köveztek...

- Meg akarja várni, amíg megostromolják és kifosztják vendéglátója házáat? - kérdezte a hadnagy. - Vagy azt hiszi, hogy kardjainkkal fel tudjuk tartani a beáramló feldühödött tömeget, melyben nem talál egyetlen embert sem, aki tiszteletben tartaná a törvényes formákat?

- Induljunk, uraim, majd később tisztázzuk a dolgot - mondta Joseph, aki időközben visszanyerte hidegvérét.

- Helyet... helyet, barátaim! - kiáltotta a hadnagy. - Letartóztattuk, most visszük a törvényszékre.

- Tartsátok tiszteletben a törvényt, barátaim - mondta Mouilleron úr.

- Hát nem azt akarjátok, hogy a guillotine kése alá kerüljön? - kérdezte az egyik csendőr egy fenyegető csoporttól.

- Igen... igen, fejezzék le! - kiáltotta az egyik dühöngő.

- A fejét veszik - ismételték az asszonyok. A Nagy Narette végén már ezt mondogatták:

- Le fogják fejezni, megtalálták nála a kést.

- Ó, a gazember!

- Ilyenek a párizsiak!

- Ennek az arcáról messziről lerí a gonoszság!

Noha Joseph-nek dühében fejébe szállt a vér, figyelemre méltó nyugalommal, önérzetesen tette meg az utat a Szent János tértől a törvényszékig. Mindazonáltal megkönnyebbült, amikor végül elérkeztek Lousteau-Prangin úr irodájába.

- Azt hiszem, uraim, semmi szükség arra, hogy ártatlanságomat bizonygassam - mondta Mouilleron, Lousteau-Prangin és az írnok felé fordulva. - Csupán arra kérem önöket, legyenek segítségemre abban, hogy bebizonyítsam ártatlanságomat. Semmit sem tudok az ügyről...

Joseph elborzadt, amikor a vizsgálóbíró közölte vele, milyen gyanúkok alapján vették őrizetbe, majd végezetül ismertette vele Max vallomását.

- Öt óra után indultam el hazulról - felelte. - Végigmentem a Fő utcán, s fél hatkor elértem a saint-cyri plébániatemplom elé, annak a homlokzatát nézegettem. A harangozóval is beszélgettem, aki épp angelusra harangozott, s felvilágosításokat kértem tőle erről a különös, befejezetlennek látszó épületről. Aztán áthaladtam a zöldségpiacon, már ott volt néhány asszony. Innét a Misère téren átvágva, a Szamarak hídján át elsétáltam a landrôle-i malomig, s öt vagy hat percig a kacsákat nézegettem, a molnárlegények bizonyára észre is vettek. Asszonyok jöttek a folyóra mosni, nyilván még most is ott vannak; ki is nevettek, azt mondták, nem vagyok szép, mire azt feleltem nekik, hogy ha nem is festek jól, de jól tudok festeni. Innét a nagy fasoron át elsétáltam Tivoliig, és a kertésszel beszélgettem... Vizsgálják ki mindezt, s tekintsenek el kérem még az őrizetbe vételemtől is; becsületszavamot adom, hogy az irodájukban maradok, amíg meg nem győződtek ártatlanságomról.

E higgadt érvelés, amelyet Joseph habozás nélkül s oly fesztelenül adott elő, mint aki bizonyos a dolgában, nem tévesztette el hatását a tisztviselőkre.

- Nos, be fogjuk idézni, megkeressük ezeket az embereket - mondta Mouilleron úr -, de egy nap alatt nem tudunk mindennek a végére járni. Saját érdekében rá kell tehát szánnia magát arra, hogy itt tartsuk a törvényszéken, magánzárkában.

- Feltéve, hogy írhatok anyámnak, s megnyugtathatom szegénykét... önök persze elolvashatják a levelet.

E méltányos kérést természetesen nem lehetett megtagadni. Joseph a következő levélkét írta:

„Ne nyugtalankodj, édesanyám, hamarosan ki fog derülni, hogy tévedés áldozata vagyok. Ezt könnyű bebizonyítani, a szükséges adatokat már a hatóság rendelkezésére bocsátottam. Holnap, vagy lehet, hogy még ma este, szabad leszek, öllelek. Mondd meg Hochonének, mennyire restellem, hogy önhibámon kívül annyi bajt okoztam nekik; a véletlen játéka, még magam sem értem.”

Amikor e levél megérkezett, Bridau-né asszony súlyos idegrohammal küszködött; idősebb Goddet úr orvossága, amelyet kanalként öntöttek beléje, teljesen hatástalan maradt. A levél varázsitalként hatott rá. A nagy felindulásokat általában teljes fásultság követi. Agathe-on is nagy levertség lett úrrá a görcsös megrázkódtatás után. Mire Goddet úr visszatért betegéhez, Bridau-né asszony már csak azon sopánkodott, hogy miért is hagyta el Párizst.

- Isten büntetése - mondta könnybe lábadt szemmel. - Drága keresztanyám, rá kellett volna bíznom magamat, s megvárnom, míg könyörületességében vissza nem juttatja nekem fivérem örökségét!...

- Asszonyom, ha a fia ártatlan - súgta a fülébe Hochon úr -, akkor Maxence szemenszedett gazember, s úgyis alulmaradnánk ebben a küzdelemben. Térjen hát vissza Párizsba!

- Hát Gilet úr hogy van? - kérdezte Hochonné Goddet úrtól.

- Sebesülése súlyos, de nem halálos. Egyhónapi ápolással rendbe jön. Amikor elhagytam, épp levelet írt Mouilleron úrnak, s fia szabadlábra helyezését kérte, asszonyom - mondta betegének. - Max derék gyerek. Elmondtam neki, hogy ön milyen rossz állapotban van, s erre eszébe jutott gyilkosa öltözkéének egy részlete, amely azt bizonyítja, hogy nem lehet azonos a fiával: támadója vászoncipőben járt, márpedig tudjuk, hogy fia csizmában ment el hazulról...

- Isten bocsássa meg neki mindazt, amit ellenem vétett... Éjszaka egy férfi levelet hozott Giletnek, melyet nyomtatott betűkkel írtak, s a következőképpen szólt:

„Gilet százados rosszul teszi, ha egy ártatlan embert ad a törvény kezére. Az igazi tettes megígéri, hogy nem támad újra, ha Gilet úr kiszabadítja Joseph Bridau urat, s elhallgatja a merénylő nevét.”

Miután Max elolvasta, s elégette e levelet, üzenetet küldött Mouilleron úrnak, megemlítette a Goddet úr szájába adott megfigyelést, s megkérte, hogy helyezze Joseph-et szabadlábra, s egyben látogassa meg őt betegágyában, hogy elmagyarázhassa neki az ügyet. Mire a levél eljutott Mouilleron úr kezébe, Lousteau-Prangin már kihallgatta a harangozót, egy zöldséges kofát, a mosónőket, a landrôle-i malom molnárlegényeit s a frapesle-i kertészt, és megbizonyosodott Joseph igazmondásáról. Max levele aztán végképp tisztázta a vádlott ártatlanságát, akit Mouilleron úr személyesen kísért haza Hochonékhoz. Agathe oly kitörő szeretettel s túlárado gyöngédséggel fogadta fiát, hogy a szegény félreismerő fiú szinte hálát adott a véletlennek - mint La Fontaine meséjében a férj a tolvajnak -, hogy alkalmat adott neki e súlyos megpróbáltatásra, s nyomában a szeretetnek ilyen meggyőző megnyilvánulására.

- Hát igen - mondta Mouilleron úr fölényesen -, ahogy ön bátran szembenézett a felizgatott csöcselékkel, abból rögtön meg tudtam állapítani, hogy ártatlan; de lássa be, mindennek ellenére... mivel ismerem Issoudunt... nem tehettem jobbat, az ön személyes biztonsága érdekében, mint hogy magunkkal vittük, úgy, ahogy történt. Elismerem, férfiasan viselkedett.

- Más járt az eszemben - felelte egyszerűen a festő. - Ismerek egy tisztet, aki elmondta nekem, hogy Dalmáciában szinte ugyanilyen körülmények között, egy reggel, sétájáról hazatérve a felizgatott csöcselék lefogta... Ez a hasonlatosság kötötte le figyelmemet, s miközben az embereket néztem, arra gondoltam, festek egy képet az ezerhétszázkilencvenhármass felkelésről... Szamár, mondtam végül magamban, csak azt kaptad, amit megérdemelsz, minek neked örökségekre vadászni, amikor nyugodtan ülhetnél a műtermedben s festhetnél...

- Ha megengedi, hogy tanácsot adjak önnek - mondta a királyi ügyész -, azt mondanám, üljön ma este tizenegykor kocsira, a postamester majd kölcsönöz egyet, s a bourges-i postakocsival térjen vissza Párizsba...

- Ez az én véleményem is - mondta Hochon úr, aki már alig várta, hogy vendége elutazzék.

- Nincs nagyobb vágyam, mint elmenni Issoudunból, noha egyetlen barátnőmet hagyom itt - mondta Agathe, kezét csókolva Hochonné asszonynak. - Vajon mikor fogom viszontlátni?

- Kislányom - felelte az öregasszony -, mi már csak odafent találkozunk... Annyit szenvedtünk idelent, hogy Isten talán már megkönnyörül rajtunk - súgta Bridau-né asszony fülébe.

Néhány perccel azután, hogy Mouilleron úr beszélt Max-szal, Gritte azzal lepte meg Hochon úrkat, Agathe-ot, Joseph-et és Adolphine-t, hogy bejelentette Rouget urat. Jean-Jacques el akart búcsúzni hűgától, s felajánlotta kocsiját a bourges-i útra.

- Az ön festményei sok szenvedést okoztak nekünk - mondta Agathe.

- Tartsa meg őket, nővérem - mondta a derék ember, aki még nem hitt a képek értékében.

- Szomszéd uram - mondta az öreg Hochon -, nincsenek jobb barátaink, biztosabb támaszaink, mint a rokonok, főképp, ha olyan emberek, mint az ön Agathe nővére és Joseph unokaöccse.

- Lehet - felelte bárgyún az öregember.

- Micsoda nap volt ez, Jean-Jacques! - kiáltotta Agathe.

- Elfogadja a kocsimat? - kérdezte Rouget.

- Nem, bátyám - felelte Bridau-né asszony. - De nagyon köszönöm, és jó egészséget kívánok önnek.

Agathe és Joseph megölelte Rouge-t, aki ezután egyetlen jó szó nélkül eltávozott. Nagyapja intésére Baruch azonnal elment a postára. Este tizenegykor a két párizsi egy vesszőfonatú egylovas bérkocsin elhagyta Issoudunt. Adolphine-nak és Hochonné asszonynak könnybe lábadt a szeme, csak nekik esett meg a szívük Agathe-on és Joseph-en.

- Elutaztak - jelentette Francois Hochon, a Zurbolónővel együtt Max szobájába lépve.

- Hát ez sikerült - mondta Max, akit sebláza teljesen elgyöngített.

- De hát mit mondtál Mouilleron papának? - kérdezte tőle Francois.

- Azt mondtam neki, hogy gyilkosomat úgyszólván felhatalmaztam arra, hogy meglessen egy utcasaroknál. Olyan ember, mondtam, hogy még letartóztatása előtt leszúrma, mint egy kutyát, ha tovább firtatjuk az ügyet. Ezért megkértem Mouilleront és Prangint, hogy látszatra folytassák a nyomozást, de gyilkosomat hagyják békén, ha csak azt nem akarják, hogy megöljön.

- Remélem, Max - mondta Flore -, hogy most egy ideig nyugton maradtok éjszakára.

- Végre megszabadultunk a párizsiaktól! - kiáltotta Max. - Gyilkosom nem is tudja, milyen szolgálatot tett nekem.

Másnap azoknak a higgadt, tartózkodó embereknek a kivételével, akik egy véleményen voltak Hochonékkal, a párizsiak elutazását - noha egy sajnálatos véletlennek volt köszönhető -, úgy ünnepelték az egész városban, mint a vidék győzelmét Párizs fölött. Max néhány barátja elég kíméletlenül nyilatkozott Bridau-ékről.

- A párizsiak hülyének néztek bennünket! Azt hitték, csak a kalapjukat kell nyújtani, s az égből örökségek potyognak belé.

- Gyapjúért jöttek, s megnyírva távoztak. Úgy látszik, a festő nem a nagybácsi ízlése szerint való ember.

- Pedig egy párizsi ügyvéd is segítségükre volt...

- Volt valamilyen haditervük?

- Hogyne lett volna. Be akarták hálózni Rouget papát. De hát gyöngé legények ezek, még a párizsi ügyvéd úr sem tudott túljárni a berryiek eszén...

- Elképesztő!

- Ilyenek a párizsiak!

- A Zurbolónőt megtámadták, hát megvédte magát.

- Jól tette!

Bridau-ék párizsiak voltak, idegenek, velük szemben az egész város Max és Flore pártjára állt.

Elképzelhetjük, milyen elégedetten tért vissza Agathe és Joseph ez után a hadjárat után Mazarin utcai kis lakásukba. A hazafelé vivő úton visszatért Joseph jókedve, amelyet letartóztatása és a húsz óra magánzárka némileg megbolygatott; de anyját nem tudta jobb kedvre deríteni. Agathe annyival is nehezebben heverte ki az átélt izgalmakat, mert a felsőházi bíróság épp akkortájt készült a katonai összeesküvés tárgyalására. Philippe magatartása - bármilyen ügyesen dolgozott is a Desroches tanácsait követő védőügyvéd - joggal felkeltette a bíróság

gyanúját; nem bíztak meg jellemében. Joseph sietve beszámolt Desroches-nak az issouduni eseményekről, s utána Cica kíséretében nyomban elutazott Sérisy gróf kastélyába; hallani sem akart e perről, amely teljes húsz napig tartott.

Fölösleges itt kitérnünk olyan eseményekre, amelyek a jelenkor történelmére tartoznak. Akár valamilyen eleve megbeszélte szerepet játszott Philippe, akár besúgó volt, öt évi rendőri felügyeletre ítélték, azzal a kötelezettséggel, hogy még kiszabadulása napján Autunbe utazik; ezt a várost jelölte ki öt évre tartózkodási helyül a királyi rendőrség főkapitánya. A büntetés azonos volt egyfajta fogházbüntetéssel, amellyel azokat az elítélteket sújtják, akiknek - becsületszó ellenében - egy egész várost jelölnek ki börtönükül. Mikor Desroches megtudta, hogy Sérisy gróf, aki a felsőház megbízásából a pör előkészítésén dolgozott, presles-i kastélya díszítómunkájánál Joseph-et is alkalmazza, azonnal kihallgatást kért az államminiszternél, aki időközben véletlenül megismervén és megkedvelvén Joseph-et, félreérthetetlen jóindulattal fogadta. Desroches kifejtette a miniszter előtt a két fivér anyagi helyzetét, majd emlékezetébe idézte apjuk érdemeit, amelyekről a Restauráció végképp megfélemedezett.

- Az ilyen méltánytalanságok szüntelenül táplálják az izgalmat s az elégedetlenséget, kegyelmes uram - mondta az ügyvéd. - Ön ismerte az apát, tegye lehetővé fiai számára, hogy boldoguljanak.

Nagy vonalakban lefestette a család issouduni helyzetét, arra kérve az államtanács mindenható alelnökét, hasson oda a rendőrfőkapitánynál, hogy Autun helyett Issoudunt jelöljék ki tartózkodási helyül Philippe számára. Végezetül pedig ennek irtózatos nyomoráról is ejtett egy-két szót, havi hatvan frank segélyt kérve részére; ennyivel a hadügyminisztérium már csak szeméremérből is tartozik az egykori alezredesnek.

- El fogom intézni minden kérését, mert mindegyiket indokoltnak tartom - mondta az államminiszter.

Három nap múlva Desroches a szükséges felhatalmazásokkal elment Philippe-ért a felsőházi börtönbe, s hazavitte magához, a Béthisy utcába. Itt a fiatal ügyvéd elővette a szégyentelen martalócot, s közölte vele megfellebbezhetetlen véleményét személyéről - ahogy azt az ügyvédek teszik az arra érdemesnek tartott ügyfeleikkel: valódi értékük szerint ítélve meg a dolgokat, nemigen válogatnak a szavakban, hogy annak rendje-módja szerint kielemezzék s nevükön nevezzék ügyfeleik rejtett érzelmeit és indítóokait. Miután ekképp földig sújtotta a császár egykori parancsörtszóját, szemére hányva felelőtlen tékozlásait, anyja szenvedéseit, s az öreg Descoings-né halálát, lefestette előtte az issouduni helyzetet, a maga módján értelmezve őket, s a dolgok velejéig hatolva, tüzetesen beavatta Philippe-et Maxence Gilet és a Zurbolónó terveibe és jellemrajzába. Az effajta dolgokban nagyon is jártas politikai fogoly Desroches vádbeszédének azt a részét jóval figyelmesebben hallgatta, mint a megelőző részt.

- Ez a helyzet - mondta az ügyvéd. - Most jóváteheti mindazt, amit derék családja ellen vétett, mert sajnós, azt a szegény asszonyt, akit megölt, már nem lehet életre kelteni, de arra még van módja, hogy...

- Mit tegyek? - kérdezte Philippe.

- Elintéztém, hogy Autun helyett Issoudunban élhessen. Philippe lesóványodott, gonosz arca, amelyet felszántott a betegség, szenvedés és nélkülözés, hirtelen felderült örömeiben.

- Csak önnek van módja arra, mint már kifejtettem, hogy visszaszerezze Rouget nagybátyja hagyatékát, legalábbis azt a részét, melyet az a Gilet nevezetű farkas még nem nyelt el. Most már minden részletet ismer, ennek megfelelően lásson neki a feladatnak. Nem adok a kezébe kész tervet, nem is tudnám megmondani, mi a teendő, egyébként a helyszínen mindig más-

képp alakulnak a dolgok. Nehéz ellenféllel van dolga, a fickó ravasz, s az a mód, ahogy a kezébe akarta kaparintani a Joseph-nek ajándékozott képeket, az az elvetemültség, amellyel szegény öccse nyakába akasztott egy gyilkosságot, mindez azt tanúsítja, hogy mindenre el van szánva. Tehát legyen óvatos, s ha már jelleménél fogva nehezebbre esik becsületesen viselkedni, legyen most számításból tisztességes. A képeket Hochon úrnak küldtem vissza, nem szólva róla Joseph-nek, akinek érzékenységet nem akartam megbántani, s megírtam neki, hogy csak önnek adhatja ki őket. Gilet egyébként bátor fickó...

- Annál jobb - felelte Philippe. - A siker érdekében szükségem van a bátorságára, ha gyáva volna, hamar meglépne Issoudunból.

- S kérem, ne feledkezzék meg anyjáról, aki oly meghatóan szereti, hogy Joseph-ről, akit fejős tehenének tekintett...

- Még ezekről a számszavakokról is beszélt önnek? - kiáltotta Philippe.

- A család barátja vagyok - felelte az ügyvéd -, eltekintve attól, hogy többet tudok önről, mint ők...

- Mit tud? - kérdezte Philippe.

- Hogy elárulta bajtársait...

- Már hogy én elárultam őket... én, a császár parancsörtszije! Kutyaagumit!... Az orránál fogva vezettük az egész felsőházat, az igazságszolgáltatást, a kormányt, az egész átkozott bagázst. A király emberei egy szót sem értettek az egészből.

- Nagyon rendjén van, ha igaz - felelte az ügyvéd. - De lássa be végre, a Bourbonokat nem lehet megdönteni, egész Európa mellettük van, s már legfőbb ideje volna, hogy ön is békét kössön a hadügyminisztériummal... Ez persze meg is fog történni, mihelyt meggazdagodik. De hogy meggazdagodhassék, ön és az öccse, ahhoz az kell, hogy meghódítsa nagybátyját. Rengeteg türelemre, ügyességre, tapintatra van szükség, hogy célba érjen, nem lesz sok az öt év...

- Nem, nem, gyorsan kell cselekedni - mondta Philippe. - Gilet eltulajdonította nagybátyám vagyonát, annak a személynek a nevére írathatja, s akkor minden elveszett.

- Hochon úrnak megbízhatik, jó szeme van, vele tanácskozzék! Menetlevelét megkapta, fenntartott helye van a fél nyolckor induló orléans-i postakocsin, a csomagja kész, jöjjön velem vacsorázni!

- Nincs egyebem, mint ami rajtam van - mondta Philippe, szétnyitván szörnyű kék császárkabátját. - De még három dolog van, amit magammal kell vinnem, legyen szíves, kérje meg Giroudeau barátomat, Finot nagybátyját, hogy küldje utánam: a kardomat, a törömet s a pisztolyaimat.

- Még sok egyébre is szüksége volna - mondta Desroches, megborzadva ügyfele külsejétől. - Ki fogják fizetni önnek három évi járandóságát, hogy tisztességesen felöltözhessék.

- No lám, hát te is itt vagy, Godeschal! - kiáltotta Philippe, hirtelen felismerve az ügyvéd első segédjében Mariette fivérét.

- Két hónapja dolgozom Desroches úrnál.

- S remélem, itt is marad, amíg nem lesz önálló irodája - kiáltotta Desroches.

- S Mariette? - kérdezte Philippe, felindultan a feltámadt emlékektől.

- Az új színház megnyitására vár.

- Nem sok fáradságába kerülne, hogy kiszabadítson - mondta Philippe. - De hát... ahogy jónak látja!

A sovány vacsora után, amelyet Desroches segédjével együtt, hármasan fogyasztottak el, a két jogász a postajáráthoz kísérte a politikai elítéltet, s jó szerencsét kívánva neki, beültette a kocsiba.

November 2-án, halottak napján Philippe Bridau jelentkezett az issouduni rendőrfőnöknél, megérkezésének napját bejegyeztette igazolványába, majd e hivatalnok tanácsára lakást bérelt az Avenier utcában. A városban egy szempillantás alatt elterjedt a hír, hogy egy tisztet, aki részt vett az utolsó összeesküvésben, Issoudunbe száműztek, s a feltűnést még növelte az a körülmény, hogy a száműzött az igaztalanul megvádolt festő bátyja. Maxence Gilet ekkorra már teljesen felépült, s befejezte azt a bonyolult pénzügyi műveletet is, amelynek révén pénzzé tette, majd állampapírokba fektette Rouget papa kintlevőségeit. Nagy feltűnést keltett az a hír is, hogy az öregember száznegyvenezer frank kölcsönt vett fel birtokaira, vidéken tudniillik előbb-utóbb minden kitudódik. Hochon úr, akit valósággal megrázott e katasztrófa híre, Bridau-ék érdekeinek képviselőjében megkérdezte az öreg Héront, Rouget közjegyzőjét, mire vélje ezeket az ügyleteket.

- Ha Rouget papa valaha is jobb belátásra tér - kiáltotta Héron úr -, az örökösei megcsókolhatják a kezemet. Ha én nem vagyok, a jó ember Maxence Gilet nevére íratja az ötvenezer frank járadékot... Megmondtam Brazier kisasszonynak, hogy tartsa magát a végrendelethez, ha nem akarja, hogy pörbe fogják a hagyaték jogtalan eltulajdonítása címén, ami annál könnyebben megtörténhetnék, mert számtalan bizonyíték áll rendelkezésre a tömegével végrehajtott különböző átírásokról. Hogy időt nyerjek, azt tanácsoltam Maxence-nak és szeretőjének, várják meg, amíg az emberek el nem feledkeznek az öreg szokásaiban beállt hirtelen változásról.

- Legyen Bridau-ék szószólója és támogatója, mert semmijük sincsen - mondta Héron úrnak Hochon úr, aki nem felejtette el Gilet-nek, hogy a házát majd hogy ki nem rabolták miatta. Maxence Gilet és Flore Brazier, immár megtámadhatatlanok lévén, nagyot nevettek Rouget papa második számú unokaöccse megérkezésének hírére. Tudták, ha Philippe veszélyesnek bizonyulna, Rouget papát könnyűszerrel rá lehetne venni arra, hogy írjon alá egy felhatalmazást, amelynek révén átíráthatják a járadékot akár Max, akár Flore nevére. Ha a végrendeletet megváltoztatnák, nem megvetendő vigasz az évi ötvenezer livre járadék, főképp ha megtéztetik a földbirtokokra betáblázott száznegyvenezer frank jelzálogkölcsönnel.

Megérkeztenek másnapján Philippe tíz órakor meglátogatta nagybátyját. Szándékosan régi, visszataszító ruhájában ment el. Amikor Flore Brazier megpillantotta a terembe belépő egykori luxembourg-i foglyot, a rossz hírű kórház szökevényét, megborzongott a visszataszító látványra. Gilet eszével és idegeivel azt a fajta megrázkódtatást érezte, amellyel a természet egy leselkedő ellenségről vagy lappangó veszélyről tudósítja az embert. Utolsó viszontagságai még baljósabbá tették Philippe arckifejezését, öltözeke is növelte ezt a benyomást. Siralmas kék császárkabátja - nem ok nélkül - végig be volt gombolva, de még így is sokat elárult abból, amit elrejtteni igyekezett. Pantallójának alja, amely kopott volt, mint a hadirokkantak nadrágja, a legnagyobb nyomorról tanúskodott, csizmájának lyukas talpából ki-kifröccsent a víz, sárfoltokat hagyva a padlón. Szürke kalapja, melyet kezében tartott, leírhatatlanul piszkos, zsíros volt, nádpálcája, amelyről lepattogzott a lakk, látni valóan már megjárta Párizs valamennyi kávéházát, elgörbült vége már megmártózott száz pocsolyában. Kabátjának bársonygallérjából kilátszott a vászonbetét, fölötte a feje hasonlított arra a maszkra, amelyben Frédéric Lemaître játszik az *Egy játékos élete* utolsó felvonásában, arcának zöld foltos, rézszínű bőre egy még erőteljes ember végső kimerüléséről árulkodott. Ezzel az arcszínnel gyakran találkozni a kártyaasztalok mellett éjszakázó, züllött játékosoknál: fekete karikák

árkolják a szemet, a szemhéj elvesztette testszínét, kivörösödött, a fenyegető homlok elárulja számtalan vereségét. Philippe még alig épült fel betegségéből, beesett arca csupa ránc, kopasz fején csak tarkója felől kúszik még néhány fürt a füle felé. Egykor oly ragyogó tiszta kék szeme tompán csillogott, mint az acél.

- Jó reggelt, nagybátyám - mondta rekedten -, az öccse vagyok, Philippe Bridau. Így bánnak a Bourbonok egy alezredessel, egy kiérdemesült katonával, aki a montereau-i ütközetben személyesen vitte szét a császár parancsait. Szégyellném magam a kisasszony jelenlétében, ha a császárkabátom történetesen szétnyílna. Mindegy, ez a játék... újra akartuk kezdeni a játszmat, s veszítettünk. A rendőrség utasítására költöztem ide, kerek hatvan frank havi fizetéssel, a polgárságnak tehát nem kell attól tartania, hogy jöttömre emelkedni fog az élelmiszerek ára. Látom, hogy kellemes, szép társasága van.

- Úgy, te vagy az öcsém? - mondta Jean-Jacques.

- De hát hívja meg ebédre az alezredes urat! - kiáltotta Flore.

- Köszönöm, már megebédeltem, kisasszony - felelte Philippe. - Egyébként is inkább levágatnám a kezem, semhogy egy falat kenyeret vagy egy centime-ot is kérjek a nagybátyámtól azok után, ami itt, a városban anyámmal és öcsémmel történt. Úgy gondoltam azonban, illetlenség volna, ha itt élnék Issoudunben, s nem tenném időnként tiszteletemet önnél.

Kezét nyújtotta nagybátyja felé; az öreg elfogadta, és megszorította.

- Ön természetesen azt teszi, amit jónak lát - folytatta Philippe -, semmi beleszólásom nincs a dolgaiba, feltéve persze, hogy nem esik folt a Bridau név becsületén.

Gilet kedvére figyelhette az alezredes, aki tüntetően kerülte tekintetét. Jóllehet a halántéka lüktetett felindulásában, Max nem engedhette szabadjára indulatait, mint a meggondolatlan fiatalok; túlságosan sok érdeke fűződött ahhoz, hogy óvatosan viselkedjék, a nagy politikusoknak azzal a bölcsességgel, amely már-már a gyávaságra hasonlít: tehát nyugodt és hidegvérű maradt.

- Nem lenne helyes dolog, uram - mondta Flore -, ha hatvan frankból kellene tengetnie életét nagybátyja szemeláttára, akinek negyvenezer livre jövedelme van, s aki nagylelkűségének már Gilet őrnagy úr, természet szerinti rokona esetében is nem egy tanú jelét adta... Íme, Gilet őrnagy úr!

- Igen, erről még beszélünk, Philippe - mondta Rouget papa.

Miután Flore bemutatta Gilet-t, Philippe egy szinte félénknek tetsző meghajlással üdvözölte.

- Visszahoztam a képeit, nagybátyám, Hochon úrnál vannak, örülnék, ha valamelyik nap átjönne, és megnézné őket.

E kimért hangon elmondott szavak után Philippe Bridau alezredes elment. Látogatása még nagyobb vihart kavart fel Flore szívében, de Maxban is, mint amekkora megdöbbenést váltott ki belőlük az első percben a félelmetes bandita feltűnése. Miután Philippe a kisemmizett örökös indulatos mozdulatával bevágta maga mögött az ajtót, Flore és Gilet az ablakfüggönyök mögé rejtőzve megállapította, hogy az alezredes nagybátyja házából egyenesen Hochonék felé irányítja lépteit.

- Micsoda címeres gazember! - mondta Flore, kérdő pillantást vetve Gilet-re.

- Sajnos, akadt ilyen nem egy a császár hadseregében, a hajóbörtönben én magam hét ilyen mákvirágnak láttam el a baját - felelte Gilet.

- De remélem, Max, ebbe nem akar belekötni? - kérdezte Brazier kisasszony.

- Ugyan már! - kiáltotta Gilet. - Ez egy rühes kutya... csont kellene neki - fordult Jean-Jacques felé. - Ha a nagybátyja megbízik bennem, azt ajánlanám, rázza le magáról valami ajándékkal, mert különben nem fogja békén hagyni, Rouget papa.

- Dohányszaga volt - mondta az öregember.

- S közben az ön tallérjait szagolgatta - jelentette ki Flore határozott hangon. - Azt gondolom, bátran lemondhat arról az élvezetről, hogy még egyszer fogadja.

- Szívesen lemondok - felelte Rouget.

- Megjött az a Bridau úr, akiről beszélt, uram - mondta eközben Gritte, a szobába lépve, amelyben ebéd után együtt ült az egész Hochon család.

Az általános kíváncsiság támasztotta néma csöndben Philippe udvarias meghajlással üdvözölte őket. Hochonné asszony hátán végigfutott a hideg, amikor megpillantotta Agathe minden szenvedésének kútforrását s a jó Descoings-né gyilkosát. Adolphine is megszeppent, Baruch és Francois meglepett tekintetet váltott egymással.

Csak az öreg Hochon őrizte meg hidegvérét, székkal kínálta meg Bridau-né asszony fiát.

- Azért jöttem, uram, hogy szíves jóindulatába ajánljam magam - mondta Philippe. - Úgy kell berendezkednem, hogy öt évig ebben a városban fogok élni havi hatvan frankból, amit Franciaországtól kapok.

- Meg lehet élni belőle - felelte a nyolcvanéves aggastyán.

Philippe kifogástalanul viselkedett, közömbös dolgokról beszélgettek. Lángésznek nevezte a fiatal Lousteau-t, Hochon-né újságíró unokaöccsét, s egykettőre beférkőzött az öreg hölgy szívébe, amikor tudomására adta, hogy a Lousteau név hamarosan nagy hírre fog szert tenni. Habozás nélkül elismerte, hogy gyakran vétkezett életében. Hochonné halk hangú, barátságos szemrehányására azt felelte, hogy sokat töprengett a börtönben, egyben megígérte az öreg-asszonynak, hogy új életet fog kezdeni.

Ezután megkérte Hochon urat, hogy kísérje el egy percre. Amikor a fősvény és a katona elért a Baron körútra, egy olyan helyre, ahol senki sem leshette ki őket, az alezredes így szólt az aggastyánhoz:

- Uram, ha megbízik bennem, fogadja meg tanácsomat: soha mi ketten üzleti ügyekről vagy személyekről másképp ne beszéljessünk, mint a városon kívül, séta közben, vagy olyan helyeken, ahol nem hallgathatnak ki bennünket. Hála Desroches ügyvéd úrnak, megértettem, hogy a pletykának milyen nagy szerepe van e vidéki kisvárosok életében. Nem akarnám, hogy önt azzal gyanúsítsák, hogy tanácsokkal lát el engem, bár Desroches épp erre biztatott, s én meg is kérem önt, ne vonja meg tőlem támogatását. Hatalmas ellenféllel állunk szemben, minden óvintézkedést meg kell tennünk, ha azt akarjuk, hogy fölébe kerekedjünk. Ezért most arra kérem, ne vegye zokon, ha többé nem teszem tiszteletemet önnél. Jobb, ha azt hiszik, hogy rossz viszonyban vagyunk, s nem gyanúsíthatják meg azzal, hogy befolyással van viselkedésemre. Ha szükségem lesz a tanácsára, fél tíz órakor, amikor ön végez a reggelijével, el fogok sétálni a ház előtt. Ha tisztelgő helyzetben tartom a botomat, ez annyit jelent majd, hogy találkozni szeretnék önnel, „véletlenül”, valamilyen sétára alkalmas helyen, amelyet majd lesz szíves megjelölni.

- Okosan beszél, úgy látom, célra törő, erélyes ember - felelte az aggastyán.

- El is fogom érni a célomat, uram. Legelőbb is legyen szíves, mondja meg nekem, kik azok az ide visszatért egykori tisztek, akik nem Maxence Gilet pártjához tartoznak, s akikkel szövetségre léphetnék.

- Hát elsősorban itt volna Mignonnet őrnagy úr, a gárdatüzérség kapitánya, aki elvégezte a műszaki egyetemet, negyvenéves, szerény körülmények között él. Talpig becsületes ember, s nem szenvedheti Maxot, aki szerinte katonatiszthez méltatlan életet él.

- Helyes - mondta az alezredes.

- Ilyenfajta tiszt nincs sok a városban - folytatta Hochon úr -, hamarjában csak egy volt lovassági kapitány jut még az eszembe.

- Annál a fegyvernemnél szolgáltam - mondta Philippe. - Testőrtiszt?

- Igen - felelte Hochon úr. - Carpentier ezernyolcszáztízben főtörzsőrmester volt a dragonyosoknál, majd átment a sorkatonasághoz, hadnagy lett, később századossá léptették elő.

„Giroudeau talán ismeri” - gondolta Philippe.

- Carpentier úr elfoglalta azt az állást a városházán, amelyet Max otthagyott. A barátja Mignonnet őrnagynak.

- Mivel kereshetném meg itt a kenyeremet?

- Azt hiszem, a Cher Megyei Kölcsönös Biztosító kirendeltséget akar itt létesíteni, ott talán kaphatna állást. De az legföljebb ötven frank lenne havonta...

- Az nekem elég...

Egy hét leforgása alatt Philippe jó minőségű kék elbeufi posztóból készült új császárkabátot, mellényt és nadrágot vásárolt havi részletfizetésre, ugyanígy csizmát, szarvasbőr kesztyűt s kalapot. Giroudeau Párizsból megküldte a fehérneműjét, fegyvereit és egy ajánlólevelet Carpentier-hoz, aki valamikor az egykori dragonyoskapitány alatt szolgált.

A levél hatására Carpentier barátjává fogadta Philippe-et, s Mignonnet századosnak is úgy mutatta be, mint kitűnő jellemű, érdemes bajtársát. Philippe hamar bizalmába férkőzött e két derék tisztnek, elmondván nekik néhány részletet a leleplezett összeesküvésről, amelyről tudjuk, hogy a régi hadsereg utolsó Bourbon-ellenes kísérlete volt; mert a La Rochelle-i őrmesterek későbbi pöre egészen más alapokról indult ki. 1822-től kezdve, az 1820. augusztus 19-i összeesküvésen s a Berton és Caron-féle ügyeken okulva, a katonák elhatározták, hogy várakozó álláspontra helyezkednek. Ez az utolsó összeesküvés, az augusztus 19-inek testvéröccse, ugyanúgy indult, de megbízhatóbb emberekkel. Mint elődjéről, a francia királyi kormány erről sem szerzett tudomást. De amikor végül mégiscsak leleplezték, az összeesküvők módját ejtették annak, hogy nagyarányú vállalkozásukat kis kaszárnyszázadosnak álcázzák. Az összeesküvésnek, amelyhez több lovas-, gyalogos- és tüzérezred csatlakozott, Észak-Franciaországban volt a fészke. A terv szerint egyszerre kellett volna elfoglalniuk minden határ menti erődítést. Siker esetén a tisztek egymással kötött szerződése alapján Belgiumot nyomban kiugrasztották volna a Szent Szövetségből, s rögtön szövetségre lépve vele, semmisnek nyilvánították volna az 1815-ös szerződéseket. Egyszerre két trónt döntött volna meg a hirtelen támadt vihar. E kitűnő koponyák szötte, nagyszabású tervből, amelynek végrehajtásában magas állású személyiségek is részt vettek volna, csak néhány sovány részletet szolgáltattak ki a felsőházi bíróságnak. Philippe Bridau készségesen vállalkozott arra, hogy fedezze főnökeit, akik abban a pillanatban a felszín alá buknak, mihelyt az összeesküvést, akár árulás, akár valamilyen véletlen következtében felfedezik, s akik - minthogy a képviselőház és a felsőház tagjai voltak - csak azért ígérték meg segítségüket, hogy adott esetben a vállalkozás

sikerét a kormányon belül is biztosítsák. Idegen területre, a történelem feladatkörébe kalandoznánk el, s hosszú fejtegetésekre kényszerülnénk, ha be akarnánk számolni arról a tervről, ennek minden messzi elágazásáról s az alantasabb szerepű beavatottak előtt is titokban tartott részleteiről, amelyet a liberálisok - saját beismerésük alapján - már 1830 óta előkészítettek. Ez a rövid megjegyzés elég ahhoz, hogy fényt vessen Philippe kettős szerepére. A császár egykori parancsőrtisztét megbízták a párizsi felkelés irányításával, amelynek egyetlen célja az volt, hogy álcázza az igazi összeesküvést, és az ország központjában lekösse a kormány erejét abban a percben, amikor a felkelés északon kirobban. Philippe-ére hárult a feladat, hogy elvágja a két összeesküvés közti szálakat, s csak másodrendű titkokat szolgál-tasson ki; végsőkéig leromlott egészségi állapota s nyomorúságos öltözéke kiváltképp alkalmas volt arra, hogy a hatalom félvállról vegye, s lebecsülje a vállalkozás méreteit s fontosságát.

E szerep jól illett az elvtelen játékos ingatag helyzetéhez. Két nyeregben ülve, az agyafúrt katona a kormány előtt megjátszotta a jó fiú szerepét, másfelől biztosította a maga számára pártja magas rangú vezetőinek bizalmát, persze azzal az eleve feltett szándékkal, hogy később arra az oldalra áll, ahonnan nagyobb hasznot remélhet.

E leleplezések az összeesküvés óriási méreteiről s néhány bíró részvételéről nagyban megnövelték Philippe becsületét Carpentier és Mignonnet előtt; hűsége a konvent legszebb napjaira emlékeztető politikai magatartást idézte fel. Így a ravasz bonapartista néhány nap leforgása alatt megszerezte a két tiszt barátságát, s a tiszteletből, amely őket a városban körülvette, neki is kijutott. Mignonnet és Carpentier urak ajánlatára azonnal megkapta az öreg Hochon említette állást a Cher Megyei Kölcsönös Biztosítónál. Munkája napi három órát vett igénybe: törzskönyveket kellett vezetnie, mint egy adóhivatalban, számmal, és címmel ellátni a már kész nyomtatványokat, biztosítási kötvényeket kitölteni. Mignonnet és Carpentier issouduni vendégüket Társaskörükbe is bevezette, ahol modora, magatartása igazolta a két tisztnak e vezető összeesküvőről hangoztatott véleményét, s megszerezte számára azt a megbecsülést, amely a gyakran megtevesztő látszatnak kijár.

Philippe börtönében sokat töprengett a fegyelmezetlen élet hátrányain, s most meggondoltan, módszeresen járt el. Nem is lett volna szüksége Desroches prédikációjára, hogy megértse, milyen hasznos, ha az ember tisztes, illendő, rendezett életével kiérdemli a polgárság megbecsülését, öröme telt abban, hogy Mignonnet életmódjára szabott magatartásával szatirikus tükörképet adhat Maxról, s egyben leplezve előtte igazi hajlamait, elaltathatja gyanúját. Arra törekedett, hogy a nagylelkűt és az önzetlent játszva, együgyűnek nézzék, de közben igyekezett észrevétlenül megközelíteni ellenfelét, hogy mielőbb kiűthesse kezéből az örökséget; ugyanakkor anyját és öccsét, akik valóban önzetlenek s nagylelkűek voltak, épp, mert gyermekes őszinteséggel jártak el, számítónak nézték.

Philippe mohósága abban a mértékben nőtt, ahogy Hochon úrtól mind részletesebb tájékoztatást kapott nagybátyja vagyonáról. Már első titkos megbeszélésükön megegyeztek abban, hogy Philippe-nek semmiképp sem szabad felébresztenie Max gyanúját; hisz minden elveszne, ha Flore és Max akár csak Bourges-ba vinné áldozatát. Az alezredes egyszer hetenként Mignonnet századosnál vacsorázott, egyszer Carpentier-nál, csütörtökönként pedig Hochon úrnál. Hamarosan még két-három másik házba is bejáratos lett, úgyhogy háromheti ott-tartózkodás után, már csak az ebédjéről kellett gondoskodnia. Sehol sem hozta szóba sem nagybátyját, sem a Zurbolónót, sem Gilet-t, hacsak nem olyankor, amikor anyja vagy öccse itteni tartózkodásáról megtudhatott valamit. A három tiszt - az egyedüliek, akiknek kitüntetésük volt Issoudunban, s akik közül csak Philippe tűzhette ki mellére a becsületrend szalagcsokrát, ezt a vidéken mindennél többre tartott diszt - vacsora előtt, mindig ugyanabban az órában együtt indult sétára, külön *klikket* alakítva - ahogy a köznyelv nevezi.

Philippe-nek ez a tartózkodó, higgadt magatartása jó benyomást keltett a városban. Max párthíveinek más volt a véleményük: *henteslegénynek* nevezték; a katonaságnál ezzel a gúny-névvel jelölik meg a bátor, jól verekedő magas rangú tiszteket, akik azonban híján vannak a parancsnoki képességeknek.

- Tiszteletre méltó ember - mondta idősebb Goddet Max-nak.

- Ugyan már! - kiáltotta az őrnagy. - Ahogy a felsőházi bíróság előtt viselkedett, abból csak kétféle következtetést lehet levonni: vagy hülye, vagy spicli. Ahogy a szavaiból kiveszem olyan együgyű, hogy a nagyfejük sorra átejtették.

Philippe, ismerve a városban dúló pletyka járványt, elhatározta, nem engedi meg, hogy Issoudun a szájára vegye; ezért mihielyt megkapta az állást, Saint-Paterne külvárosa végében bérelt egy házat, amelyhez egy nagy kert tartozott. Itt a legnagyobb titokban vívóleckéket vett Carpentier-től, aki vívómester volt a sorkatonaságnál, mielőtt a testőrséghez került. Régi tudását visszaszerezve, új, titkos fogásokat tanult, amelyeknek ismeretében a legfélelmetesebb ellenféltől sem kellett tartania. Majd a pisztolylövést gyakorolta Mignonnet-val és Carpentier-val, szórakozásból, ahogy mondta, valójában azonban, mert el akarta hitetni Maxence-szal, hogy párbaj esetén ezt a fegyvernemet fogja választani. Ha az utcán találkozott Gilet-vel, megvárta, míg az előre köszön, ő pedig kalapja széléhez bökve, úgy viszonzta köszöntését, ahogy egy alezredes egy baka tisztelgését. Maxence Gilet a leghalványabb jelét sem adta elégedetlenségének vagy türelmetlenségének; még Cognette-nál sem ejtett erről egy szót sem, mert - noha Fario késszúrása óta ideiglenesen felfüggesztették az éjszakai tréfákat, az éjfél lakmározások nem maradtak abba. Egy idő múltán azonban oly szembetűnővé vált Bridau alezredes fitymáló magatartása Gilet őrnaggyal szemben, hogy a Semmittevésrend Lovagjai közül többen szóvá tették, elsősorban azok, akik nem voltak Maxence-szal oly szoros barátságban, mint Francois, Baruch s még három-négy ifjú.

Mindenki csodálkozott azon, hogy a heves vérű, indulatos Max ilyen fegyelmezetten viselkedik. Senki Issoudunben, még Potel vagy Renard sem merte szóvá tenni e kényes kérdést Gilet előtt. Potel, akinek rosszul esett a császári gárda e két hősenek szemmel látható viszálya, azzal vigasztalta magát, hogy Max alighanem valamilyen csapdát készül állítani Philippe-nek, amelynek ez előbb-utóbb áldozatul esik. Szerinte hamarosan új fordulat következik be az után, hogy Max kiűzte a városból az alezredes öccsét és anyját; mert a Fario-féle ügy azóta már köztudomásúvá vált. Hochon úr nem mulasztotta el felvilágosítani a város öregeit Gilet kegyetlen hadicseléről, Mouilleron úr is, e városi szóbeszéd új hőse, szigorú titoktartás terhe alatt továbbadta már Gilet gyilkosának nevét, bizonyára, hogy felfedje Fario gyűlölködésének okát, és előkészítse az igazságszolgáltatást az eljövendő eseményekre. Egyébként is sokat beszéltek a városban az alezredes és Max ellentétéről, s buzgón találgatták, milyen következményekkel járhat; már eleve ellenfeleknek tekintették őket.

Philippe, aki minden követ megmozgatott, hogy minél több adatot szerezzen öccse letartóztatásának körülményeiről, valamint Gilet és a Zurbolónő előéletéről, csakhamar eléggé bizalmas viszonyba került szomszédjával, Farióval. Miután előzőleg alaposan kitanulmányozta a spanyolt, Philippe úgy látta, rábízhatja magát emberére. Gyűlöletük oly szorosan összekapcsolta őket, hogy Fario fenntartás nélkül az alezredes mellé szegődött, s mindent elmondott neki, amit a Semmittevésrend Lovagjairól tudott. Philippe cserében megígérte neki, hogy ha elfoglalhatja nagybátyja mellett azt a helyet, amelyet most Gilet bitorol, kárpótolni fogja Fariót veszteségeiért, s ezzel életre-halálra elkötelezte a spanyolt. Maxence tehát félelmetes ellenféllel került szembe, s a vidék szavajárása szerint: *emberére akadt*. Issoudun városa pedig a pletykákon felhevülve, mintha megérezte volna a küszöbönálló összeecsapást hőseink között, akik, mellesleg megjegyezve, kölcsönösen megvetették egymást.

November vége felé, egy délelőtt, tizenkét óra felé a frapesle-i nagy fasorban Philippe találkozott Hochon úrral.

- Megállapítottam, hogy két unokája, Francois és Baruch meghitt barátja Maxence Gilet-nek. A lurkók részt vesznek mindazokban az éjszakai csínyekben, amelyek feldúlják a város nyugalmaát. Maxence tehát mindenről tudomást szerzett, amit anyám és öcsém ittléte alatt a házában beszéltek.

- Bizonyítékot is szerzett erre a szörnyűségre?

- Meglestem egyik beszélgetésüket, amikor éjszaka kijöttek egy csapszékből. Két unokája egyenként ezer tallérral tartozik Maxnak. A nyomorult megbízta e szegény gyerekeket, hogy tudják ki, mik a szándékaink; emlékeztükbe idézve, hogy annak idején önben fogamzott meg az az ötlet, hogy a csuhások kezére adja nagybátyámat, kifejezte azt a meggyőződését, hogy csak ön láthat el engem tanácsokkal, mert engem szerencsére ostobának tart...

- Hogyan, az unokáim...

- Figyeljen csak - folytatta Philippe -, hajnali kettő és három között megláthatja őket a Szent János téren, Maxence társaságában, részegen, mint a pezsgősüveg dugója...

- Hát ezért olyan mértékletes az a két csirkefogó! - kiáltotta Hochon úr.

- Fario tájékoztatót éjszakai életükről - mondta Philippe -, nélküle sohasem tudtam volna meg semmit. Nagybátyámat kegyetlenül elnyomják odahaza, legalábbis ez derül ki abból a néhány szóból, amit a spanyol kilesett Maxnak az ön unokáival folytatott beszélgetéséből. Az a gyanúm, Max és a Zurbolónő meg akarja csapni az ötvenezer frank járadékot, s miután így megkopasztották a galambot, meglépnek, és valahol összeházasodnak. Legfőbb ideje, hogy megtudjuk, mi történik nagybátyám házában, csak nem tudom, hogy kezdjek hozzá.

- Majd lesz rá gondom - felelte az aggastyán.

S ezzel elváltak, mert néhány járókelő közeledett feléjük.

Soha, életének semmilyen percében Jean-Jacques nem szenvedett olyan kegyetlenül, mint Philippe öccse első látogatása óta. A megrémült Flore veszélyt sejtett, Maxot féltette. Végképp beleunva gazdájába, s minthogy attól félt, hogy az nagy kort fog megérni, mert mindaddig szívósan ellenállott minden bűnös mesterkedésének, azt a nagyon egyszerű tervet találta ki, hogy elköltözik a városból, s miután a nevére íratta az ötvenezer frank járadékot, Párizsban összeházasodik Max-szal. Az agglegény azonban nem is annyira fősvenységből, s még kevésbé örökösei érdekében, pusztán megrögzött szenvedélyétől hajtva, kereken megtagadta Flore kérését, azzal érvelve, hogy amúgy is ő lesz egyetlen örököse. A szerencsétlen tudta, hogy Flore mennyire szereti Maxence-ot s azt is, hogy mihelyt pénze lesz, el fogja őt hagyni, hogy férjhez mehessen. Flore, amikor látta, hogy minden hízelkedése, becézgetése hiábavaló, keményebb módszerekhez folyamodott: nem szólt többé gazdájához, s Védie-vel szolgáltatatta ki, aki egy reggel hálósobájába lépve észrevette, hogy az öregembernek kivörösödött a szeme az átvirrasztott, átsírt éjszakától. Egy hete Rouget papa egyedül ebédelt... hogy mit s hogyan, annak csak Isten a megmondhatója.

Amikor Philippe Hochon úrral esett találkozása másnapján újra - ezúttal másodszor -, meglátogatta nagybátyját, úgy látta, hogy ez nagyot változott első találkozásuk óta. Flore az öregember mellett üldögélt, gyöngéd pillantásokkal nézegette, s oly jól komédiázott, hogy Philippe a bőkezűen osztogatott kedveskedések láttán egy csapásra felismerte a veszélyt. Max nem mutatkozott; tervszerűen került minden összeütközést. Az alezredes, miután alaposan

megfigyelte Flore-t és Rouget papát, úgy látta, elérkezett az idő, hogy elhatározó lépést tegyen.

- Isten áldja, kedves nagybátyám - mondta s felállt, mintha távozni akarna.

- Ne menj még! - kiáltotta az öregember, akinek Flore hamis kedveskedése is jólesett. - Vacsorázzál velünk, Philippe!

- Szívesen, ha előbb elmegyünk egy órát sétálni.

- Az úr rossz bőrben van - mondta Brazier kisasszony. - Az imént még kocsin sem akart elmenni - tette hozzá azt az átható, merev tekintetet szögezve az öregemberre, amellyel az elmebajosokat szokták féken tartani.

Philippe megfogta Flore karját, arra kényszerítette, hogy feléje forduljon, s ugyanolyan mereven nézett a szemébe, ahogy az előbb a lány áldozatát méregette.

- Mondja csak, kisasszony - kérdezte -, talán megtiltották a nagybátyámnak, hogy egyedül sétáljon velem?

- Dehogy, uram! - felelte Flore; mi egyebet mondhatott volna!

- Hát akkor jöjjön, bátyám! Legyen szíves, kisasszony, adja oda a botját és kalapját!

- De nélkülem nem szokott kijárni, ugye, uram?

- Igen, Philippe, nagy szükségem van rá.

- Jobb lesz, ha kocsin megyünk - mondta Flore.

- Igen, menjünk kocsin! - kiáltotta az öregember azon igyekezően, hogy összebékítse két zsarnokát.

- Bátyám, ha most nem jön el velem, egyedül és gyalog, akkor ez az utolsó látogatásom; mert akkor, úgy látszik, a városnak mégiscsak igaza van abban, hogy teljesen ki van szolgáltatva Flore Brazier kisasszonynak... Hogy a nagybátyám szereti önt, az rendjén van - folytatta Flore szögezve súlyos tekintetét. - Hogy ön nem szereti a nagybátyámat, az is rendjén van. De hogy szerencsétlenné tegye az öreget!... azt már nem engedem! Ha az ember egy örökségre pályázik, akkor dolgozzék meg érte. Jön, bátyám?

Látni lehetett, hogy a határozatlanság kétségbeesett kifejezése ül ki a szegény, ütődött öregember arcára; a tekintete ide-oda futkosott Flore és öccse között.

- Így állunk! - kiáltotta az alezredes. - Hát akkor Isten áldja, bátyám!... Ami pedig önt illeti, kisasszony, fogadja tiszteletteljes hódolatomat.

Az ajtóhoz érve, hirtelen megfordult, épp abban a pillanatban, amikor Flore megfenyegette Rouget papát.

- Bátyám - mondta Philippe -, ha mégiscsak el akarna jönni velem, a kapuban találkozunk; Hochon úrhoz megyek át tíz percre... De ha nem tudná rászánni magát, hogy járjon velem egyet, hát valaki majd megjárja velem.

S azzal átvágott a Szent János téren Hochon úrék háza felé tartva.

Könnyen elképzelhetjük, hogy Philippe leleplezése milyen felfordulást idézett elő a Hochon családban. Este kilencre beállított az öreg Héron közjegyző, irataival felszerelve; a kályhában szokás ellenére égett a tűz. Noha későre járt már, Hochonné asszony is elfoglalta szokott helyét a kandalló mellett. A két unoka, akinek Adolphine elárulta, milyen vihar gyülekezik fölöttük, a szobájába volt száműzve. Gritte most lekísérte őket; megdöbbenve látták nagy-

szüleik baljós készülődéseit, amelyeknek fagyos, dühös előszele már huszonnégy órája sivített fejük fölött.

- Maradjon csak ülve - mondta az aggastyán Héron úrnak -, nem éri meg, hogy felálljon miattuk. Két nyomorult fickót lát maga előtt, akik nem érdemlik meg, hogy megbocsássanak nekik.

- De nagypapa! - kiáltotta Francois.

- Hallgasson - mondta ünnepélyesen az öregember. - Tudok éjszakai kalandjaikról, csakúgy, mint Maxence Gilet úrral való kapcsolataikról. Többé nem találkoznak vele Cognette-nál éjjel egykor, mert ebből a házból addig nem lépnek ki, amíg el nem indulnak rendeltetési helyükre. Egyszóval tönkretették Fariót?... Egy hajszál híján bíróság elé kerültek?... Hallgasson! - mondta, amikor látta, hogy Baruch meg akar szólalni. - Tudomásom van róla, hogy mindketten tartoznak Maxence úrnak, aki hat év óta pénzeli kicsapongásaikat. Most hallgassák meg gyámsági beszámolómat, aztán majd tovább beszélgetünk. Az iratokból meg fogják állapítani, vajon módjukban van-e ujjat húzni velem, családjukkal és a törvénnyel... hogy kényükre-kedvükre elárlhatják-e családi titkainkat Maxence Gilet-féle uraknak, beszámolhatnak-e neki arról, miről beszélnek és tesznek nálunk... Ezer tallérért nem állnak kémkedni!... tízezerért talán már gyilkolnának is? De hiszen Bridau-né asszonyt amúgy is már majd megölték!... mert Gilet úr pontosan tudta, hogy Fario késelte meg, amikor vendégemre, Joseph Bridau-ra várította a gyanút. S ez az akasztófavirág csak azért követhette el gaztettét, mert megtudta önöktől, hogy Agathe asszony itt szándékszik maradni... Egy ilyen embernek kémkednek az én unokáim! Betyárnak, fosztogatónak állnak be az én unokáim! Nem tudják, hogy tisztelt vezérük pályája kezdetén, ezernyolcszázhatban már megölt egy százalomra méltó, fiatal teremtetést? Nem tűrök meg gyilkosokat, tolvajokat a házamban, menjenek csomagolni, másutt akasztassák fel magukat!

A két fiatalember elfehéredett; mozdulatlanul álltak, mint a gipszszobrok.

- Kezdhetjük, Héron úr - mondta a fősvény, a közjegyzőnek.

A gyámsági beszámolóból kiderült, hogy a két Borniche gyerek minden pénzzé tehető vagyona hetvenezer frankra rúgott, ennyi volt anyjuk hozománya; de Hochon úr elég jelentős összegeket kölcsönzöttetett lányának, s a hitelezők nevében ő maga rendelkezett a Borniche unokák vagyonának egy részével. A Baruchra eső fél rész húszezer frankot tett ki.

- Gazdag ember vagy, mi? - mondta az aggastyán. - Fogd hát a pénzedet, és boldogulj, ahogy tudsz. Én és Hochonné asszony, aki teljesen egyetért velem, azt tehetjük a pénzünkkel, amit akarunk, odaadhatjuk például kedves Adolphine-unoknak, akit akár egy főrend fiához is feleségül adhatunk, mert minden vagyonunkat ő fogja örökölni.

- S nem kis vagyon az - mondta Héron úr.

- Majd Maxence Gilet kártalanít benneteket - mondta Hochonné asszony.

- Ilyen csirkefogóknak gyűjti az ember a pénzt orcája verejtékével - kiáltotta Hochon úr.

- Bocsánat - dadogta Baruch.

- *Bocsánat... nem teszem többé* - ismételte gúnyosan az aggastyán, kisgyerekek hangját utánozva. - Ha most megbocsátok önnek, nem lesz sietősebb dolga, mint hogy elmondja Max-nak, mi történt, hogy az tudja magát mihez tartani. Nem, nem úrfiak! Van módom megtudni, hogy tisztességesen viselik-e magukat. Ahogy tesznek, úgy teszek majd én is. Nem egy napi vagy akár egy hónapi jó viselkedésükkel fogják eldönteni, mint vélekedem önökről, hosszú évek kellenek majd ehhez!... Egészséges vagyok, remélem, elég ideig fogok még élni ahhoz,

hogy megtudjam, milyen utat választottak. Nos, tőkepénzes uram, ön Párizsba megy, Mongenod úrhoz, kitanulni a bankszakmát. S jaj önnek, ha letér az egyenes útról; szemmel fogják önt tartani. A pénze Mongenod és fiánál van letéve, itt az utalvány róla. S most legyen szíves, mentsen fel gyámsági teendőim alól, s írja alá ezt a beszámolót, amely egy nyugtával végződik - fejezte be az aggastyán, miközben kivette Héron úr kezéből az iratot, s átnyújtotta Baruchnak.

- Ami önt illeti, Francois Hochon, önnek nem hogy követelni valója volna rajtam, de még ön tartozik nekem - mondta az aggastyán másik unokájára tekintve. - Héron úr, olvassa fel az elszámolást... igen áttekinthető... nagyon is áttekinthető.

Mély csöndben hallgatták a felolvasást.

- Ön évi hatszáz frankkal Poitiers-ba megy jogot hallgatni - mondta a nagyapa, amikor a közjegyző végzett. - Szép jövőt terveztem az ön számára, most kénytelen lesz kitanulni az ügyvédséget, hogy megkereshesse a kenyerét... Kis csibéim, hat évig túljártatok az eszemen, mi?... hát tudjátok meg, hogy nekem mindössze egy órára volt szükségem, hogy utolérjelek benneteket. Mert én hét mérföldes csizmában járok.

Alighogy az öreg Héron elment, hóna alatt az aláírt okmányokkal, Gritte bejelentette Philippe Bridau alezredest. Hochonné asszony magával vitte szobájába két unokáját, hogy meggyón-tassa őket - ahogy Hochon úr nevezte -, s megtudja, milyen hatással volt rájuk az iménti jelenet.

Philippe s az aggastyán az egyik ablakmélyedésbe állt; halkán beszélgettek.

- Alaposan átgondoltam az ön helyzetét - mondta Hochon úr a szemközti Rouget házra mutatva. - Épp most beszéltem róla Héron úrral. Az ötvenezer frankos járadékot csak a tulajdonosa vagy egy meghatalmazottja adhatja el, márpedig itt-tartózkodása óta nagybátyja nem írt alá meghatalmazást egyik közjegyzői irodában sem, s minthogy nem hagyta el Issoudunt, ilyet másutt sem írhatott alá. Ha itt írna alá egy felhatalmazást, azonnal megtudjuk, ha másutt, ugyancsak tudomásunkra jut, mert be kell iktattatni, s a jó Héronnak megvan a módja arra, hogy ezt idejében megtudja. Ha tehát az öreg kikocsizna Issoudunból, küldjön utána valakit, tudja meg, hova ment, s gondunk lesz rá, hogy kiderítsük, mit csinált.

- Felhatalmazást még nem adott - mondta Philippe -, pedig ki akarják csikarni tőle. De remélem, meg tudom akadályozni, hogy adjon, és - nem - is - fog - adni! - kiáltotta a martalóc, aki épp e percben pillantotta meg nagybátyját a szemközti kapuban, s rögtön meg is mutatta Hochon úrnak, egy füst alatt röviden elmondva iménti látogatásának oly kicsiny s egyben oly nagy eseményeit.

- Maxence fél tőlem, de nem tudja elkerülni a velem való találkozást - folytatta Philippe. - Mignonnet elmondta, hogy a régi hadsereg tisztjei minden évben megünneplik Issoudunban a császár koronázásának évfordulóját; nos; két nap múlva találkozni fogok vele.

- Ha december elsején reggel megkapja a felhatalmazást, beül a párizsi postakocsiba, s fűtül az évfordulóra...

- Tehát szobafogságra ítéljük az öreget. Nekem olyan a szemem, hogy meg tudom babonázni a hülyéket - mondta Philippe, s olyan vad tekintetet vetett Hochon úrra, hogy annak libabőrös lett a háta.

- De ha engedélyt kapott, hogy sétáljon önnel, akkor Max már bizonyára megtalálta a módját annak, hogy megnyerje a játszmát - figyelmeztette a vén zsugori.

- Lehet, de Fario sem alszik - felelte Philippe -, és segítsége is van. A spanyol Vatan környékén rábukkant egy volt katonámra, akinek egyszer nagy szolgálatot tettem. Senki sem sejtí, hogy Benjamin Bourdet a spanyol irányítása alatt áll, s hogy Fario egyik lovát Benjamin rendelkezésére bocsátotta.

- Nagy jótétemény lesz, ha megöli ezt a szörnyeteget, aki elzüllesztette az unokáimat.

- Ma már az én jóvoltomból az egész város tudja, mivel töltötte Maxence az éjszakáit hat év óta - felelte Philippe. - S a szóbeszéd már felkapta, ahogy önök itt mondják. Erkölsileg elveszett ember.

Alighogy Philippe elhagyta nagybátyja házát, Flore beszaladt Maxence-hoz, s apróra elmondta mindazt, ami a vakmerő alezredes látogatása alatt történt.

- Mit tegyünk? - kérdezte.

- Mielőtt a végső eszközhöz nyúlánk, azaz mielőtt megverekednék ezzel a döggel, meg kell kockáztatnunk egy utolsó sakkhúzást. Dupla, vagy semmi! Engedd el a hülyét az öccsével!

- De amilyen rámenős ez a gazember, mindent el fog mondani, ami a begyében van.

- Figyelj rám! - mondta Maxence metsző hangon. - Tán azt hiszed, hogy én nem hallgatóztam az ajtón, s nem gondoltam át alaposan a helyzetünket? Kérj egy lovat és egy könnyű kocsit Cognet papától, de azonnal!... öt perc alatt minden meglegyen! Rakd bele a holmidat, vidd magaddal Védie-t, menj Vatanba, és rendezkedj be úgy, mintha ott akarnál maradni. Vidd magaddal azt a húszezer frankot is, amit az íróasztalában tart. Ha elviszem hozzád Vatanba az öreget, csak azzal a feltétellel egyezz bele a hazajövetelbe, hogy előbb aláírja a felhatalmazást. Mialatt ti visszatértek Issoudunbe, én Párizsba szököm. Ha Jean-Jacques sétájáról hazajövet nem talál téged odahaza, beleőrül, és utánad akar menni... Nos, akkor én majd beszélek a fejével.

Ez összeesküvés közben Philippe és nagybátyja egymásba karolva sétálgatott a körúton.

„Íme, összeakaszkodott a két nagy politikus - mondta magában az öreg Hochon, tekintetével követve Philippe-et, aki szeretetteljesen támogatta nagybátyját. - Vajon hogy fog végződni ez a játszma, amelynek kilencvenezer livre évjáradék a tétje?”

- Drága bátyám - mondta Philippe, akinek szókinsén megérzett párizsi társaságának stílusa -, ön szereti ezt a nőt, s az ördögbe is, ebben százszorosan igaza van, mert átkozottul csinos. Flore azonban nemhogy a tenyerén hordozná, úgy bánik önnel, mint a cselédjével, ez is érthető, mert már szívesebben látná hat lábbal a föld alatt, hogy férjhez mehessen Maxhoz, akit imád...

- Tudom én azt, Philippe, s mégis szeretem.

- Nos, az anyám boldogságára esküszöm, akivel édes egytestvérek, hogy az ön Zurbolónőjét úgy megpuhítom, mint egy viseltes kesztyűt; olyan lesz ismét, bátyám, amilyen volt, mielőtt ez a csibész, aki nem volt méltó arra, hogy a császár hadseregében szolgáljon, befurakodott az ön házába...

- Ó, ha ezt megtenné! - mondta az öregember.

- Nem boszorkányság - mondta Philippe, nagybátyja szavába vágva. - Leütöm ezt a Maxence-ot, mint egy kutyát... de egy feltétellel...

- S az mi volna? - kérdezte az öregember, bambán meredve unokaöccsére.

- December harmadikáig ne írja alá a felhatalmazást, amelyet öntől kérnek, húzza addig az időt! Ez a két ribanc el akarja adni az ön ötvenezer franknyi járadékát, hogy aztán Párizsban összeházassodhassanak, s jól élhessenek az ön milliójából...

- Én is attól félek - mondta Rouget.

- Nos, bármit tegyenek is önnel, halogassa az aláírást a jövő hétig.

- Igen ám, de ha Flore szól hozzám, úgy felkavarja egész lényemet, hogy szinte az eszemet veszttem. Vagy ha rám néz a kék szemével, valósággal azt hiszem, hogy a paradicsomban vagyok, és elvesztem minden önuralmamot, főképp olyankor, amikor már néhány napja szigorúan bánt velem.

- Hát ha nagyon elcsavarja a fejét, akkor ígérje meg neki, hogy aláírja a felhatalmazást, de aláírás előtt egy nappal értesítsen engem. Elég lesz nekem ennyi is. Maxence csak akkor fogja kézhez kapni azt a felhatalmazást, ha előbb megöl engem. De ha én ölöm meg őt, akkor ön a helyébe fogad, s megígérem, hogy ingyen és bérmentve úgy megtáncoltatom azt a csinos hölgyikét, hogy egy szó panasza nem lesz többé ellene. Úgy van, Flore szeretni fogja önt, s ha nem fogja önt kielégíteni, véresre korbácsolom...

- Azt sohasem engedném meg. Aki Flore-ra emeli a kezét, az engem találna szíven.

- Pedig ez az egyetlen módja annak, hogy férfiember kordában tartsa a nőket és a lovakat, s hogy megszerettesse magát, tiszteljék és féljenek tőle. Hát csak ezt akartam megszűntetni önnek, bátyám! Jó napot, uraim - mondta Mignonnet-nak és Carpentier-nak -, megsétáltatom a bátyámat, amint látják, s mellesleg ki is tanítom egy kissé, mert olyan időket élünk, hogy az unokák kénytelenek megnevelni a nagyszüleiket.

Az urak üdvözölték egymást.

- Egy boldogtalan szenvedély nyomait figyelhetik meg nagybátyámon - folytatta az alezredes.

- Valaki, ki akarja forgatni a vagyonából, s aztán faképnél hagyni; tudják, kiről beszélek. A jó lélek tudja, mit forralnak ellene, de nincs ereje, hogy akár csak néhány napig is el legyen a *cucli* nélkül, hogy azalatt kivédhessük a támadást.

S Philippe néhány szóval tömören lefestette nagybátyja helyzetét.

- Mindebből láthatják, uraim - fejezte be -, hogy nagybátyámat csak egyféleképp lehet megmenteni; vagy Bridau alezredes megöli Gilet őrnagyot, vagy Gilet őrnagy Bridau alezredest. Holnapután fogjuk megünnepelni a császár megkoronázását, kérem önöket, hogy a banketten úgy rendezzék, hogy szemben ülhessek Gilet őrnaggal. Remélem, megtisztelnék azzal, hogy a párbajsegédek lesznek.

- Önt fogjuk megválasztani elnöknek, s kettőnk közé ültetjük, Max mint alelnök önnel szemben ül majd.

- Sajnos, Potel őrnagy és Renard kapitány ennek a csirkefogónak a pártján van. Mindannak ellenére, amit a városban éjszakai kalandjairól beszélnek, e két derék ember, akik egyszer már párbajsegédjei voltak, ki fognak tartani mellette...

- Láthatja, bátyám, lassan-lassan csak megfő az étel. Tehát december harmadika előtt semmit se írjon alá, mert másnapra már szabad ember lesz, boldog és független, s megszabadul a saját, külön, házi bíróságától.

- Te még nem ismered, öcsém - mondta az öregember megrettenve. - Maxence már kilenc embert ölt meg párbajban.

- De akkor nem azon járt az esze, miként lophatna el százezer frank járadékot - felelte Philippe.

- A rossz lelkiismeret elnehezíti az ember kezét - jelentette ki Mignonnet ünnepélyesen.

- Bátyám, néhány nap múlva, mire a Zurbolónó elfeledkezett gyászáról, olyan békésen fognak élni egymással, mint a galambok - folytatta Philippe. - Előbb egy ideig sírni fog, görcsökben fetrengeni, rikácsolni... de várja ki nyugodtan a végét!

A két katonatiszt is tőle telhetőleg támogatta Philippe érvelését; körülbelül két óra hosszat sétáltak vele, s igyekeztek bátorságot önteni belé.

Végül is Philippe hazakísérte nagybátyját.

- Semmiről ne döntsön nélkülem - mondta végső tanácsként. - Ismerem a nőket, én is megfizettem egyért, drágábban, mint amennyibe önnek Flore valaha is kerülni fog. Meg is tanultam egyszer s mindenkorra, hogyan kell bánni a gyöngébb nemmel. A nők neveletlen gyerekek, alsóbbrendű állatok a férfihoz képest, meg kell őket félemlíteni, mert nincs annál szörnyűbb sors, mintha ezek a bestiák uralkodnak rajtunk.

Délután kettő felé járt az idő, mire Rouget papa hazaért. Kouski sírva nyitott neki ajtót, jobban mondván, Maxence parancsára - úgy tett, mintha sírna.

- Mi a baj? - kérdezte Jean-Jacques.

- Ó, uram, Brazier kisasszony Védie-vel együtt elutazott.

- Elutazott? - ismételte az öregember rekedten.

Oly váratlanul érte a csapás, hogy leroskadt az egyik lépcsőfokra. Egy perc múlva újra felugrott, benyitott az ebédlőbe, a konyhába, felszaladt lakosztályába, minden szobát végigjárt, majd újra visszajött az ebédlőbe, egy karosszékbe vetette magát, és hangosan sírva fakadt.

- Hol van? - kiáltotta zokogva. - Hol van?... S hol van Max?

- Nem tudom - felelte Kouski. - Az őrnagy úr nem szólt nekem, amikor elment.

Gilet ügyes politikusként szükségesnek tartotta, hogy elmenjen hazulról, és sétáljon egyet a városban. A kétségbeesett öregember magára hagyatva még világosabban tudatára fog ébredni elhagyatottságának, és készségesebben engedelmeskedik majd. Hogy Philippe ne siethessen segítségére e szörnyű válságban, Max meghagyta Kouskinak, hogy senkit se engedjen be a házba. Flore távollétében az öregember még jobban elvesztette lába alól a talajt, a helyzet válságosra fordult. Sétája alatt azonban Max azon vette magát észre, hogy sok ember kerüli a vele való találkozást, olyanok is, akik egy-két napja még boldogok lettek volna, ha kezet szoríthatnak vele. A közhangulat ellene fordult, mindenki a Semmittevésrend Lovagjainak viselt dolgairól beszélt. Joseph Bridau letartóztatásának most már végképp tisztázott ügye olyan foltot ejtett Max becsületén, hogy egész élete s magatartása egy csapásra új megvilágításba került.

Potel őrnagy magából kikelve épp Gilet-t kereste, amikor véletlenül összetalálkoztak.

- Mi bajod, Potel?

- Barátom, az egész város a császári testőrségen köszörüli a nyelvét. A *civilek* pocskondiáznak... s ezt végképp nem bírom elviselni.

- Mi bajuk velem? - kérdezte Max.

- Hogy éjszakánként felbosszantottad őket...

- Olyan nagy baj az, ha az ember szórakozik egy kicsit?

- Nem is arról van szó - mondta Potel.

Potel az a fajta katonatiszt volt, aki a panaszkodó polgármestereknek azt mondja: „Ha felégetjük a városát, majd megfizetjük az árát!” Így hát a lovagok kalandjai nem fájdtották meg a fejét.

- Más is van még? - mondta Gilet.

- Hogy testőr került szembe a testőrrel, abba szakad bele a szívem. S hogy Bridau uszította rád a polgárságot! Testőr a testőr ellen?... nem, ez így nincs rendjén. Nem hátrálhatsz meg, Max, meg kell vele verekedned. Már arra is gondoltam, hogy belekötök ebbe a gazemberbe, s kicsinálom, akkor a civileket megkíméltük volna attól a látványtól, hogy testőr áll ki a testőr ellen. Háborúban nem mondom, ott megeshetik, hogy két derék testőr összekap s megverekszik, de akkor ott nincs civil, aki nevetget rajtuk. Nem, ez a bitang sohasem szolgált a testőrségnél! Testőr, civilek jelenlétében nem bánhat így egy másik testőrrel! S hogy épp Issoudunben esik meg ez a csúfság a testőrséggel, ahol annyira megbecsülték!

- Ne izgasd már magad, Potel! - felelte Max. - S ha történetesen nem találkoznánk az évfordulói banketten...

- Nem jössz el holnapután Lacroix-hoz? - kiáltotta Potel, félbeszakítva barátját. - Hát azt akarod, hogy gyávának nézzenek... hogy azt mondják, megszöksz Bridau elől?... Azt már nem! A gyalogos testőr nem hátrálhat meg a dragonyos testőr elől! Intézd úgy a dolgaidat, hogy ott lehess...

- Egyszer még valaki, akit sírba kell tennem - mondta Max. - Rendben van, azt hiszem, úgy is intézhetem a dolgaimat, hogy elmehetek a bankettra... „Amúgy is jobb - gondolta -, ha a felhatalmazás nem az én nevemre szól, hisz az öreg Héron is azt mondta, hogy az már lopásszámba menne.”

A Philippe Bridau hálójába esett oroszlán a fogát csikorgatta, került a szembejövő ismerősök tekintetét, s a Villate körúton hazafelé menet így beszélt magában:

- Mielőtt megverekednék, megszerzem a járadékot. Ha meghalok, legalább ez a pénz nem kerül Philippe kezére, mert Flore nevére fogom íratni. Utasítani fogom, hogy egyenesen Párizsba menjen, ott elvétetheti magát valamelyik elcsapott császári marsall fiával. A felhatalmazást Baruch nevére fogom kiállíttatni, aki a járadékot csak az én kiutalásomra adhatja ki a kezéből.

Az igazságnak tartozunk annak a bevallásával, hogy Max látszatra sohasem volt nyugodtabb, mint amikor a vére felforrt, s az agya háborgott. Katonatisztben ritkán találkozni ilyen magas fokon azokkal a képességekkel, amelyek a nagy hadvezéreket jellemzik. Ha a fogság nem akasztja meg pályafutását, a császár ebben az ifjában megtalálta volna azt a fajta embert, akire oly nagy szükség van a nagyszabású vállalkozásokban. Az ebédlőbe belépve, ahol e nevetséges és egyben tragikus jelenetek áldozata még mindig hangosan zokogott, Max megkérdezte, mi e kétségbeesés oka, majd meglepetést színélve, mintha semmiről sem tudna, jól játszott elképedéssel hallgatta meg Flore elutazásának történetét. Kifaggatta Kouskit, hogy megtudja, mi ennek az érthetetlen utazásnak az oka.

- A hölgy csak annyit mondott - felelte Kouski -, szóljak az úrnak, hogy az íróasztalából kivette a húszezer frank aranyat, ami ott volt, mert úgy vélte, az úr nem sajnálná tőle ezt a pénzt huszonkét évi bér fejében...

- A bére fejében? - ismételte Rouget.

- Így mondta - felelte Kouski. - „Bizony ide már nem jövök vissza többé!”, mondta elmene-telekor Védie-nek (mert szegény Védie nagyon ragaszkodik az úrhoz, és szemrehányásokat tett neki), és azt is mondta, hogy „Nem! nem!... nem szeret az engem, eltúrta, hogy az unokaöccse úgy bánjon velem, mint egy utolsó cafattal!” S azzal hangosan sírva fakadt.

- Mit bánom én Philippe-et! - kiáltotta az öregember, akit Max kíváncsian figyelt. - Hol van Flore? Hogy lehetne megtudni, hogy hol van?

- Philippe, akinek a tanácsait követi, majd segítségére lesz - felelte Max szárazon.

- Mit ért Philippe ehhez a szegény gyerekhez!... Drága Maxom, csak te találhatod meg, Flore csak rád hallgat, hozd vissza...

- Nem akarok ellentétbe kerülni Bridau úrral - felelte Max.

- Ostobaság! - kiáltotta Rouget papa. - Hacsak erről van szó, elárulom neked, hogy megmondta, el fog tenni láb alól.

- Hát arra kíváncsi volnék! - kiáltott Max nevetve.

- Barátom - mondta az öregember -, keresd meg Flore-t, s mondd meg neki, hogy mindent megteszek, amit akar!

- Csak látták valahol, amikor kikocsizott a városból - mondta Maxence Kouskinak. - Tálald fel gyorsan az ebédet, rakj mindent az asztalra, aztán járd be a várost; mire végzünk az ebéddel, jelenteni fogod, hogy Brazier kisasszony merrefelé hagyta el Issoudunt.

Ez az utasítás néhány pillanatra megnyugtatta a szegény őreget, aki úgy sírt Flore-ja után, mint a gyerek, aki elvesztette dajkáját. Gyűlölte Maxence-ot, minden szerencsétlenségének okozóját, de most a legszívesebben térdre borult volna mentőangyala előtt. Tudni való, hogy ez a fajta szenvedély, amelyet Rouget érzett Fiore iránt, meglepően hasonlít a gyerekkori érzelmekhez.

Délután hatkor a lengyel, aki épp csak sétált egyet a városban, azzal a hírrel tért vissza, hogy a Zurbolónő Vatan felé vette útját.

- Világos, hazamegy a szülőfalujába - mondta Kouski.

- Eljönne velem még az este Vatanba? - kérdezte Max az öregembertől. - Igaz, az út rossz, de Kouski jó kocsis, s este nyolckor könnyebb lesz a kibékülés, mint holnap reggel.

- Induljunk! - kiáltotta Rouget.

- Csöndesen fogd be a lovakat, hogy a város ne tudjon meg semmit ezekből a számárságokból, már csak Rouget úr becsülete érdekében sem - mondta Max Kouskinak. - Nyergeld meg a lovamat, én majd előremegyek - súgta a fülébe.

Hochon úr időközben már értesítette Philippe Bridau-t Brazier kisasszony elutazásáról; Philippe, ki Mignonnet-nál vacsorázott, azonnal a Szent János térre sietett; rögtön sejtette, mit takar az ügyes haditerv. De amikor be akart lépni a házba, Kouski egy első emeleti ablakból lekiáltott, hogy Rouget úr ma senkit sem fogad.

- Fario - mondta Philippe a spanyolnak, aki a Nagy Narrette-n sétált -, szólj Benjaminsnak, hogy üljön lóra. Tudnom kell, mi történik nagybátyámmal és Maxence-szal.

- Most fogják be az egyfogatút - közölte Fario, aki a Rouget ház megfigyelésével volt megbízva.
- Ha Vatanba mennek - felelte Philippe -, szerezz nekem egy másik lovat, és Benjaminnal együtt gyere vissza Mignonnet úrhoz.
- Mit szándékszik most csinálni? - kérdezte Hochon úr, aki nyomban kiszaladt a házból, amikor Philippe-et és Fariót megpillantotta a téren.
- A hadvezéri tehetség nemcsak abban nyilvánul meg, kedves nagybátyám - mondta Philippe -, hogy megfigyeli az ellenség mozdulatait, hanem hogy e mozdulatokból következtetve szándékait is kitalálja, és abban a pillanatban megváltoztatja saját tervét, amikor az ellenség egy váratlan hadmozdulattal megzavarja. Lássuk csak: ha Maxence és nagybátyám együtt indul az egyfogatún, akkor Vatanba mennek, mert Maxence nyilván megígérte az öregnek, hogy kibékíti Flore-ral, aki *fugit ad salices*.³ lévén hogy ezt a taktikai fogást Vergilius tábornok tollának köszönhetjük. Ha ez a helyzet, még nem tudom, mit teszek, de lesz rá egy éjszakám, mert nagybátyám nem fogja aláírni a felhatalmazást éjjel tíz órakor, amikor a közjegyzők már alszanak. Ha azonban Max - s a másik ló dobogásából erre lehet következtetni -, előremegy, hogy kitanítsa Flore-t, ami fölötté valószínűnek s szükségesnek tetszik, akkor a csirkefogó elveszett. Majd meglátja, hogyan játsszuk mi, öreg katonák ezt az örökösödési játékot... S minthogy a játszmának ehhez az utolsó részéhez szükségem van segédre, visszamegyek Mignonnet-hoz, s megbeszélem a dolgot Carpentier barátommal.

Philippe kezét szorította Hochon úrral, majd a kis Narrette-on át visszatért Mignonnet őrnagyhoz. Tíz perccel később Hochon úr megpillantotta a lóhalálában elvágatott Maxot, s ez annyira felizgatta öreges kíváncsiságát, hogy az ebédlő ablakában állva megvárta, amíg a vén egyfogatú zörgése is fel nem hallatszik hozzá, ami nem sokáig váratott magára. Jean-Jacques oly türelmetlen volt, hogy húsz perc múlva már Maxence után indult. Kouski azonban, nyilván gazdája utasítására - legalábbis amíg a városban jártak -, csak lépésben hajtotta a lovakat.

- Ha Párizsba mennek, minden elveszett - mondta magában Hochon úr. E pillanatban egy kis Római-negyedi suhanc futott be Hochon úrhoz; Baruchnak hozott levelet.

Az aggastyán két unokája bűnbánatában *önkéntes fogságra* ítélte magát nagyapjuk házában. Jövőjükön tűnődve, felismerték, hogy a legnagyobb mértékben kímélniük kell nagyszüleiket. Baruch jól tudta, hogy Borniche nagyszülei mennyire hallgatnak Hochon nagyapára, s hogy ez Borniche-ék egész vagyonát Adolphine kezére fogja játszani, ha az ő - Baruch - magaviselete arra kényszeríti, hogy Adolphine majdani házasságába vesse minden reményét; aznap reggel már meg is fenyegették ezzel. Francois-nál jóval gazdagabb lévén, Baruchnak sok volt a veszténivalója; tehát a feltétlen engedelmesség mellett döntött, mindössze azzal a kikötéssel, hogy kifizetik Max-szal szemben fennálló adósságát. Ami Francois-t illeti, jövője teljesen nagyapja kezei között volt; vagyont csak tőle remélhetett, hisz a gyámsági elszámolás szerint máris adósa volt. A két fiatalember tehát ünnepélyes ígéreteket tett, s bűnbánatukat veszélyben forgó érdekeik szavatolták; ami pedig a Max-féle követeléseket illette, afelől Hochonné asszony megnyugtatta őket.

- Nagy ostobaságokat követtetek el - mondta nekik -, tegyétek jóvá tisztes magaviselettel, s Hochon úr majd megbékél.

Amikor tehát Francois, Baruch vállán áthajolva elolvasta a levelet, azt kérdezte öccsétől:

- Nem kérsz tanácsot nagyapától?

³ *Fugit ad salices* - a fűzfákhoz menekült (latin).

- Nézze csak meg ezt! - mondta Baruch átnyújtva nagyapjának a levelet.
- Nincs nálam a szemüvegem, olvassa fel!

„Kedves barátom,

remélem, hogy tekintettel mostani nehéz helyzetemre, habozás nélkül megteszed nekem azt a szolgálatot, hogy átveszel Rouget úrtól egy nevedre szóló meghatalmazást. Holnap reggel kilencre légy Vatanban. Valószínűleg Párizsba foglak küldeni, de légy nyugodt, az útiköltségeket én viselem, s rövidesen csatlakozom hozzád Párizsban, mert minden valószínűség szerint december 3-án kénytelen leszek elhagyni Issoudunt. Isten áldjon, számítok barátságodra, te is számíthatsz barátodra

MAXENCE-ra”

- Hála legyen Istennek - mondta Hochon úr -, kimentettük a hülye hagyatékát az ördög karmaiból.
- Ha ön mondja, bizonyára így is van - tette hozzá Hochonné asszony. - Hálát adok Istennek, hogy meghallgatta imádságomat. A gonoszok nem sokáig diadalmaskodnak.
- El fog menni Vatanba, és átveszi Rouget úr felhatalmazását - mondta az aggastyán Baruchnak. - Tudnia kell, hogy ötvenezer franknyi járadékot Brazier kisasszony nevére akarnak elhelyezni. El fog indulni Párizsba, de Orléans-ban megáll, s megvárja, amíg értesítést nem kap tőlem. Senki a világon ne tudja meg, hol száll meg, béreljen szobát a Bannier-negyed utolsó fogadóiban, még ha közönséges kocsisfogadó is...
- Hát ez mi? - kiáltotta Francois, aki egy, a Nagy Narrette felől közeledő kocsi zörgésére az ablakhoz rohant. - Ez aztán az újság! Rouget papa és Philippe Bridau úr együtt jön vissza a kocsin, Benjamin és Carpentier pedig lovon követi őket.
- Átmegyek hozzájuk - kiáltotta Hochon úr, akiben végképp felülkerekedett a kíváncsiság.

Szobájában találta az öreg Rouget-t, aki unokaöccse tollbamondására, épp a következő levelet írta:

„Kisasszony,

ha a levelem vételekor nem tér azonnal vissza házamba, ez oly hálátlanság lenne eddigi jótéteményeimért, hogy kénytelen lennék az ön javára tett végrendeletemet megsemmisíteni, és Philippe unokaöcsémre hagyni vagyonomat. Azt is megértheti, hogy Gilet urat többé nem láthatom vendégül házamban, tekintve hogy e pillanatban is együtt van önnel Vatanban. Carpentier urat kérem meg, hogy adja át ezt a levelet, s remélem, megfogadja tanácsát, mert ugyanazon a véleményen van, mint az ön szerető híve

J.-J. ROUGET”

- Carpentier kapitány és én véletlenül találkoztunk nagybátyámmal, aki elkövette azt az ostobaságot, hogy elindult Vatanba Brazier kisasszony és Gilet őrnagy után - közölte Philippe gúnyosan Hochon úrral. - Megmagyaráztam nagybátyámnak, hogy behunyt szemmel csapdába rohan; hisz az a nő abban a pillanatban el fogja hagyni, mihelyt megkapja a felhatalmazást az ötvenezer franknyi járadék eladására, amelyet természetesen ő maga fog átvenni. De ha Rouget papa megírja a levelet, vajon a szép szökevény nem fog-e még az éj folyamán visszatérni hozzá?... Megígérem, hogy Brazier kisasszony élete hátralevő napjaira már olyan hajlékony lesz, mint a nádszál, ha nagybátyám beleegyezik abba, hogy átvegyem Gilet úr helyét, akiről a legkevesebb, amit mondani lehet, hogy itt nincs a helyén. Nincs igazam?... S a nagybátyám még sopánkodik!

- Szomszéd uram - mondta Hochon úr -, ez a legjobb módja annak, hogy békében élhessen az otthonában. Higgyen nekem, ha megsemmisítené a végrendeletét, Flore egyszeriben megint azzá lenne, aki kezdetben volt.

- Nem hiszem - felelte sírva az öregember -, mert sohasem bocsátana meg nekem, hogy megbántottam, s nem szeretne többé.

- De mennyire hogy szeretné... még pedig úgy, ahogy dukál - kiáltotta Philippe.

- De hát nem lát a szemétől? - kérdezte Hochon úr Rouget papától. - Ki akarják fosztani, s utána elhagyják...

- Istenem, ha ebben bizonyos volnék! - kiáltotta a vén bolond.

- Olvassa el ezt a levelet, amelyet Maxence Borniche unokámnak írt - mondta Hochon úr. - Itt van, tessék!

- Rettenetes! - kiáltotta Carpentier, miután meghallgatta a levelet, amelyet Rouget sírva olvasott fel.

- Elég érthető ez, bátyám? - kérdezte Philippe. - De ha az önzésénél fogva itt tartja a nőt, Flore imádni fogja... már amennyire önt lehet imádni... fél szemmel nevetve, fél szemmel sírva.

- Túlságosan szereti Maxence-ot, el fog hagyni - kiáltotta rémulten az öregember.

- De bátyám, Max vagy én... holnaputántól kezdve kettőnk közül az egyik nem nyeli többé Issoudun porát...

- Hát akkor menjen Isten hírével. Carpentier úr - mondta Rouget papa -, ha megígéri, hogy Flore visszajön, akkor menjen! Ön becsületes ember, mondjon el neki mindent nevemben, amit szükségesnek tart.

- Carpentier kapitány majd megsúgja neki - mondta Philippe Bridau -, hogy hozatok önnek Párizsból egy kis nőcskét, fiatal, szépet, ennivalót... s a kisasszony ész nélkül haza fog vágdatni!

A kapitány maga hajtott el az öreg egyfogatún. Benjamin lovon kísérte. Kouski nyomtalanul eltűnt. Noha a két tiszt megfenyegette, hogy beperli és kiteszi a szűrét a házból, a lengyel egy bérelt lovon Vatanba vágatott, bejelenteni Maxence-nak és Flore-nak az ellenség államsínyjét. Ami Carpentier-t illeti, ő amúgy sem akart a Zurbolónővel együtt hazajönni, tehát Benjamin lovára fog ülni.

Tudomást szerezve Kouski szökéséről, Philippe meghagyta Benjaminsnak, hogy még az este foglalja el Kouski helyét a házban.

- Ha Flore hazajön - utasította -, kapaszkodj fel észrevétlenül hátul a kocsijára, hogy egy időben érjete ide... Alakul a helyzet, Hochon papa! - mondta az aggastyánnak. - Vidám bankettünk lesz holnapután.

- Ideköltözik? - kérdezte az öreg zsugori.

- Már megmondtam Fariónak, hogy küldje ide minden holmimat. Abban a szobában fogok hálni, amelynek ajtaja Gilet lakosztályának előszobájára nyílik, a nagybátyám már beleegyezett.

- Mi lesz ebből? - kiáltotta kétségbeesetten a jámbor öreg.

- Csak annyi - felelte Hochon úr -, hogy Brazier kisasszony legkésőbb négy órán belül be fog ide toppanni, olyan kezesen, mint egy húsvéti bárány.

- Adja az Isten! - mondta Rouget papa, könnyeit törölgetve.

- Most hét óra van - mondta Philippe -, szíve választotta fél tizenkettő tájban fog megérkezni. Gilet-t pedig nem látja többé, nem elég ez a boldogsághoz?... Ha azt akarja, hogy simán vegyük az akadályokat - súgta Hochon úr fülébe -, akkor maradjon velünk, amíg az a liba meg nem érkezik; segítségemre lehetne, hogy az öreget megerősítsük elhatározásában, aztán meg, kettesben, elmagyarázzuk a kisasszonynak, merrefelé szólítják az érdekei.

Hochon úr, belátva Philippe kérésének jogosságát, vele maradt; de kettejük egyesített erőfeszítései is alig tudták lecsillapítani a gyermekesen jajveszékítő Rouget papát, akinek Philippe százszor is hiába ismételte el ismert érvelését:

- Bátyám, ha Flore visszajön, és újra babusgatni fogja, akkor majd elismeri, hogy igazam van. A kisasszony a tenyerén fogja hordani, ön megtartja a pénzét, s a jövőben megfogadja tanácsaimat: olyan élete lesz, mint a paradicsomba.

Amikor fél tizenkettő felé felhangzott a Nagy Narette-on az egyfogatú zörgése, már csak azt kellett megtudni, utasokkal érkezik-e vagy üresen. Rouget papa arcára kegyetlen félelem ült ki, amelyet csak akkor váltott fel a mértéktelen öröm után bekövetkező hirtelen kimerültség, amikor - miután a kocsi befordult az udvarra -, megpillantotta a két nőt.

- Kouski - mondta Philippe, lesegítve Flore-t a kocsiból -, Rouget úr önt elbocsátja szolgálatából. Csomagoljon be, ma este itt már nem alhatik, Benjamin fogja helyettesíteni.

- Tehát most ön itt az úr? - kérdezte Flore gúnyosan.

- Szíves engedelmeivel - felelte Philippe, olyan keményen fogva meg Flore kezét, mintha satuba szorította volna. - Jöjjön most velem, kérem, *zurboljuk* meg egymást egy kissé, mielőtt bemegyünk! - S azzal az elképedt asszonyt elvitte néhány lépésnyire a Szent János térre.

- Szépségem, holnapután Gilet e kéz jóvoltából a fűbe fog harapni - mondta kinyújtva jobb karját -, vagy pedig ő szagoltatja majd velem alulról az ibolyát. Ha meghalok, szegény hülye nagybátyámnál ön lesz az úr, *bene sit!*⁴ De ha megúszom, akkor szedje össze magát, kisasszony, s igyekezzék első osztályú boldogságban részesíteni az öreget, különben megismeretem egy-két párizsi zurbolónővel, akik, engedelmet kérek, szebbek önnél, mert még csak tizenhét évesek; nagyon boldoggá fogják tenni nagybátyámat, s az én érdekeimet fogják képviselni. Még ma este kezdje el szolgálatát, mert ha reggelre nagybátyám nem lesz olyan vidám, mint a pinty, akkor... Csak egyet mondok: férfit ölni úgy, hogy az igazságszolgáltatás ne szóljon bele, csak egyféleképp lehet, párbajban, de három módját is ismerem annak, hogy az ember megszabaduljon egy nőtől. Ért engem, angyalom?

Flore e szónoklat közben úgy reszketett, mintha lázroham kapta volna el.

- Meg akarja ölni Maxot? - kérdezte a hold fényében Philippe-re nézve.

- No, itt jön a nagybátyám...

S valóban Rouget papa Hochon úr minden tiltakozása ellenére, kijött az utcára, kézen fogta Flore-t, mint ahogy a zsugori felmarkolja a kincseit, bevezette a házba, fel a szobájába, s bezárkózott vele.

- Ma Szent Lambert napja van - mondta Benjamin a lengyelnek -, aki ma elhagyja a helyét, az elveszti.

⁴ Bene sit - rendben van, úgy legyen (latin).

- A gazdám majd mindüknek elveszi a kedvét a pofázástól - felelte Kouski, s azzal visszatért Maxhoz, aki a Posta szállóba költözött.

Másnap délelőtt kilenctől tizenegyig a kapuk elé csődültek az asszonyok, és szorgalmasan trécseltek. Az egész városban egyébről sem esett szó, mint a Rouget papa házában végbement különös változásról. A beszélgetések mindenütt egyformán a következő kérdésbe torkolltak:

- Mit fog csinálni holnap, a koronázási banketten Max és Bridau alezredes?

Védie-nek Philippe kurtán csak ennyit mondott: hatszáz frank életjáradék, vagy szedheti a sátorfáját! Az öregasszony Flore és Philippe, e két félelmetes nagyhatalom közé szorítva, egyelőre semleges maradt.

Flore Max életéért remegve, kedvesebb, szeretetre méltóbb volt az öreg Rouget-hoz, mint akár együttlétük legelső napjaiban. Sajnos, az érdek járószalagján a színlelt szerelem jobb az igazinál; ezért fizet annyi férfi nagy árat az ügyes képmutatóknak. A Zurbolónő csak déltájban mutatkozott, Rouget-val együtt jött le, aki a karjára támaszkodott. Könny szökött a szemébe, amikor Max helyén a szörnyű martalócot pillantotta meg, sötétkék szemével, ridegen komor arcával.

- Mi a baj, kisasszony? - kérdezte Philippe, miután jó reggelt kívánt nagybátyjának.

- Az a baja, öcsém - felelte Rouget papa -, hogy nem tudja elviselni a gondolatot, hogy párbajozni akarsz Gilet őrnaggyal...

- Semmi kedvem megölni Gilet-t - felelte Philippe. - Tűnjön el Issoudunból, vegye a cókmo-kját, szálljon hajóra, és menjen Amerikába. Egy pillanatig sem haboznék azt tanácsolni önnek, hogy adjon neki annyi pénzt, amennyiből szépen kiruházkodhatik, még sok szerencsét is kívánnék neki az utazáshoz. Bizonyos, hogy odaát könnyen boldogulna, s az mindenképp tisztességesebb lenne, mint itt éjszakánként feje tetejére állítani a várost, tönkretenni az ön házi nyugalját.

- Igen... igen, ez nagyon jó lenne így! - kiáltotta Rouget papa kérdő tekintetet vetve Flore-ra.

- A-me-ri-ká-ba? - felelte ez sírva.

- Mindenképp jobb dolog élve Amerikába jutni, mint egy fenyőfából szabott császárkabátban a föld alatt pihenni itthon - mondta Philippe. - Erre ön persze azt felelheti, hogy ügyes fiú, s megeshetik, hogy ő öl meg engem.

- Megengedné, hogy beszéljek vele? - kérdezte Flore Philippe-től alázatosan rimázkodó hangon.

- Természetesen eljőhet a holmijáért, én azonban ezalatt a nagybátyámmal leszek, mert többé nem hagyom el - felelte Philippe.

- Védie - kiáltotta Flore -, szaladj a Postába, s mondd meg az őrnagynak, arra kérem...

- Hogy jöjjön el a holmijáért - vágott a szavába Philippe.

- Úgy van, Védie! Ez lesz a legtisztesebb ürügy arra, hogy találkozassunk, mert beszélnem kell vele...

A rémület elfojtotta Flore gyűlöletét; Philippe kíméletlen keménysége annyira megdöbbsentette e nőt, akit eddig mindenki tisztelt és dédelgetett, hogy éppoly hamar beleszokott abba, hogy megalázkodjék Philippe előtt, mint ahogy szegény Rouget-nak meg kellett szoknia, hogy hétrét görnyedve éljen mellette. Szorongva várta Védie hazajövetelét; de az öregasszony azzal

tért vissza, hogy Maxence nem hajlandó eljönni, s arra kéri Brazier kisasszonyt, küldje el a holmiját a Posta szállodába.

- Megengedi, hogy magam vigyem el? - kérdezte a Zurbolónő Jean-Jacques-tól.

- Ha visszajössz - felelte az öregember.

- Ha a kisasszony délig nem jön vissza - mondta Philippe Flore-ra nézve -, egy órákor bátyámtól írásbeli felhatalmazást kérek arra, hogy eladhassam a járadékát. A tisztesség kedvéért, kísérje el a kisasszonyt, Védie! Ezentúl vigyáznunk kell nagybátyám jó hírére.

Flore semmire sem ment Max-szal. Az őrnagyot valósággal kétségbe ejtette az a gondolat, hogy kitűrták a helyéről (amelyet egyébként az egész város oly megvetendőnek tartott), másrészt túlságosan is büszke volt, hogysem meghátrált volna Philippe elől. Ellenvetéseire a Zurbolónő azzal a javaslattal válaszolt, hogy szökjenek együtt Amerikába, de Gilet, akinek Flore csak a Rouget vagyonnal együtt kellett, ám ezt természetesen gondosan eltitkolta a lány előtt, megmaradt elhatározása mellett, hogy megöli Philippe-et.

- Nagy ostobaságot követtünk el - mondta. - Mindhármunknak Párizsba kellett volna menni, s ott tölteni a telet; de hát ki gondolta volna ennek a nagy dögnök a láttán, hogy ilyen fordulatot vesznek a dolgok? Az események szédítő iramban követik egymást. Félreismertem az alezredest, azt hittem róla, hogy az a fajta henteslegény, akinek nem fér el egyszerre két gondolat az agyában, hiba volt. De minthogy már a kezdet kezdetén nem tértem ki előre, most gyávaság lenne, ha akárcsak egy lépéssel is meghátrálnék. Megbecstelenített az egész város szeme láttára, csak a halálával moshatom magam tisztára...

- Utazz el Amerikába negyvenezer frankkal, én majd valahogy megszabadulok ettől a vadállattól, s utána megyek, sokkal okosabb lenne...

- De hát mit gondolnának rólam? - kiáltotta Maxence, aki ezúttal maga is áldozatul esett a szóbeszéd előítéletének. - Nem utazom el. Egyébként is kilenc embert már sírba tettem. Nem hiszem, hogy valami erős legény volna, az iskolából azonnal a csapathoz került, ezernyolcszáztizenötig a harctéren küzdött, aztán Amerikában utazgatott, nyilván soha életében nem járt még vívóteremben, én meg kardban verhetetlen vagyok. Az ő fegyverneme a kard, tehát még nagylelkű is vagyok, ha azt ajánlom fel neki, mert azon leszek, hogy én legyek a sértett: aztán megdöföm. Ez lesz a jobb megoldás. Ne félj, holnapután már megint mi leszünk az urak.

Így hát ezúttal Maxban az ostoba becsületkérdés a józan számítás fölé kerekedett. Flore egy órákor ért haza, s rögtön bezárkózott szobájába, hogy kedvére kisírhasssa magát. A szóbeszéd pedig egész nap járta a maga útját, s a város most már úgy látta, hogy a párbaj Maxence és Philippe között elkerülhetetlen.

- Bizony, Hochon úr - mondta Mignonnet, amikor Carpentier társaságában a Baron körúton sétálgatva találkozott az aggastyánnal -, nagyon nyugtalanok vagyunk, mert Gilet kitűnően bánik minden fegyverrel.

- Nem baj - felelte az öreg vidéki diplomata -, azért Philippe mégiscsak jól csinálta a dolgát... Sohasem hittem volna, hogy ez a nagy melák ilyen hamar célba ér. A két fickó úgy sodródott egymás felé, mint két zivatarfelhő.

- Philippe mélyenszántó elme - mondta Carpentier. - Viselkedése a felsőházi bíróság előtt valóságos remeke a diplomáciának.

- Látja, Renard kapitány - jegyezte meg egy civil -, azt mondják, a farkasok nem eszik meg egymást, de úgy tetszik, most Max és Bridau alezredes mégis összeakaszkodik. Nem lesz tréfádolog ilyen régi testőröknél.

- Maguk meg jól mulatnak az egészen - mondta Potel őrnagy. - Haragszanak Maxra, mert néha egy-egy éjszaka kirúgott a hámból. De Gilet nem az az ember, aki meg tud ülni egy ilyen sárfészekben úgy, hogy semmit se csináljon.

- Egyszóval, uraim - mondta egy negyedik -, Max és az alezredes azt tette, amit tenniük kellett. Az alezredesnek talán nem volt kötelessége, hogy megbosszulja öccsét? Emlékezzenek csak arra, milyen alattomosan bánt el Maxence azzal a szegény fiúval!

- Mit... egy művésszel! - mondta Renard.

- De Rouget papa hagyatékáról van szó. Azt mondják, hogy Gilet úr el akart tulajdonítani ötvenezer frank járadékot, amikor az alezredes a nagybátyjához költözött.

- Micsoda?... hogy Gilet ellopna valakinek a járadékát?... Annyit mondok, Ganivet úr, ezt másutt ne nagyon ismétелgesse - kiáltotta Potel -, különben megetetjük a saját nyelvével, mártás nélkül.

A polgári házakban mindenki a derék Bridau alezredes pártján volt.

Másnap délután négy felé a régi hadseregnek Issoudunben vagy környékén tartózkodó tisztjei a Piac téren sétálgattak, Lacroix vendéglője előtt; valamennyien Philippe Bridau-ra vártak. A koronázási évfordulót ünneplő bankett kezdetét öt órára tűzték ki, a katonaságnál dívó szokás szerint. Mindenfelé csak a Maxence-féle ügyről tárgyaltak, Gilet őrnagynak a Rouget házból történt kiutasításáról, erről beszéltek még a közkatonák is, akik egy szomszédos borkereskedőnél tervezték az ünnepi összejövetelt. A tisztek közül mindössze Potel és Renard kelt barátja védelmére.

- Miért ártanók bele magunkat két örökös magánvitájába? - mondta Renard.

- Max nem tud ellenállni a nőknek - jegyezte meg cinikusan Potel.

- Néhány kard rövidesen kikerül a hüvelyéből - mondta egy volt hadnagy, aki ez idő tájt konyhakertészettel foglalkozott Felső Baltanban. - Ha már Maxence Gilet úr elkövette azt az ostobaságot, hogy Rouget papához költözött, gyávaság lenne, ha eltűrné, hogy kitegyék a szűrét, mint egy cselédnek, s még elégtételt sem kérne.

- Így van - felelte Mignonnet kurtán. - Ha valamilyen ostobaság nem sikerül, akkor annak bűn a neve.

Maxot, aki akkor lépett Napóleon régi katonáinak csoportjához, sokatmondó csönd fogadta. Potel és Renard kétfelől belekarolt, s néhány lépéssel odábbvonva, tárgyalni kezdett vele. E pillanatban messziről megpillantották Philippe-et, aki díszruhában, nádpalcáját hanyagul maga után húzva közeledett a csoport felé; fölényesen nyugodt arckifejezése élesen elütött attól a kénytelen-kelletlen feszülten figyelő arctól, amellyel Max két barátja tanácsait hallgatta. Mignonnet, Carpentier s még jó néhányan kezet fogtak Philippe-pel. Ez a fogadtatás annyira különbözött attól, amelyben az imént Maxnak volt része, hogy végképp eloszlatta az őrnagy lelkében a gyávaságnak, vagy ha úgy tetszik, az óvatosságnak még a gondolatát is, amely - amikor az este magára maradt - Flore könyörgései és főképp gyöngédsége nyomán megkísértette.

- Meg fogok vele verekedni... és pedig életre-halálra - mondta Renard kapitánynak. - Tehát ne beszéljünk erről többé! Szépen akarom játszani a szerepemet.

E lázas izgalomban kiejtett szavak után a három bonapartista visszatért a tisztek csoportjához. Max elsőnek üdvözölte Philippe Bridau-t; ez fagyosan fogadta köszöntését.

- Rajta, uraim, asztalhoz! - kiáltotta Potel.

- Igyunk a kis Nyírottfejű halhatatlan dicsőségére, aki immár a hősök paradicsomában éli világát - kiáltotta Renard.

Terített asztal mellett nyilván fesztelenebb lesz a hangulat: mindenki nyomban elérte a kis gyalogos kapitány szándékát. Betódultak a Lacroix vendéglő hosszú, alacsony termébe, amelynek ablakai a piacra nyíltak, s mindenki rögtön helyet foglalt az asztalnál; Philippe-et úgy, ahogy kérte, szembeültették ellenfelével. Néhány városbeli fiatalember - köztük több egykori lovag - nyugtalanul várva a bankett további fejleményeire, a téren sétálgatott, s arról a kínos helyzetről tárgyalt, amelyet Philippe Bridau teremtett vezérük számára. Sajnálatosnak tartották az összeütközést, de elkerülhetetlennek a párbajt. A csemegéig minden rendben ment, noha a két bajnok a bankett látszólagos vidámsága ellenére - nyugtalanságát takargatva - szemlátomást élesen figyelte egymást. Az összeecsapásra várva, amelynek körülményeit latolgatták, Philippe csodálatosan hidegvérűnek látszott, Max elragadóan jókedvűnek, holott barátaik tudták, hogy mindegyikük szerepet játszik.

Amikor felszolgálták a csemegét, Philippe megszólalt:

- Töltsük meg poharunkat, barátaim! Engedélyt kérek arra, hogy elsőnek köszöntsem fel önöket.

- Azt mondta: *barátaim*, ne tölts a poharadba! - súgta Renard Max fülébe.

Max töltött.

- A napóleoni hadseregre! - kiáltotta Philippe őszinte lelkesedéssel.

- A napóleoni hadseregre! - ismételték a többiek is, mintha egyetlen torokból szállt volna fel a kiáltás.

E pillanatban tizenegy közkatona tűnt fel a küszöbön, köztük Benjamin és Kouski; ők is megismételték a köszöntést.

- Gyertek be, fiaim! Az *ő* egészségére iszunk - mondta Potel őrnagy.

Az öreg katonák betódultak a terembe, s felálltak a tisztek mögé.

- No látod, hogy *ő* még nem halt meg! - súgta Kouski egy volt őrmesternek, aki megsiratta hosszú halálküzdelem után kiszenvedett császáriját.

- A második felköszöntőre kérek engedélyt - mondta Mignonnet őrnagy. A látszat kedvéért néhány tál csemegét szolgáltak fel. Mignonnet felállt.

- Azokra, akik az *ő fiát* akarták visszahozni a trónra - kiáltotta az őrnagy.

Maxence Gilet kivételével valamennyien Philippe Bridau felé emelték poharukat.

- Most rajtam a sor - mondta Max, s felállt.

- Max... Max beszél - mondogatták odakint.

Mély csönd lett a teremben s odakint a téren is. Gilet jellemének ismeretében mindenki meg volt győződve arról, hogy most kiugrasztja ellenfelét.

- Adja Isten, hogy mához egy évre újra együtt legyünk itt *valamennyien* - mondta, s egy gúnyos fejbólintással üdvözölte Philippe-et.

- Alakul a dolog - mondta Kouski a szomszédjának.

- A párizsi rendőrség nem engedélyezne ilyen banketteket - mondta Potel őrnagy Philippe-nek.

- Az ördögbe is, miért emlegeted a rendőrséget Bridau alezredes előtt? - kiáltotta Maxence pimaszul.

- Ami Potel őrnagyot illeti, az ő megjegyzéseiben nem volt rosszmájúság - felelte Philippe kesernyésen elmosolyodva.

Olyan csönd lett, hogy egy légy zümmögését is meg lehetett volna hallani.

- De a rendőrség, úgy látszik, mégiscsak tart tőlem - folytatta Philippe -, különben nem száműzött volna Issoudunbe, ahol egyébként abban a szerencsében részesültem, hogy találkozhattam néhány régi bajtársammal. De valljuk meg: sok szórakozásra itt nem nyílik alkalom; a magamfajta ember, aki szereti a nőket, itt örökös nagybőjtre van ítélve. De legalább félre tudok tenni valamit a hölgyek részére, mert, sajnos, nem tartozom azok közé, akik pehelypaplanos ágyakban keresik meg az életjáradékukat, s az operaházi Mariette annyi pénzembe került...

- Rám céloz, kedves alezredes úr? - kérdezte Max olyan tekintet vetve Philippe-re, amely felért egy áramütéssel.

- Értse, ahogy akarja, őrnagy úr - felelte Philippe.

- Alezredes, két barátom, Potel és Renard holnap fel fogja önt keresni...

- Mignonnet és Carpentier urakkal fognak tárgyalni - vágott a szavába Philippe, két szomszédjára mutatva.

- Akkor folytathatjuk a felköszöntőket - mondta Max.

A két ellenfél közül egyik sem zökkent ki a rendes társalgási hangból, szokatlan csak az ünnepélyes csönd volt, amelyben szavaikat hallgatták.

- Maguk pedig - mondta Philippe, az ajtóban álló közkatonákra nézve -, bizonyára tudják, hogy ezek a mi ügyeink nem tartoznak a civilekre... Egy szót se arról, ami itt történt!... ez a régi gárda magánügye.

- Teljesíteni fogják a parancsot, felelek értük, alezredes úr - mondta Renard.

- Éljen a császár fia! Bár mielőbb Franciaország trónján láthatnók - kiáltotta Potel.

- Halál az angolokra! - kiáltotta Carpentier. Ennek a felköszöntőnek óriási sikere volt.

- Gyalázat Hudson Lowe nevére! - mondta Renard kapitány.

A vacsora vége a legteljesebb rendben folyt le, mindenki alaposan felöntött a garatra. A két ellenfél s négy tanúja ügyelt arra, hogy e hatalmas vagyon sorsáról döntő párbaj, mely két kivételesen bátor férfit állított egymással szembe, külsőségekben is különbözzék a köznapi összeütközésektől. Két *gentleman* sem viselkedett volna különb módon, mint Max és Philippe; így a téren várakozó fiatalemberek és polgárok csalódtak várakozásukban. Ahogy katonához illik, a bankett résztvevői a legszigorúbb titokban tartották az utolsó tálak felszolgálása alatt lejátszódott eseményeket. Este tíz órakor a két ellenfél megtudta, hogy a segédek kardpárbajban állapotok meg, színhelyül a kapucinusok templomának a kórus mögötti részét választották, találkozás reggel nyolckor. Idősebb Goddet is mint volt ezredorvos, részt vett a banketten; őt kérték meg, hogy vállalja az orvosi segédletet. A segédek egyébként úgy döntöttek, hogy - bármi történjék is - a párbaj tíz percnél tovább nem tarthat. Este tizenegy órakor az alezredes legnagyobb meglepetésére Hochon úr állított be, feleségével együtt, épp amikor Philippe már lefekvéshez készülődött.

- Tudjuk, hogy mi történt - mondta az öreg hölgy könnybe lábadt szemmel -, s könyörögve kérem, imádkozzék, mielőtt reggel elindul hazulról. Fürdesse meg lelkét Isten kegyelmében!

- Meglesz, asszonyom - felelte Philippe, akinek Hochon úr, a felesége háta mögül a szemével intett.

- Ez még nem minden - mondta Agathe keresztanyja. - Elképzelem magam szegény édesanyja helyébe, s odaadom önnek azt, ami számomra a legbecsesebb e világon.

S e szavakkal egy aranszegélyes, fekete bársonydarabra erősített fogat mutatott Philippe-nek, a bársonyra két zöld pántlika volt rávarrva; majd az egészet visszatette egy kis zacskóba.

- Szent Solange-nak, Berry védőszentjének ereklyéje - mondta. - Kimentettem a Forradalom-ból, akassza, kérem, holnap reggel a mellére.

- Ez megóvjá az embert a kardvágástól? - kérdezte Philippe.

- Meg - felelte az öreg hölgy.

- Akkor éppoly kevésbé akaszthatom a nyakamba, mint ahogy páncélinget sem ölthetnék - kiáltotta Agathe fia.

- Mit mond? - kérdezte Hochon asszony az urától.

- Azt mondja, nem teheti meg, mert vétene a játékszabályok ellen - felelte az aggastyán.

- Helyes, ne beszéljünk többé róla - mondta az öreg hölgy. - Majd imádkozom önért.

- Egy jó ima és egy jó döfés sohasem árthat, asszonyom - felelte az alezredes, s egy hirtelen mozdulatot tett, mintha át akarná döfni Hochon úr szívét.

Az öreg hölgy homlokon csókolta Philippe-et, majd lemenet tíz tallért, egész pénzét odaadta Benjaminsnak - s megígértette vele, hogy az ereklyét bevarrja gazdája pantallójának órazsebébe, amit Benjamin meg is tett, nem mintha hitt volna a fog csodatevő erejében; gazdájának van annál jobb fegyvere is, mondta - hanem mert azt tartotta, hogy ennyi pénzt meg is kell szolgálni. Hochonné asszony pedig Szent Solange-ban bízva, megnyugodva hazatért.

Másnap reggel, december harmadikán nyolc órakor borús időben Max két párbajsegédje és a lengyel kíséretében megjelent azon a kis réten, amely akkoriban a kapucinusok régi templomát körülvette. Philippe és kísérete, Benjaminssal együtt már várta őket. Potel és Mignonnet lemérte a huszonnégy lábnyi távolságot, majd ennek két végén ásóval vonalat húzott. A vívók nem hátrálhattak e vonalak mögé, ha csak nem akarták megkockáztatni, hogy gyávának bélyegezzék őket; e vonalon állva kellett megvárniuk a kezdetet jelző vezényszót, amelynek elhangzása után ki-ki tetszése szerint előreléphetett.

- Levetjük a kabátot? - kérdezte Philippe fagyos hangon ellenfelétől.

- Ahogy kívánja, alezredes - felelte Max a párbajhősök kötekedő hangján.

A két ellenfél csak pantallóját tartotta meg, perkálingükön áttetszett rózsaszín bőrük. Körülbelül három font súlyú s egyformán három láb hosszú tisztí kardjuk hegyét a föld felé tartva, s a vezényszóra várva, a helyükre álltak. Mindketten oly nyugodtak voltak, hogy a hideg ellenére egyetlen izmuk sem rezdült meg, mintha csak bronzból öntötték volna őket. Goddet, a négy tanú és a két közlegény nem tudta kivonni magát e jelenet hatása alól.

- Pompás fickók!

E felkiáltás Potel őrnagy szájából hangzott el.

Abban a percben, hogy elhangzott a „Rajta!” vezényszó, Maxence megpillantotta Fario komor arcát; a spanyol azon a lyukon át nézett le rá, amelyet a lovagok fúrtak a templomtetőbe, mikor a galambokat beengedték raktárába. E szempár, amelyből tűzpatakként fröccsent ki a gyűlölet és a bosszúvágy, egy pillanatra elkápráztatta Maxot. Az alezredes magas állásban tört ellenfelére, s így magához ragadta a kezdeményezést. Aki jártas az emberölés művészetében, tudja, hogy két ellenfél közül a szemfülesebb már a párbaj legkezdetén - hogy szemléletesen beszéljünk - nyeregben érezheti magát, ha magas állásban kezd. Ez a vívóállás, amely egyben arra is szolgál, hogy szemmel tartsuk a közeledő ellenfelet, azonnal elárulja, hogy kiváló vívóval van dolgunk. Max egy csapásra tudatára ébredt ellensége fölényének, önbizalma s önnön erejébe vetett hite megingott, mint ahogy a játékos is megzavarodik, ha mesterére talál, vagy egy szerencsés kezű emberrel kerül szembe, elveszti lélekjelenlétét, s rosszabbul játszik a szokottnál.

„Ravasz róka! - gondolta. - Elsőrendű vívó... elvesztem!”

Lendítő vágást kísérelt meg, a botvívók ügyességével forgatva kardját, hogy elszédítse ellenfelét, s kiüsse kezéből a fegyvert, de már az első összecsapásnál meg kellett állapítania, hogy Philippe csuklója kemény, mint a vas, és hajlékony, mint az acél. Maxence-nak más fogáshoz kellett folyamodnia, s miközben ezen törte a fejét, a szerencsétlen! - Philippe, akinek a szeme a pengéknél is vakítóbban villogott, olyan hidegvérrel háritott el minden támadást, mint mellvértjükben a vívómesterek, amikor leckét adnak tanítványaiknak.

Amikor két ilyen erős ellenfél mérkőzik meg egymással, nagyjából ugyanaz történik, ami az egyszerű népnél dívó, *lábboksz*-nak nevezett szörnyű összecsapásokon. A vereség egy hibás mozdulaton múlik, az ösztönök irányította villámgyors védekezésnek egy számolási hibáján. A nézők számára oly rövidnek, az ellenfelek számára oly végtelennek tetsző idő alatt a küzdelem arra szorítkozik, hogy az ellenfelek figyelik egymást, egész testi-lelki erejük ebben merül ki, holott a vívók mozdulatainak megtévesztő lassúságából és látszólagos óvatosságából arra a következtetésre lehetne jutni, hogy az ellenfelek húzódoznak az összecsapástól. Ezt a szakértők számára rettenetes pillanatot követi a villámgyors, döntő összecsapás. Az alezredes, kihasználva Maxnak egy hibás védekező mozdulatát, kiütötte kezéből a kardot.

- Szedje fel! - mondta, félbeszakítva a küzdelmet. - Nem szokásom megölni a védtelen ellenfelet.

Az iszonyatnak egy fenséges pillanata volt ez. Oly fölényről tanúskodott e nagylelkűség, hogy a nézők valamennyi mesterfogás közül ezt tartották a legsikerültebbnek. S valóban, amikor Max újra vívóállásba helyezkedett, már elvesztette hidegvérét, nem szólva arról, hogy ismét azzal a magas állással találta magát szemben, amely egyszerre védekezik és támad. A szégyenletes csorbát merész rajtaütéssel próbálván kiköszörölni, Max most már nem ügyelt arra, hogy fedezze magát, két kézre fogta kardját, s tajtékzó dühében az alezredesre rohant, hogy halálra sebezze, bárha ő maga is holtan terül el a páston.

Az irtózatos vágás felhasította Philippe homlokát s arcát. Az alezredes, rettenetes lendítő vágással válaszolva, hogy kivédje vagy legalábbis letompítsa a halálos csapás erejét, részüttéhasította Maxence koponyáját. A kilencedik percben e két dühödt kardvágással ért véget a párbaj.

Fario lejött a templomtetőről, hogy kedvére elgyönyörködhessék ellensége halálküzdelmében; a nagyerejű Max testének izmai még hosszú ideig rángatództak. Philippe-et nagybátyjához szállították.

Így pusztult el az a férfi, aki ha hozzáillő környezetben marad, nagy dolgokra lett volna hivatott: a természet elkényeztette, bátorsággal, hidegvérrel és Cesare Borgia-hoz méltó politikusi tehetséggel ajándékozta meg. Ám neveltetése megfosztotta a gondolkodásnak és a magatartásnak attól a nemességétől, amely nélkül egyetlen pályán sem lehet boldogulni. Senki sem sajnálta halálát, mert ellenfelének - aki kevesebbet ért nála - álnok mesterkedéssel sikerült rossz híret keltenie embertársai között. Halála egyben véget vetett - Issoudun városának nagy meglepődésére - a Semmittevésrend Lovagjai garázdálkodásának. Philippe-et a párbaj miatt nem is vonták felelősségre; az isteni bosszú megnyilvánulásának tekintették, s még sokáig beszéltek róla az egész környéken, dicsérő szavakkal emlékezvén meg mindkét ellenfélről.

- Legjobb lett volna, ha kölcsönösen megölik egymást - mondta Mouilleron úr -, *nagy kő esett volna le a kormány szívéről.*

Flore Brazier kínos helyzetbe jutott volna, ha Max halála nem dönti ágynak; a három nap eseményei következtében azonban súlyos gyulladás lépett fel szervezetében, félrebeszélte. Ha egészséges, talán elmenekül ebből a házból, ahol a szobája fölött Max lakosztályában, Max ágyában, Max gyilkosa feküdt. Három hónapig élet-halál között lebegett; idősebb Goddet kezelte őt is, Philippe-et is. Mihelyt az alezredes kezébe tudta venni a tollat, az alatt következő leveleket küldte szét.

„Desroches ügyvéd úrnak.

A két bestia közül a veszélyesebbiket már megöltem, igaz, hogy eközben egy kardvágás meglekelte a koponyámat, de a gazfickó, szerencsére, két bal kézzel vívott. Hátra van még egy vipera, ezzel majd igyekszem kiegyezni, mert nagybátyám jobban ragaszkodik hozzá, mint a szeme fényéhez. Attól félek, hogy a Zurbolónő, aki melleleg megjegyezve pokolian csinos, egy nap kerekét old - nagybátyám minden bizonnyal utána loholt volna -, de szerencsére egy válságos pillanatban jött idegösszeroppanás ágyhoz szögezte. Ha Isten segítségemre akarna lenni, magához szólítaná most, amikor bűnbocsánatot keres vétkeire. Addig is, hála Hochon úrnak (az öreg jól van), az itteni orvos, egy Goddet nevezetű úr segít engem; látnoki erővel megállapította, hogy a nagybácsik vagyona jobb helyen van unokaöccseik, mint ledér hölgyikék kezében. Hochonra hallgat egyébként egy Fichet nevezetű öregúr is, akinek gazdag lányát Goddet el akarná vétetni a fiával; hozzám való ragaszkodásában tehát csak elenyésző szerep jut annak az ezerfrankosnak, mely sikeres felgyógyulásom esetében üti a markát. Ez a Goddet ezredorvos volt a 3. gyalogezredben, két kiváló tisztársam, Mignonnet és Carpentier kezelésbe vette, aminek eredményeként jámbor szavakkal is kezegeti a hölgyikét.

»Mégiscsak van Isten, gyermekem, lássa be!«, mondja neki, miközben a pulzusát tapogatja. »Ön nagy szerencsétlenséget okozott volt, ezt jóvá kell tennie. Isten ujja van ebben.« (Szinte elképzelhetetlen, hogy mi mindent fognak rá Isten ujjára.) »A vallás az vallás, engedelmeskedjék tehát, békéljen meg, ettől majd megnyugszik, ez hamarabb meggyógyítja, mint az én gyógyszereim. Első gondja pedig az legyen, hogy kitartson gazdája mellett, és gondját viselje. Egyszerűen felejtse s bocsásson meg, ez a keresztényi élet parancsa.«

Goddet megígérte nekem, hogy három hónapig ágyban tartja a Zurbolónőt, aki végül talán észrevétlenül meg fogja szokni, hogy egy fedél alatt éljen vele. A szakácsnőt is megnyertem. Ez az undorító vénség most azt mondja asszonyának, hogy Max - ha életben marad - ugyancsak megkeserítette volna az életét. A saját fülével hallotta, mondta neki, hogy a megboldogult mint nyilatkozott róla: Rouget papa halálakor ugyan kénytelen lenne feleségül venni, de esze ágában sincs, hogy egy ilyen nőszemély miatt derékba törje a pályáját; egy szóval értésére adta, hogy Max hamarosan túlادott volna rajta. Nagybátyám Hochon papa tanácsára szétépte végrendeletét.”

„GIROUDEAU ÚRNAK (FLORENTINE KISASSZONY CÍMÉN)
VENDÔME UTCA, MARAIS-NEGYES

Öreg cimbora,

Tudd meg, hogy ráér-e mostanában az a kis balettpatkány, már mint Césarine, s mondd meg neki, készüljön fel arra, hogy Issoudunbe jöjjön, ha hívom. Ez esetben postafordultával ide kellene érnie. Tisztes ruha, tisztes fellépés, kulisszaszag nélkül, mert egy kislány szerepét kell játszania, akinek apja, derék katonatiszt, elesett a becsület mezején. Tehát: jó erkölcsök, zárdai ruházat, és első osztályú erény, ez az előírás. Ha szükségem lesz Césarine-ra, és jól intézi dolgát, nagybátyám halálakor ötvenezer frankot kap, ha el van foglalva, akkor magyarázd el az ügyet Florentine-nak, s kettesben kerestek valakit, aki alkalmas erre a szerepre. Párbajom volt egy úriemberrel, aki fel akarta zabálni az örökségemet, ő meglékelte a kobakomat, én kifordítottam a belét. Erről majd egyszer szóbelileg. Édes öregem, lesz még nekünk jó életünk, fogunk mi még mulatni, Napóleon nevére esküszöm! Ha módodban van, küldj ötszáz vadásztöltényt, szívesen eldurrogtatnám őket. Ég veled, öreg komám. Szivarodra ezzel a levéllel gyújts rá. A tiszt lánya természetesen Chateauroux-ból érkezzék s tegyen úgy, mintha segítség-re volna szüksége. Persze nem veszélytelen dolog, remélem, hogy elkerülhetem. Üdv Mariette-nak, s minden jó barátunknak.”

Hochonné asszony levelet írt Agathe-nak, aki azonnal eljött Issoudunbe: a fivére házában szállt meg, Philippe egykori szobájában. A szegény anya szívében új erőre kapott a régi szeretet elátkozott fia iránt, s az a körülmény, hogy a város polgársága is elismerte Philippe érdemeit, néhány napra valósággal boldoggá tette.

- Fiatalság bolondság, édesem - mondta neki megérkeztének napján Hochonné asszony. - Miért csodálkoznánk azon, hogy a császári hadsereg tisztjei könnyelműbbek, mint a jól nevelt úrifíúk, akiket az apjuk mindig szemmel tarthatott... Ó, ha tudná, hogy az a nyomorult Max mit követett itt el éjszakánként!... de Issoudun most, hála az ön fiának, végre nyugodtan alszik. Igaz, Philippe-nek későn jött meg az esze, de végül is megjött; ő maga beszélt nekünk arról, hogy három hónapi börtön a Luxembourg-ban mennyire lehűti az ember vérért. Hochon úr el van ragadtatva itteni magatartásától, s egyébként is általános megbecsülésnek örvend. Ha a fia egy ideig el tudja kerülni Párizs csapdáit, még sok örömet fog önnek szerezni.

E vigasztaló szavak hallatára, Agathe könnyes szemét keresztanyja felé emelte.

Philippe most a jó fiút játszotta anyja előtt, szüksége volt rá. E ravasz taktikus csak abban az esetben óhajtott igénybe venni Césarine segítségét, ha Brazier kisasszony gyűlöletében végképp elfordul tőle. Hamar felismerte, hogy Maxence milyen elsőrangú szerszámot faragott Flore-ból, s hogy nagybátyja már mennyire hozzászokott, szívesebben használta volna fel céljai elérésére, mint egy párizsi nőt, aki a végén még el találja vétetni magát az öreggel. Mint ahogy Fouché azt mondta XVIII. Lajosnak, hogy jobban teszi, ha Napóleon nyomdokain halad, mint ha *alkotmányt* ad a népnek, Philippe is szívesebben járt volna azon a Gilet által már kitaposott úton, amely Flore ágyába vezetett; másfelől azonban nem szívesen tette kockára Berryben szerzett jó hírét, márpedig ha a Zurbolónő mellett elfoglalja Max helyét, mindkettőjüket egyformán gyűlöletessé teszi. A nepotizmus törvényei szerint nem ejt foltot a becsületén, ha nagybátyjánál s nagybátyja pénzén él, de Flore-ra csak akkor teheti rá a kezét, ha a lány már kiköszörülte a nevének ejtett csorbát. Ennyi nehézség közepette, s abban az elszánt igyekezetében, hogy megkaparintsa az örökséget, csodálatos tervet eszelt ki: nagynénjévé teszi a Zurbolónőt. Ezzel a hátsó gondolattal arra kérte tehát anyját, hogy látogassa meg a lányt, s mintha sógornőjének tekintené, tanúsítson iránta rokoni jóindulatot.

- Megvallom, édesanyám - mondta képmutatón, Hochonékat figyelve, akik szeretett Agathe-juk mellett ültek -, megvallom, hogy illetlennek s erkölcstelennek tartom nagybátyám életmódját. Ha törvényesítené viszonyát, Brazier kisasszony egyszerre visszaszerezné a város megbecsülését. Nyilván előnyösebb számára, ha Rouget papa feleségül veszi, mint ha megmarad egy aggregény cseléd-szeretőjének. S ha egy házassági szerződés révén biztosíthatná jogait, az is kellemesebb, mint balkézről kiforgatni egy családot törvényes örökségéből. Ha ön, anyám... ha Hochon úr s valamilyen derék pap kezébe venné ezt az ügyet, véget vethetnénk egy botrányos állapotnak, amely már sok tisztességes embernek szemet szúrt. És bizonyára Brazier kisasszony is örülne, ha ön nővérének fogadná, s én nagynénémnek tekinthetném.

Agathe és Hochonné asszony már másnap körülülte Flore kisasszony ágyát, s beszámolt neki és Rouget papának Philippe csodálatra méltóan nemesszívű tervéről. Issoudunben mindenki az alezredes jó szívét és egyenes jellemét dicsérte; senki ennél nagylelkűbben nem bánhatott volna Flore-ral. Egy álló hónapig Flore egyébről sem hallott, mint hogy házassága Rouget papával milyen hallatlan előnyökkel járna számára; erről beszélt neki idősebb Goddet, akinek mint kezelőorvosának, kétségkívül nagy befolyása volt a beteg lelkiállapotára; erről a tiszteletre méltó s a vallás ügyét szorgalmazó Hochonné asszony, erről a szelíd és jámbor Agathe. S amikor a beteg, akit megejtett a gondolat, hogy derék polgárasszonyként viselhetné a Rougetné nevet, közeli házassága reményében már alig várta felépülését, könnyűszerrel meg lehetett vele értetni, hogy nem házasodhatik be a régi Rouget családba, ha utána rögtön ki tenné Philippe szűrét.

- Egyébként is - mondta neki egy nap idősebb Goddet -, kizárólag neki köszönheti szerencséjét. Max sohasem engedte volna meg, hogy feleségül menjen Rouget papához... S ha majd gyerekei születnek - súgta a fülébe -, azzal Maxot is megbosszulja, mert akkor Bridau-ék elesnének az örökségtől.

1823 februárjában, két hónappal a végzetes események után a beteg, környezetének tanácsára és Rouget kérésére, végül is fogadta Philippe-et, akinek sebhelyes arca megríkatja ugyan, de szelíd, majdnem szeretetre méltó modora megnyugtatta. Philippe-et, kérésére, magára hagyták jövődöbeli nagynénjével.

- Gyerme kem - mondta a tiszt -, kezdettől fogva én voltam az, aki pártoltam ezt a házasságot. Ha beleegyezik, nyomban megülhetik a lakodalmat, mihelyt felépül...

- Hallottam róla - mondta Flore.

- Az csak természetes - folytatta Philippe -, hogy ha a körülmények arra kényszerítettek, hogy fájdalmat okoznak önnek, ezt mihamarabb igyekezzem jóvátenni. A vagyon, a megbecsülés, a család többet ér, mint az, amit elvesztett. Nagybátyám halála után nem sokáig maradt volna annak az embernek a felesége; a barátaitól tudom, milyen sorsot szánt önnek. Tehát szent a béke, aranyom, ugye?... valamennyien boldogan fogunk élni. Ön a nagynéném lesz, *semmivel sem több*. S majd ügyel arra, hogy nagybátyám ne felejtse ki a végrendeletéből... én pedig gondoskodom arról, hogy a házassági szerződésben megkapja a jussát... Most nyugodjék meg, gondolkodjék ezeken a dolgokon, majd még beszélünk. Amint látja, a legjózanabb emberek, az egész város azt tanácsolja önnek, vessen véget ennek a felemás állapotnak, senki sem veszi rossz néven, hogy fogad engem. Az emberek tudják, hogy az életben az érdek előbbrevaló a személyes érzelmeknél. Lakodalma napján szebb lesz, mint valaha. Gyengélkedése alatt arc-színe kissé megsápadt, ettől még szebb, megjelenésében még előkelőbb lett. Ha a nagybátyám nem szeretné ilyen bolondul - mondta, miközben felállt, s megcsókolta Flore kezét -, becsület-szavamra holnap Bridau alezredes felesége lenne.

Ezzel Philippe eltávozott. Utolsó mondata, amely egy későbbi bosszú lehetőségével kecsegtette Flore-t, szinte boldoggá tette a lányt, hisz e félelmetes ellenség majdhogya a lába elé nem vetette magát. Philippe kicsiben eljátszotta azt a jelenetet, amelyben III. Richárd leveszi a lábáról a királynét, akit ő tett özvegygé. Erkölcsi tanulsága azt bizonyítja, hogy az érzelmek mögé rejtett számítás mélyen befészkelte magát a szívbe, s a legmélyebb gyászt is eloszlatja. Így viszi végbe a magánéletben a Természet azt, amit a művészet csak legmagasabb pillanataiban tud megvalósítani; eszköze az *érdek*, a pénz génusza.

1832 április elején Jean-Jacques Rouget házában tehát egy ünnepi lakoma szemtanúi leszünk abból az alkalomból, hogy - anélkül hogy bárki is csodálkoznék rajta - Flore Brazier kisasszony aláírta házassági szerződését az agglegennyel. Jelen voltak: Héron úr, a négy tanú, név szerint Mignonnet, Carpentier, Hochon és idősebb Goddet urak, továbbá a polgármester és a plébános, végül Agathe Bridau, s Hochonné asszony barátnőjével, Borniche-nével, tehát Issoudun két legtekintélyesebb polgárasszonya. A menyasszony nem is titkolta háláját Philippe előtt; neki köszönhette e két hölgy jelenlétét, akik mindketten azt tartották, hogy ennyi segítséggel tartoznak a megtért bűnösnek. Flore káprázatosan szép volt. A plébános már két hete tanígtatta a tudatlan Zurbolónót, akinek másnap kellett első áldozásra járulnia. A házasság alkalmából a következő cikket olvashattuk a Bourbes-ban megjelenő *Cher-i Hírlap*-ban és a Chateauroux-ban megjelenő *Indre-i Napló*-ban:

ISSOUDUN

A hitbuzgalmi élet szépen fejlődik Berryben. Az egyház minden barátja, a város minden becsületes embere örömmel vett részt tegnap azon az esküvőn, amellyel a környék egyik legnagyobb birtokosa véget vetett egy megbotránkoztató helyzetnek, melynek eredete még abba az időbe nyúlik vissza, amikor a vallás elvesztette minden befolyását. Reméljük, ez az esemény, amely nyilvánvalóan papságunk jámbor buzgalmának köszönhető, hamarosan követőkre fog találni, és megszünteti a Forradalom baljós korszakában olyannyira elharapódzott törvénytelen házasságok áldatlan szokását.

Említésre méltó még az a körülmény is, hogy e házasság a régi hadsereg egy alezredesének kérésére jött létre, akit a felsőházi bíróság ítélete városunkba száműzött, s aki vállalta azt a kockázatot is, hogy e házasság révén esetleg elesik nagybátyja örökségétől. Oly ritka manapság ez az önzetlenség, hogy érdemesnek tartottuk megemlékezni róla.

Rouget szerződésileg százezer frank hozományt és évi harmincezer frank özvegyi tartásdíjat biztosított Flore-nak. A fényes lakodalom után nem volt boldogabb anya a világon Agathe-nál; Párizsba visszatérve azonnal elmondta Joseph-nek és Desrochesnak jó híreit.

- Az ön fia oly alapos ember, hogy a legrövidebb idő alatt a kezében lesz az örökség - mondta az ügyvéd, miután végighallgatta Bridau-né asszonyt. - Nem is látnak abból maguk ketten soha egy megveszekedett fillért sem.

- Önök Joseph-fel együtt mindig igazságtalanok e szegény fiúhoz - felelte az anya. - A felsőházi bíróság előtt kiváló politikushoz méltón viselkedett, sok embernek mentette meg az életét... Ballépéseinek magyarázata, hogy parlagon kellett hevertetnie nagy képességeit, de most már felismerte, mennyire hátráltatja az érvényesülést a társadalmi illembe ütköző életmód, s mivel becsvágyó, rendbe fogja tenni jövőjét, s ebben nemcsak én reménykedem. Hochon úr is meg van győződve arról, hogy sokra fogja vinni.

- Ha minden ízében romlott tehetségét arra fogja felhasználni, hogy érvényesüljön, előbb-utóbb célhoz fog érni, mert semmitől nem riad vissza. Az ilyen fajta ember előtt nyitva az út - mondta Desroches.

- Miért ne érvényesülhetne tisztességes módszerekkel is? - kérdezte Bridau-né asszony.

- Majd meglátja - felelte Desroches. - Akár boldogul, akár nem, Philippe csak az marad, aki volt, a Mazarin utcai gyilkos, Descoings-né gyilkosa, a házi szarka; de nyugodjék meg, a világ tisztességes embernek fogja tartani.

A lakodalom másnapján, ebéd után Philippe karon fogta Rouget-né asszonyt; nagybátyja visszament szobájába felöltözni, mert hálókabátban, Flore meg pongyolában jött le ebédelni.

- Szép nagynéném - mondta neki, egy ablakmélyedésbe vezetve -, ön most már a családhoz tartozik. Ahány közjegyző van, az mind bizonyítani fogja, s ezt nekem köszönheti. Tehát hagyjuk a tréfát! Remélem, nyílt kártyákkal fogunk játszani. Ismerem mindazokat a forrásokokat, amelyekkel kijátszhat engem, tehát szorosabb őrizet alatt fogom tartani, mint egy duenna. Másképp ezt a házat nem hagyhatja el, mint az én karomon, egyedül egy lépést nem fog tenni. Ami pedig közös otthonunkat illeti, a hétszentségit, úgy fogok ebben a házban gubbasztani, mint a pók a hálója közepén... Ebből a levélből pedig meggyőződhetik arról, hogy mialatt ágyban feküdt, és a lábaujját sem tudta volna megmozdítani, könnyűszerrel kitétethettem volna az utcára egyetlen fillér kártérítés nélkül. Olvassa el ezt!

S azzal az alanti levelet nyújtotta át a megdöbben Zurbolónőnek.

„Drága fiam, Florentine, aki végre fellépett az Operában, az új színházteremben, hármasan Mariette-tal és Tulliával, még nem feledkezett meg rólad, éppoly kevéssé, mint Florine, aki végképp szakított Lousteau-val, s most Nathan-nal fut. A két ravasz cica talált számodra egy ennivaló nőt, tizenhét éves, szép, mint az angol nők, olyan tisztességes képpel, mint egy lady, aki tilosban jár, ravasz, mint Desroches, s hű, mint Godeschal, Mariette már ki is tanította, sok szerencsét kíván hozzá. Nincs nő, aki felvegye a versenyt ezzel az angyallal, akiben egy démon rejtőzik; minden szerepet meg tud játszani, a nagybátyádnak elcsavarja a fejét, halálosan bele fog szeretni. Olyan égi ártatlanság sugárzik róla, mint szegény Coralie-ról, sírni is tud, olyan a hangja, hogy a legkeményebb gránitszívből is kisajtol egy ezerfrankost, pezsgőt vedelni meg jobban tud, mint akármelyikünk. Mondom, megéri a pénzét. Lekötelezettje Mariette-nak, s le akarja tudni az adósságát. E pillanatban, miután elverte két angolnak, egy orosznak és egy római hercegnek a vagyonát, Esther kisasszony nagy nyomorban van; ha tízezer frankot adsz neki, nagyon meg lesz elégedve. Épp most mondja nevetve: »Nyárspolgárt eddig még nem kopasztottam meg, ezt is ki fogom tanulni.« Finot, Bixiou, Des Lupeaulx-ék, egyszóval az egész társaság jól ismeri. Ha Franciaországban még volnának nagy vagyonok, ebből a kis nőből korunk legnagyobb kurtizánja lehetne. Szerkesztőségemben Nathan, Bixiou, Finot egymásnak adja a kilincset; a fent említett Estherrel együtt Florine lakásában élnek most világukat; a világnak ezt a legragyogóbb lakását az öreg lord Dudley, Henri de Marsay vér szerinti apja rendezte be Florine-nak, aki szellemességével s új szerepe kosztümjével végképp megfőzte a lordot. Tullia még mindig Rhétoré herceggel, Mariette még mindig Maufrigneuse herceggel él együtt, ők ketten majd elintézik, hogy a király neve napján felfüggeszék büntetésedet. Igyekezz, hogy Szent Lajos napjára nagybátyád már alulról szagolja az ibolyát, hozd magaddal az örökséget, amelynek egy részét majd együtt fogod felcsipegetni Estherrel s alulírott régi barátaiddal együtt, akik szíves emlékezetedbe ajánlják magukat:

NATHAN, FLORINE, BIXIOU, FINOT, MARIETTE,
FLORENTINE, GIROUDEAU, TULLIA”

A levél reszketése elárulta Rouget-né asszony testi-lelki megrettenését. Nem mert unokaöccsére nézni, aki félelmetesen lángoló tekintetét arcára szegezte.

- Megbízom önben, amint látja - mondta Flore-nak -, de ellenszolgáltatást kérek. Nagynénémé tettem, hogy később egyszer majd feleségül vehessem. Nagybátyám számára ön felér Estherrel. Mához egy évre azonban már Párizsban óhajtok lenni önnel együtt, az egyetlen helyen, ahol megbecsülik a szépséget. Jobban fog ott szórakozni, mint Issoudunben, ott örök farsang az élet. Én újra beállok a hadseregbe, tábornok leszek, ön pedig nagyvilági hölgy. Ez a jövője... munkálkodjék rajta! De valamilyen biztosítékot kívánok szövetségünkre. Egy hónapon belül általános meghatalmazást szerez számomra nagybátyámtól azzal az ürüggyel, hogy el akarja vetni vele együtt a vagyonkezelés gondját. Egy hónappal később pedig külön meghatalmazást kérek, amely feljogosít a járadékok átruházására. Ha ez megtörtént, egyformán érdekünkben fog állni, hogy egy nap összeházasodjunk. Szép nagynéném, mindez világos és egyszerű, mint a kétszerkettő. Beszéljünk nyíltan. A gyászév leteltével nyugodtan feleségül vehetem nagynénémet, amit egy esett lánnyal nem tehettem volna meg.

S azzal feleletre sem várva, kiment a szobából. Amikor egy negyedóra múlva Védie bejött, hogy leszedje az asztalt, úrnőjének arca halálsápadt volt, s ömlött róla a verejték, amit az évszak semmiképp sem indokolt. Flore-nak olyasféle érzése volt, mintha szakadékba zuhant volna, jövőjében sötétség gomolygott, messzi távolban bizonytalan körvonálú, ijesztő szörnyetegek mozogtak. Pinceodúk nyirkos hidegét érezte, ösztönszerűen félt ettől az embertől, noha egy benső hang azt súgta neki, hogy megérdemelte zsarnokát.

Tehetetlen volt végzetével szemben. Flore Brazier tapintatból megtehetette, hogy egy házban lakják Rouget papával, de Rouget-né asszonynak kötelességszerűen férjével kellett tartania, s így még attól is elesett, amire cseléd-szerető korában joga volt: hogy szabadon rendelkezék önmagával. Szörnyű helyzetében legfőljebb azzal vigasztalhatta magát, hogy egyszer majd gyereke születik; de az elmúlt öt év alatt Jean-Jacques-ot tehetetlen aggastyánná nyomorította. Ugyanaz történt az öreggel, ami XII. Lajossal második házassága alatt.

De egyébként is Philippe ellenőrzése alatt, akinek semmi dolga nem volt, mert már kilépett állásából, minden bosszú lehetetlennek látszott. Benjamin ártatlan szívvel, lelkiismeretesen kileste minden lépését, Védie pedig halálosan félt gazdájától. Flore magára maradt, segítség nélkül! S állandó halálfélelmei voltak; nem tudta, hogyan, de Philippe előbb-utóbb meg fogja ölni, s ha gyanús körülmények között teherbe esik, azzal halálos ítéletét írnia alá. Philippe hangjának csengése, a kártyás tompa fényű tekintete, minden mozdulata megreszkettette Flore egész lényét, de legfőképp az az udvarias kegyetlenség félemlítette meg, amellyel vele bánt. Ami pedig az általa kért felhatalmazást illeti, azt abban a pillanatban megkapta, amikor szüksége volt rá, mert Flore ugyanúgy behódolt ennek a durva brigantinak - akit egész Issoudun hősként ünnepelt -, mint ahogy Franciaország behódolt Napóleonnak-. Rouget pedig - hasonlatosan ahhoz az éji lepkéhez, amely lábaival a gyertya forró viaszába ragad -, hamarosan eltékozolta ereje utolsó cseppjét is.

E halálküzdelmet unokaöccse ugyanolyan érzéketlenül s hidegvérűen szemlélte, mint 1814-ben a diplomaták a császári Franciaország végvonaglásait.

Philippe, akinek semmi bizalma sem volt II. Napoleonban, ekkor a következő levelet írta, amelyet Mariette közvetítésével Maufrigneuse herceg juttatott el a miniszterhez:

„Kegyelmes uram,

Napoleon nincs többé, s én, aki felesküdtem zászlajára, s nem akartam megszegni eskümet, immár szabad vagyok s felajánlhatom szolgálataimat őfelségének. Ha kegyelmes uram arra érdemesítene, hogy kifejtse indokaimat Őfelsége előtt, a király bizonyára úgy vélné, hogy

magatartásom eleget tett a férfibecsület követelményeinek, de még a királyság törvényeinek is. Az a király, aki nem ütközött meg azon, hogy szárnysegédje, Rapp tábornok megsiratta régi urát, talán velem szemben is elnéző lesz. Napóleon a jótevőm volt.

Kérem tehát Kegyelmességedet, teljesítse azon kérelmemet, hogy régi rendfokozatomat megtartva, újra szolgálatba léphessek, a legteljesebb engedelmességről biztosítva Kegyelmességedet. Hűséges szolgálja s alattvalója leszek a királynak.

Engedje meg, hogy legmélyebb hódolatomról biztosítva maradjak Kegyelmes uramnak legengedelmesebb s alázatosabb szolgálja

PHILIPPE BRIDAU

*a gárdadragonyosok volt századparancsnoka,
a becsületrend tisztje,
jelenleg rendőri jelügyelet alatt Issoudunben”*

A levélhez Philippe még egy kérvényt csatolt, amelyben családi okok miatt tartózkodási engedélyért folyamodott Párizsban; mellékletként e levélhez Mouilleron úr elküldte a polgármester, az alprefektus és az issouduni rendőrkapitány leveleit, amelyek - hivatkozva a Rouget úr házassága alkalmából megjelent újságcikkekre - a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak Philippe-ről.

Két hét múlva, a kiállítás megnyitásának napján, Philippe megkapta a kért tartózkodási engedélyt, s egy levelet a hadügyminisztertől, amelyben értesítették, hogy a király rendeletére s kegyelméből alezredesi rangban visszafogadják a hadseregbe.

Philippe nagynénjével s az öreg Rouget-val Párizsba utazott, majd három nappal megérkezésük után Jean-Jacques-ot elvitte a Kincstári hivatalba, s aláíratott vele egy nyilatkozatot, amellyel ez Philippe-re ruházta át járadékkötvényeit. Ezek ilyenformán az alezredes tulajdonává váltak.

Ezután unokaöccse a félholt öregembert, Zurbolónőjével együtt bevezette azoknak a fáradhatatlan színésznőknek, újságíróknak, művészeknek és félvilági nőknek veszélyes társaságába, amelynek testet-lelket felörlő szórakozásai között töltötte Philippe ifjúkorát; itt az öreg Rouget annyi új Zurbolónővel ismerkedett meg, amennyibe egykettőre bele lehet halni. Giroudeau vállalta, hogy beszerzi számára ezt a kellemes halálnemet, amelyet később, mondják, Franciaország egyik marsallja tett nevezetessé. A szeretetre méltó gyilkosságot Lolotte, az opera egyik legszebb statisztája hajtotta végre az öregben. Rouget Florentine-nek egy ünnepi vacsorája után költözött el a másvilágra; így nehezen lehetett megállapítani, a vacsora vagy Lolotte végzett-e az öreg vidéki úrral. Lolotte egy szelet libamájpástétomra fogta halálát, s minthogy Strasbourg e remeke nem tudott védekezni, mindenki belenyugodott abba, hogy gyomorrontás végzett Rouget papával, özvegye kitűnően érezte magát e szabadszájú társaságban, de Philippe megbízásából Mariette szemmel tartotta az asszonyt, akinek gyászát egyelőre csak egy-két gáláns kaland enyhítette.

1823 októberében Philippe nagynénje felhatalmazásával a zsebében visszatért Issoudunbe, hogy felszámolja nagybátyja hagyatékát. Feladatával gyorsan végzett, mert 1824 márciusában már ismét Párizsban volt, miután pénzzé tette nagybátyja vagyonát, s ennek eredményeként egymillió hatszázezer frankot hozott magával, nem számítva az értékes festményeket, amelyek egy percre sem kerültek ki Hochon úr házából. A pénzt Philippe a Mongenod és fia bankháznál helyezte el; itt dolgozott a fiatal Baruch Borniche is. A cég fizetőképességéről és megbízhatóságáról az öreg Hochon megnyugtató tájékoztatást adott. Évi hat százalék kamatot

fizetett az egy millió hatszázezer frankért, azzal a megkötéssel, hogy a betétet csak három havi felmondás után köteles visszafizetni.

Egy nap Philippe megkérte anyját, hogy jöjjön el az anyakönyvvezetőhöz, mivel megházasodik; tanúként Giroudeau, Finot, Nathan és Bixiou jött el. A házassági szerződésben özvegy Rouget-né, akinek hozománya egy millió frankra rúgott, férjének ajándékozta egész vagyonát abban az esetben, ha gyermektelenül halna meg. Philippe nem küldött szét meghívókat, lakodalmat sem tartottak, elkerültek minden feltűnést, mert Philippe-nek megvoltak a maga tervei: feleségének a Szent György utcában vett ki egy lakást, amelyet teljesen berendezve Lolotte adott el neki, s ahova a férj - bár ifjabb Bridau-né elragadónak tartotta - vajmi ritkán tette be a lábát. Senki sem tudott arról, hogy Philippe kétszázötvenezer frankért csodálatos palotát vásárolt a Clichy utcában akkor, amikor még sejteni sem lehetett, hogy erre a negyedre milyen fényes jövő vár. A vételárra ötvenezer tallért fizetett ki jövedelméből azzal, hogy a hátralékot két év alatt letörleszti. Óriási összegeket költött a belső berendezésre, két évi jövedelmét szánta rá. A nagyszerű festményeket, melyeknek értékét háromszázezer frankra becsülték, restaurálták; teljes fényükben ragyogtak most a helyreállított palotában.

X. Károly trónra lépte után Chaulieu herceg családja az udvarnál még az eddiginél is nagyobb tekintélyre tett szert; idősebb fiúk, Rhétoré herceg Tulliánál gyakran találkozott Philippe-pel. Károly uralkodása alatt a Bourbon-ház idősebb ága úgy látta, hogy végképp biztosította helyét a trónon, s megfogadta Gouvion-Saint-Cyr marsall régebbi tanácsát: nyerje meg a császári hadsereg tisztjeinek támogatását. Philippe-et, aki nyilván értékes leleplezésekkel szolgált az 1820-as és 1822-es összeesküvések ügyében, alezredesnek nevezték ki Maufrigneuse herceg ezredébe. E szeretetre méltó nagyúr még mindig úgy látta, hogy támogatnia kell azt az embert, akinek a kezéről elcsapta Mariette-et. Természetesen a balettkarnak is benne volt a keze a kinevezésben. X. Károly titkos tanácsa egyébként is úgy határozott, államférfiúi bölcsességgel, hogy őfensége a trónörökös némi liberális színeket köteles palettájára keverni, s ennek következtében Philippe „úrfi” - akit már többé-kevésbé Maufrigneuse herceg apródjának tekintettek - nemcsak a trónörökösnek mutatták be, hanem a feleségének is; mindkettőjükről köztudomású volt, hogy szívesen látják környezetükben a szókimondó, nyers és hűséges katonákat.

Philippe hamar átlátott a trónörökösön, s ál-liberalizmusának első megnyilvánulását arra használta fel, hogy kineveztesse magát szárnysegédnek egy marsall mellé, akit az udvar különösen kegyébe fogadott. 1827 januárjában ezredesi rangban a királyi testőrséghez helyezték át, abba az ezredbe, amelynek akkoriban Maufrigneuse herceg volt a parancsnoka; az alkalmat felhasználva, nemesi rangért folyamodott. A Restauráció alatt szinte bevett szokássá vált, hogy a testőrségben szolgáló polgárokat nemesi rangra emelik. Bridau ezredes akkoriban vásárolta meg a brambourg-i birtokot, s azt kérte, hogy ezt grófi hitbizománnyá nyilvánítsák. Ezt a kérését is kegyesen teljesítették; nem volt rest felhasználni e célból a legmagasabb társadalmi körökben szerzett összeköttetéseit, amelyeknek jóindulatát már eleve biztosította nagyúri fellépésével, fogatokban és libériákban kifejtett fényűzésével. Attól a perctől kezdve, hogy Philippe Bridau, a testőrség legszebb lovasezredének ezredese a tiszti cím- és névtárban megpillantotta neve mellett a „Brambourg grófja” címet, mindennapi látogatója lett Soulanges gróf tüzér-altábornagy szalonjának, és a legfiatalabb lány, Amélie de Soulanges kisasszony udvarlójává szegődött. Telhetetlenségében, s minthogy minden befolyásos ember szeretője támogatta, végül már azért a kitüntetésért folyamodott, hogy a trónörökös egyik szárnysegédjévé nevezzék ki, s nem restellte a trónörökösné szemébe mondani, hogy „egy sok ütközetben megsebesült öreg tiszt, aki ért a hadműveletekhez, alkalomadtán jó szolgálatokat tehetne őfenségenek”.

Minthogy az udvaroncság minden változatához értett, itt, ebben az előkelő világban is ugyanúgy megállta a helyét, mint ahogy Issoudunban el tudta játszani a Mignonnet-féle szerepet. Egyébként fényűző életmódot folytatott, nagy ünnepségeket rendezett, pompás vacsorákat adott, de természetesen régi barátai közül azokat, akik árthattak volna hírének, könyörtelenül kiutasította házából, egykori züllésének szemtanúi közül senkit nem engedett a közelébe. Bixiou-nak is kereken megtagadta, hogy szót emeljen Giroudeau érdekében, aki újra szolgálatot akart vállalni a hadseregnél, miután Florentine szakított vele.

- Jellemtelen ember - mondta róla Bixiou-nak.

- Ezt mondta rólam! - kiáltotta Giroudeau. - Rólam, aki megszabadítottam nagybátyjától!

- Jön az még a mi utcánkba - felelte Bixiou.

Philippe feleségül akarta venni Amélie de Soulanges kisasszonyt, tábornok akart lenni, azt akarta, hogy nevezzék ki valamelyik királyi testőrezred parancsnokává; annyi mindent akart, hogy végül is azzal tömték be a száját, hogy kitüntették a becsületrend és a Szent Lajos-rend parancsnoki keresztjével.

Egy este Agathe és Joseph, esős időben hazafelé tartva, szembetalálkozott Philippe-pel, aki sárga selyemmel bélelt, grófi koronás címerrel ékesített szép hintójában ülve, teljes díszben, összes rendjeleivel mellén épp az Élysée-Bourbon palota egy ünnepségére hajtatott; leereszkedő mozdulattal köszöntötte anyját s öccsét, és sárral fröcskölte le őket.

- Menj, menj csak, jó fiú! - mondta Joseph. - Nem mondom, azért olykor mást is vághatnál hozzánk, nemcsak az utca sarát.

- Oly magas polcon van, oly kitüntető helyet foglal el a közéletben - felelte Bridau-né asszony -, hogy nem szabad rossz néven venni tőle, ha elfeledkezik rólunk. Meredek pályáján oly sokféle kötelezettsége van, annyi áldozatot kell hoznia, hogy ha gondol is ránk, mégis megeshetik, hogy nincs ideje meglátogatni bennünket.

- Kedvesem - mondta egy este Maufrigneuse herceg az új Brambourg grófnak -, meggyőződésem, hogy kérését szívesen meghallgatnák. De hogy feleségül vehesse Amélie de Soulanges-t, ahhoz szabadnak kellene lennie. Hová lett tulajdonképpen a felesége?

- A feleségem? - ismételte Philippe, olyan kézmozdulat s tekintet kíséretében s azzal a gyászos hangszíval, amelyet később Frédéric-Lemaître-től hallottunk egyik legfélelmetesebb szerepében. - Sajnos, szomorú bizonyosságom van arról, hogy rövidesen el fogom veszteni. Legföljebb egy hete van már hátra. Kedves hercegem, ön nem tudja, mit tesz az, ha az ember rangján alul házasodik. Ez az asszony szakácsnő volt, ízlésében ma is az maradt, és szégyent hoz nevemre. Higgye el, nagyon sajnálatraméltó ember vagyok! De abban a kitüntetésben részesültem, hogy elmagyarázhattam helyzetemet a trónörökösné öfenségének. Annak idején arról volt szó, hogy meg kellett mentenem egy milliót, amelyet nagybátyám végrendeletében erre a nőszemélyre hagyott. Szerencsére feleségem ivásra adta magát, s halála után rám száll az a millió, amelyet a Mongenod bankházban helyeztünk el. Ezenfelül van harmincezer frank ötszázalékos évjáradékom és egy hitbizományom, amely ugyancsak negyvenezer frank jövedelmet hajt. Ha Soulanges úr megszerzi a marsallbotot, aminek nagy a valószínűsége, akkor Brambourg grófi címmel rövid idő alatt tábornok és főrendiházi tag lehetek. S akkor a trónörökös egyik szárnysegédje nyugalomba fog vonulni.

Az 1823-as kiállítás után a király első udvari festője, egyike e kor legkitűnőbb embereinek, kieszközlte, hogy Joseph anyja egy lottóirodát kapjon a Vásárcsarnok környékén. Később Agathe-nak sikerült ezt az irodát ráfizetés nélkül egy másik, Szajna utcai irodára kicserélnie;

ugyanebben a házban volt Joseph műterme is. Most már az özvegy is üzletvezetőt fogadhatott, s nem szorult többé fia támogatására.

Mindazonáltal - 1828-ban járunk - Bridau-né asszony, noha egy jól menő lottóirodának vezetője volt, s ezt festő fia hírnevének köszönhetette, még mindig nem hitt Joseph tehetségében, amelyet - mint minden igazi tehetséget - sok támadás ért. E nagy festő, akit szenvedélyei minduntalan elragadtak, bár rengeteg pénzt költött, annyit sohasem keresett, hogy fenntartotta volna azt a fényűző életmódot, amelyre nemcsak előkelő társadalmi kapcsolatai kötelezték, hanem a fiatal festők között elfoglalt vezető szerepe is. Baráti körének minden támogatása ellenére sem volt képes megnyerni a Nyárspolgár magas tetszését. Ez az emberfajta, amely ma rajta tartja kezét a pénzen, nemigen nyitja meg erszényét a vitatott tehetségek előtt, s Joseph-et nemcsak a klasszikus iskola s az Akadémia támadta, hanem mindazok a kritikusok is, akik e két nagyhatalom szolgálatában álltak.

Mondanunk sem kell, hogy Brambourg gróf sem lelkesedett érte, ha történetesen szóba hozták előtte öccsét. E bátor művész nem sok megrendelést kapott, jóllehet Gros és Gérard támogatta, s az 1827-es tárlat után kieszközölték számára a becsületrend keresztjét. Már a belügy-minisztérium s a királyi ház sem vásárolta szívesen óriási méretű vásznait, s a kereskedők és a gazdag idegenek még kevésbé álltak kötélnek. Említsük meg ez alkalommal, hogy Joseph gyakran szabadjára engedi csapongó képzeletét, innét művészetének egyenetlensége, s ezt természetesen ellenségei felhasználják arra, hogy kétségbe vonják tehetségét.

- A nagy festészet súlyos beteg - mondta neki barátja, Pierre Grassou, aki, minthogy a polgári lakásokban nincs hely a nagy festészet számára, mostanában giccseket festett.

- Neked egy egész katedrálist kellene kifestened - ismételte Schinner. - Egy nagy művel el tudnád hallgattatni a gáncsoskodókat.

Az ilyen s ehhez hasonló kijelentések szegény Agathe-ban megerősítették azt a meggyőződést, hogy elejétől fogva helyesen ítélte meg Philippe-et és Joseph-et. A tények igazolták ezt az asszonyt, aki lelkében vidéki maradt: íme, mégiscsak kedvenc gyermeke, Philippe lett családjuk dísz! Első botlásai a lángész tévedései voltak. Joseph művével szemben érzéketlen maradt; minthogy már keletkezőfélben látta a képeket, nem ismerte fel a befejezett művek szépségét. Úgy látta, Joseph 1828-ban is ott tart még, ahol 1816-ban; mindenfelé tartozik, el van adósodva, egyszóval *olyan pályát választott, amely semmit sem hoz a konyhára*. Még azt sem értette meg, hogy miért tüntették ki Joseph-et.

Más a helyzet Philippe-pel: gróf lett, már nem jár kártyaklubokba, a trónörökösné meghívja ünnepségeire, a csapatszemléken és felvonulásokon fényes egyenruhában jelenik meg, mellén két vörös szalaggal: megtestesíti mindazt, amiről az anyai szív álmodik. Egy díszszemle alkalmából Philippe, fején kócsag forgójú csákoval, aransujtásos, prêmes dolmányban a trónörökös előtt lépkedve az Iskola rakpartnak ugyanazon a szakaszán vonult el Agathe előtt, ahol az anya egy ízben legkeservesebb nyomorgásának napjaiban, találkozott vele; s ez a pillanat örökre elfeledtette Agathe-tal a gyűlöletes emléket. Joseph életében az özvegy már csak valamilyen odaadó, szürke kis nővér szerepét játszotta, anyának csak akkor érezte magát, amikor őfensége a trónörökös kevély hadsegédére gondolt. Idősebb fia jóvoltából nemsokára gazdag lesz, gondolta, betelve Philippe-pel, s közben elfeledte, hogy a lottóirodát, amelyből élt, Joseph-nek köszönheti.

Egy nap a szegény művész annyira kétségbeesett kifizetetlen festékszámmlája miatt, hogy Agathe - miközben elátkozta az összes művészeteket - elhatározta, hogy megszabadítja adósságaitól. A szegény asszony, aki lottóirodájának jövedelméből tartotta fenn a háztartást, soha egy árva fillért nem kért Joseph-től; így pénze nem lévén, csak Philippe jó szívére és

erszényére bízhatta magát. Három éve napról napra várta fia látogatását; már szinte látta, amint Philippe belép, s tömérdek pénzt számol le az asztalra, s előre örült annak az élvezetnek, hogy majd odaadhatja Joseph-nek, akinek bátyjáról való véleménye éppoly kevésbé változott, mint Desroches-é.

Joseph tudtán kívül tehát a következő levelet írta Philippe-nek:

„Brambourg gróf úrnak,

Kedves Philippe-em, anyád öt év alatt egyetlenegyszer sem jutott eszedbe! Ez így nincs rendjén. Gondolnod kellene olykor a múltra is, ha másért nem, hát kitűnő öcséd miatt. Joseph szűkölködik, te bőségben élsz, ő dolgozik, te szórakozással töltöd napjaidat. Bátyám vagyona teljes egészében a te kezében van, a kis Borniche szerint kétszázezer livre az évi jövedelmed. Gyere hát, s látogasd meg Joseph-et! Látogatásod során tégy húszezer frankot a halotti koponyába, ennyivel tartozol is nekünk. Philippe, de ennek ellenére öcséd azt fogja érezni, hogy adósod, nem szólva arról az örömről, amelyet anyádnak szerzel.

AGATHE BRIDAU”

Két nap múlva a cselédlány az alatt következő kegyetlen levelet hozta a műterembe, ahol szegény Agathe és Joseph épp ebédjüktől álltak fel.

„Kedves anyám.

Amélie de Soulanges kisasszonyt még bagóért sem lehet feleségül kapni, ha a Brambourg grófi cím azt a nevet takarja, amelyet az ön fia visel

PHILIPPE BRIDAU”

Agathe félájultan a műterem díványára rogyott, a levél kiesett kezéből. A lehulló papírlap könnyű zizegésének s Agathe tompa, de rettenetes felhördülésének hallatára Joseph össze-rezzent: anyjáról teljesen elfeledkezve éppen egy vázlaton dolgozott; kidugta fejét a vászon mögül, hogy lássa, mi történt. Hanyatt fekvő anyja láttán a festő eldobta palettáját és ecsetjeit... s egy haldoklót fogott fel karjaiban. Lefektette saját ágyába, s a szolgálólányt elküldte Bianchon barátjáért. Mihelyt anyja meg tudott szólalni, kifaggatta arról, hogy mi történt, s Agathe bevallotta neki Philippe-nek írt levelét, s az ezredes válaszát. A festő felszedte a földről a levelet, amelynek tömör durvasága szíven döfte a szegény asszonyt, s egyszer s mindenkorra eloszlatta részrehajló anyai szeretetének pompázatos délibábját. Anyja ágyához visszatérve, Joseph-ben volt annyi tapintat, hogy egy szót se szóljon a levélről. A három hét alatt, amíg a szegény asszony betegsége, jobban mondva halálküzdelve tartott, egyszer sem hozta szóba bátyját. Bianchon, aki mindennap eljött, s az igaz barátok odaadó hűségével kezelte a beteget, már első nap tájékoztatta Joseph-et a helyzetről.

- Ebben a korban - mondta -, s tekintettel anyád állapotára, nem tehetünk egyebet, mint hogy a lehetőséghez képest megkönnyítjük számára a halált.

De Agathe is világosan érezte, hogy az Úr el fogja szólítani, s már másnap elhívatta gyóntatóját, az öreg Loraux abbét, akihez már huszonnégy éve járt lelki vigaszért. S mihelyt egyedül maradt vele, s kiöntötte előtte szíve minden bánatát, neki is feltette azt a kérdést, amellyel egyszer már keresztanyjához fordult s amelyet már oly régen örölt magában.

- Vajon mivel haragítottam magamra Istent? Tán nem szerettem eléggé, lelkem teljes erejéből? Nem az üdv útját jártam-e egész életemben? Mit vétettem? S ha tudtomon kívül hibát követtem el, van-e még időm arra, hogy jóvátegyem?

- Nincs - mondta szelíden az öregember. - Sajnos, az ön élete makulátlan tisztának látszik, lelke szeplőtlennek, de szegény, sokat próbált gyermekem, Isten szeme többet lát, mint szolgáláié. Nekem is csak későn nyílt ki a szemem, mert ön engem is megtévesztett.

Meghallván e szavakat abból a szájból, amely mindeddig csak mézet és malasztot tartogatott számára, Agathe tágra nyitott, rémült szemmel hirtelen felült az ágyban.

- Beszéljen!... Beszéljen! - kiáltotta.

- Vigasztalódjék: - folytatta az öreg pap. - Ön bűnhődik, de bűnhődéséből egyenesen következik a bűnbocsánat. Itt lenn, e földön Isten csak választott gyermekeit sújtja szigorával. Jaj azoknak, akiknek bűneit a véletlen szerencse palástolja, mert fogságra ítéltetnek az emberiség börtönében, s mire elérkeznék számukra az égi szüret órája, kis hibáikért is százszorosan fognak bűnhődni. Az ön élete, lányom egyetlen, hosszú ballépés, s most a maga ásta verembe esik, mert mindannyian legelsőbb ott vétkezünk, ahol önmagunkat gyengítettük. Szívét egy szörnyetegnek ajándékozta, akit szeme fényeként dédelgetett, s félreismerte azt a gyermeket, aki dicsőséget hozott önre. Oly elfogultan igazságtalan volt, hogy észre sem vette a mindenkinek szembeszökő ellentmondást: kenyerét Joseph-nek köszönheti, másik fia pedig szüntelenül fosztogatta. A szegény fiú, aki viszontszeretet nélkül imádja, eltartja önt, a gazdag pedig, aki sohasem törődött önnel, s megveti, alig várja halálát.

- Ezért tette hát... - sóhajtotta Agathe.

- Úgy van - folytatta a pap -, nagyra törő reményeit félti az ön szegényes körülményeitől... Így vetkeztek, ti anyák!... Asszonyok, a sok szenvedés és földi kín a mi Urunk bűnbocsánatának és az égi nyugalomnak hírnöke!... Joseph fia oly nagy jellem, hogy szeretete sohasem apadt el az ön anyai elfogultságának láttán, szeresse hát!... kínálja fel neki egész lelkét ezek alatt az utolsó napok alatt! - imádkozzék érte! Én mindkettejükért fogok imádkozni.

Miután e mindenható erő felnyitotta a szemét, az anya még egyszer visszapillantva, végigtekintett egész életén. Hirtelen megvilágosulván, meglátta mindazt a rosszat, amit akaratán kívül cselekedett, és könnyekre fakadt. Az öreg abbét annyira meghatotta a szegény teremtés bűnbánata, aki csak tudatlanságból vétkezett, hogy megrendültségét elrejtendő, kiment a szobából. Joseph körülbelül két órával a pap távozása után nyitott be anyjához. Egy barátjánál járt, akitől pénzt kért kölcsön, hogy kifizethesse legnyomasztóbb adósságait, lábujjhegyen jött be a szobába abban a hitben, hogy Agathe alszik. A beteg nem is vette észre, amikor helyet foglalt karosszékében.

Zokogást hallott, s közben e felcsukló szavakat:

- Vajon megbocsát-e nekem!

Hátán végigfutott a hideg, mert abban a hitben volt, hogy anyja a halált megelőző önkívületbe esett.

- Mi bajod, édesanyám? - kérdezte rémülten, amikor megpillantotta a beteg sírástól kivörösödött szemét és feldúlt arcát.

- Ó, Joseph, megbocsátsz-e nekem, gyermekem? - kiáltotta az anya.

- Mit bocsássak meg - kérdezte a festő.

- Hogy nem szerettelek úgy, ahogy megérdemelted...

- Tréfál, anyám? - kiáltotta Joseph. - Hogy nem szeretett volna?... De hisz most már hét éve, hogy együtt élünk!... hét éve te vagy a házvezetőnőm!... mindennap látlak!... mindennap hallom a hangodat!... hét éve szelíd és megértő társa vagy életemnek! Hogy nem értesz a

festészetéhez?... Ahhoz születni kell! Épp tegnap mondtam Grassou-nak: „Küzdelmeim közepette csak az vigasztal, hogy jó anyám van... hajszálra olyan, amilyen a jó művészeleség, mindenre van gondja, mindennel ellát, amire szükségem van, sohasem zavar...”

- Nem, Joseph, te szerettél engem, s én nem viszonoztam szeretetedet. Most szeretnék élni!... add ide a kezéd!

S az anya megragadta fia kezét, megcsókolta, szívéhez szorította, s hosszan elnézte Joseph-et égszínkéken ragyogó szemével, amelyből most sűrűn áramlott mindaz a szeretet, amelyet eddig Philippe számára tartogatott. A festőt, aki értett az arckifejezésekhez, annyira megdöbbsentette ez a hirtelen fordulat, oly világosan felismerte az anyai szívnek e váratlan változását, hogy karjaiba zárta Agathe-ot, és szorosán magához ölelte.

- Anyám... anyám! - ismételte eszelősen hosszú percekig.

- Ó, érzem, hogy megbocsátottál! - mondta az özvegy. - S Isten is meg fog könyörölni rajtam, ha a fiam megbocsátott.

- Nyugalomra van szükséged, ne gyötört magad! S tudd meg egyszer s mindenkorra: szeretetednek ez a pillanata az egész múltért kárpótol! - kiáltotta Joseph, és visszafektette anyját párnáira.

A következő két hét alatt e szent életű nő élet és halál között lebegett; ez idő alatt szeme úgy csüggött fián, annyi szeretet szólt minden szavából, mozdulatából, mintha egy-egy teljes emberi élet rejtőznék minden megnyilvánulásában... Az anya már csak fiával gondolt, önmagáról teljesen elfeledkezett, és szeretetétől sarkallva már nem érzett fájdalmat sem. A gyermekkor édes, ártatlan szavai szólaltak meg néha ajkán. D'Arthez, Michel Chrestien, Fulgence Ridal, Pierre Grassou s Bianchon naponta meglátogatta Joseph-et; halk hangon beszélgettek egymással a betegszobában.

- Csak tudnám, hogy mi az a szín! - kiáltotta egy este Agathe, amikor vendégei egy festményről vitatkoztak.

Ami Joseph-et illeti, valósággal megható volt; egy pillanatra sem hagyta el anyját, szívére ölelve becézgette a beteget, szeretetére ugyanakkora szeretettel felelt. E nagy festő barátai számára ez olyan élmény volt, amelyet nem lehet elfeledni. S e férfiak, akikben a nagy tehetség párban járt a makulátlan jellemmel, azt adták, ami lényegük volt: őrangyalokként együtt imádkoztak és sírtak barátjukkal, nem fennszóval imádkozva s könnyeket ejtve, hanem szóval és tettel mellé állva nehéz napjaiban. Joseph, aki nemcsak festőnek volt nagy, hanem embernek is, anyja egy-egy pillantásából megsejtette a szíve mélyén elfojtott kívánságát.

- Annyira szerette ezt a gaz Philippe-et - mondta egy nap d'Artheznek -, hogy még egyszer látni akarja halála előtt.

Joseph tehát megkérte Bixiou-t, aki a bohémvilágban olykor összeakadt Philippe-pel, igyekezzék rábírní ezt az uborkafára felkapaszkodott betyárt, játssza el szánalomból a szerető fiú szerepét, hogy szegény anyjuk szíve ábrándokkal kihímzett halotti lepel alatt térjen végső nyugalomra. Bixiou, a szenvedélyes megfigyelő és gunyoros embergyűlölő kapva kapott a megbízáson. Amikor lefestette Agathe szenvedéseit Brambourg grófnak, aki sárga selyemmel kárpitozott hálószobájában fogadta, az ezredes hangosan elnevette magát.

- Mi a fenét csináljak én ott? - kiáltotta. - A jó asszonytól én már csak egyet kérek: hogy mielőbb forduljon fel, mert vajmi szánalmas szerepet játszana esküvőmön Soulanges kisasszonnyal. Minél kisebb lesz a családom, annál szilárdabb a helyem. Bizonyára megérted, hogy a Bridau nevet a legszívesebben a Pére-Lachaise összegyűjtött sírkövei alá temetném!...

Az öcsém úgyis azzal gyilkol, hogy lépten-nyomon szerepelteti nevem a nyilvánosság előtt. Teneked van eszed, érted te az én helyzetemet. Lássuk csak, ha képviselő lennél... jól fel van vágva a nyelved hozzá... úgy félnének tőled, mint Chauvelintől, akár gróf is lehetne belőled, vagy a Szépművészeti Múzeum igazgatója. S akkor örülnél-e neki, ha Descoings-né nagyanyád még élne, ha ez a derék, Szent Leó-szerű asszonyág ott lábatlankodna melletted? Karodat nyújtanád-e neki a Tuileriákban?... bemutatnád-e annak a nemesi családnak, amelybe be akarnál házasodni? Fityfenét, azt kívánnád, bárha hat láb mélyen nyugodnék a föld alatt, légmentes ólomingbe zárva... No, jól van, ebédelj velem, s beszéljünk másról! Parvenü vagyok, drágám, tudom, nem szívesen mutogatom a pólyáimat... A fiam szerencsésebb lesz, már előkelő úrnak születik. S a gazfickó persze alig várja majd, hogy megdögljek, el vagyok rá készülve, különben nem volna a fiam.

Csöngetett.

- A barátom velem eszik - mondta a belépő komornyiknak -, jó ebédet szolgáljon fel!

- Előkelő barátaid amúgy sem találkoznának veled anyád szobájában - mondta Bixiou. - Olyan nagy fáradságodba kerülne, ha néhány órán át azt játszanád, hogy szereted azt a szegény asszonyt?

- Fityfiritty! - kiáltotta Philippe, Bixiou-ra kacsintva. - Látom már, az ő megbízásukból jöttél! A hízélgéshez én is értek, barátom. Az anyám még mielőtt kiadja a lelkét, gyorsan meg akar vágni Joseph számlájára. Hát ebből nem esznek.

Amikor Bixiou elmondta ezt a jelenetet Joseph-nek, a szegény festő hátán végigfutott a hideg.

- Philippe tudja-e, hogy beteg vagyok? - kérdezte Agathe panaszos hangon aznap este, amikor Bixiou beszámolt küldetéséről.

Joseph könnyeivel küszködve kiszaladt a szobából. Loraux abbé, aki a beteg ágya mellett ült, megfogta Agathe kezét, megszorította.

- Gyermekeim, sajnos önnek mindig is csak egy fia volt - mondta.

Agathe értett a szóból. Betegsége válságosra fordult, s húszórai halálküzdelem után kiszenvedett.

Eszméletlenségében, amely megelőzte halálát, ez a kérdés szakadt ki belőle:

- De hát kire ütött Philippe?

Joseph egyedül lépkedett anyja koporsója mögött. Philippe szolgálati ügyben Orléans-ba utazott. Joseph közvetlenül anyja halála után az alatt következő levelet írta neki; nyilván ez üzte el Párizsból.

„Szörnyeteg,

szegény anyám belehalt abba a megrázkódtatásba, amelyet leveled okozott neki. Ölts gyászt, de mentsd ki magad valamilyen betegséggel, mert nem fogom eltűrni, hogy gyilkosa az én jelenlétemben a koporsója elé járuljon.

JOSEPH B.”

A festő nem tudta rászánni magát arra, hogy dolgozzék, holott mély fájdalmát talán valamennyire enyhítette volna a munkával járó gépies elfoglaltság. Barátai megállapodtak egymással, hogy nem, hagyják egyedül, vagy az egyik, vagy a másik mindig mellette volt. Két héttel a temetés után egy alkalommal Bixiou is - mert ő is szerette Joseph-et, már amennyire

egy gúnyolódásra hajlamos ember szeretni tud -, ellátogatott a műterembe, ahol Joseph-nek már több barátja gyűlt össze.

A szolgáló hirtelen rájuk nyitott; egy levelet adott át Joseph-nek, amelyet egy öregasszony hozott; a házfelügyelőnél vár a válaszra, mondta.

„Uram,

bár nem merem testvéremnek nevezni, mégis kénytelen vagyok önhöz fordulni, már csak a nevem miatt is...”

Joseph fordított, s a túloldalon megkereste az aláírást. A *Flore de Brambourg* név láttán összereszt, bátyjának egy újabb gaztette vetette előre árnyékát.

- Ez a csirkefogó - mondta - még az ördögöt is átejténé. S az ilyet becsületes embernek tartják! Az ilyet körülaggatják medáliákkal! Az ilyen büszkén feszít az udvarnál, ahelyett, hogy őt feszítenék meg. S az ilyen gróf úrnak címezteti magát!

- Van egypár ebből a fajtából - mondta Bixiou.

- S a Zurbolónője is megérdemli, hogy megzurbolják egyszer az életben - folytatta Joseph. - Rosszabb a rühes kutyánál, nyugodtan elnézte volna, hogy elvágják a nyakamat, mintegy tyúknak, s nem mondta volna meg, hogy ártatlan vagyok.

Joseph elhajította a levelet, de Bixiou fürgén elkapta, s hangosan felolvasta:

- „Helyénvaló-e, hogy Bridau de Brambourg grófné - bármit tett is életében - kórházban végezze be életét? Ha ez a sorsom, ha a gróf úr és Ön is úgy kívánja, hát teljesedjék be; de akkor arra kérem, eszközölje ki barátjánál, Bianchon doktornál, hogy vétessen fel kórházba. Az, aki önnek el fogja vinni ezt a levelet, tizenegy napig naponta elment a Brambourg-palotába, a Clichy utcába, de férjemtől semmilyen segítséget nem kapott. Nem vagyok olyan körülmények között, hogy ügyvédhez fordulhatnék, s megkíséreljem törvényes úton megkapni azt, ami jár nekem, azaz hogy békében kiszenvedhessek. Tudom egyébként, hogy számomra nincs menekülés. Abban az esetben, ha ön nem óhajtana időt vesztegetni szerencsétlen sógor-nőjére, adjon neki legalább annyi pénzt, amennyi szükséges, hogy véget vethessen napjainak; mert jól tudom, hogy bátyja a halálomat akarja, mindig is azt akarta. Noha jó előre megmondta nekem, hogy három biztos módját ismeri annak, hogyan lehet egy nőt megölni, nem volt annyi eszem, hogy előre lássam, melyikkel fog élni a három közül... Ha megtisztelne azzal, hogy segít rajtam, és személyesen kíván meggyőződni nyomoromról, közlöm, hogy a Houssay utcában lakom, a Chantereine utca sarkán, az ötödik emeleten. Ha holnapig nem fizetem ki lakbérhátralékomat, innét is el kell mennem. De hova?... Szíves engedelmével sógor-nője, Flore de Brambourg grófné.”

- Az aljasságoknak micsoda pöcegödre! - mondta Joseph. - Vajon mi rejtőzik ez alatt?

- Hívassuk fel az asszonyt - ajánlotta Bixiou. - Jó bevezetés lesz a történethez.

Néhány pillanat múlva megjelent az asszony, egy „lábon járó rongytömeg”, Bixiou szavai szerint. Egymásra dobált fehérnemű és ócska ruhák halmaza, amelyet a téli időjárás sárral cifrázott ki, foltozott harisnyába bújtatott vastag lábszárak, a nagy lábakon vizet fröcskölő lyukas cipők, s mind e rongyokból kinyúlva egy végsőkéig elnyűtt, szörnyű sálba bugyolált fej, amilyeneket Charlet rajzolt utcasöpőnőiben: ez volt a küldönc.

- A neve? - kérdezte Joseph, mialatt Bixiou egy gyors vázlatot készített az öregasszonyról, aki a Köztársaság II. évéből származó esernyőjére támaszkodott.

- Gruget-né asszony, szolgálatára. Én is láttam már jobb időket, fiatalúr - mondta Bixiou-nak, akinek kaján nevetése szemlátomást felbosszantotta. - Ha szegény lányomat nem éri az a szerencsétlenség, hogy szerelembe esik egy illetővel, ma én sem tartanék itt. Vízbe ölte magát, szegény Idám, tisztesség ne essék szólván. Én meg elkövettem azt az ostobaságot, hogy kvaternóra játszottam a lottón, s ezért most, drága uracskám, hetvenhét éves fejjel betegeket ápolok napi tíz sou-ért, kosztot beleértve...

- De ruhát már nem - mondta Bixiou. - Az én anyám ternóra játszott, mégis volt miből ruházkodnia...

- De tíz sou-ból még lakbérre is kell hogy jusson...

- Mi a baja annak a hölgynek, akit ápol?

- Az, hogy nincs pénze, uram. Arról nem is szólva, hogy olyan holtbeteg, szegényke, hogy még az orvosok is megrémülnek, ha meglátják. Hatvan napi béremmel tartozik, azért tartok ki mellette, mert hogy a férje gróf, ő meg grófné, hát bizton kifizeti majd a számlámat, ha már meghalt. De már odaadtam neki minden pénzemet, nincs már egy fillérem se, a holmim meg mind a *zaciban*... Negyvenhét frank tizenkét sou-mmal tartozik, a harminc frank ápoláson kívül, s erre most széngázzal el akarja emészteni magát, hiába mondogatom neki, hogy rosszul teszi... de még a házmesternénak is szóltam, hogy vigyázzon rá távollétemben, mert amilyen bolond, még kiugrik az ablakon...

- De hát mi baja van? - kérdezte Joseph.

- Ó, uram, a kedvesnővérektől kijött egy orvos, de ami a betegséget illeti - mondta Gruget-né asszony szégyellősen -, hát azt mondja az orvos, hogy kórházba kell szállítani, mert halálos kórságba esett.

- Elmegyünk hozzá - mondta Bixiou.

- Fogja ezt a tíz frankot - mondta Joseph.

Miután a nevezetes halotti koponyából kiszedte egész pénzét, a festő elment a Mazarin utcába, fiákerbe szállt, és Biachonhoz kocsizott, akit szerencsére odahaza talált; ezalatt Bixiou a Bussy utcába loholt Desroches-ért. A négy jóbarát egy óra múlva találkozott a Houssay utcában.

- Ez a Philippe Bridau névre hallgató lovasított Mephistopheles - mondta Bixiou három barátjának, mialatt felmentek a lépcsőn - oly ügyesen keverte a kártyát, hogy most végül is meg fog szabadulni a feleségétől. Azt tudják ugye: Lousteau barátunk Philippe megbízásából havi egy ezresért elvállalta, de milyen boldogan!... hogy gondoskodik arról, hogy Bridau-né asszony továbbá is eljárhasson Florine, Mariette, Tullia, Val-Noble társaságába. Amikor Philippe megállapította, hogy Zurbolónője már végképp rákapott a szép ruhákra és a költséges életmódra, nem adott neki több pénzt, s rábízta, hogy maga szerezzon... tudjátok, hogyan? Másfél év alatt elérte, hogy az asszony negyedévről negyedévre fokozatosan lejjebb süllyedt, majd egy jóvágású fiatal altiszt segítségével az italra is rákapatta. Minél magasabbra emelkedett ő maga, felesége annál lejjebb zuhant; most már nyakig ül a szennyben. Pedig ha az ember meggondolja, ez az asszony falun született, megszokta a kemény munkát, nem is tudom, Philippe hogyan fogott hozzá, hogy lerázza magáról. Szeretném közelebbről szemügyre venni ezt a kis tragédiát, van még egynémely elszámolnivalóm a cimboráival. Sajnos, az a helyzet, barátaim - tette hozzá, de hangjából nem lehetett megállapítani, tréfál-e, vagy komolyan gondolja-e, amit mond -, az a helyzet, hogy bárkit egykettőre el lehet tenni láb alól, ha kiszolgáltatjuk szenvedélyeinek. *Szeretett bálba járni, az ölte meg a lányt*, írja Hugo. A nagyanyám lottózni szeretett, s Philippe a lottó segítségével ölte meg. Rouget papa a szép

lányokat szerette, Lolotte megölte. Bridau-né asszony, szegény, Philippe-et szerette, s Philippe lett a veszte. A szenvedély, a szenvedély, barátaim! Tudjátok-e, mi a szenvedély?... A halál kerítőnője.

- Ezek szerint te egy szójátékba fogsz belehalni - mondta Desroches mosolyogva Bixiou-nak.

A negyedik emeletről egy meredek, létraszerű lépcső vezetett fel az ötödikre; sok párizsi házban ilyen úton lehet feljutni a manzárdba. Noha Joseph, aki még szépsége virágjában látta Flore-t, sejtette, hogy milyen kiábrándulásban lesz része, de arra a szörnyű látványra nem volt elkészülve, amely most művészerzékenységére várt.

A csupasz falú padlásszoba éles szögletében, egy tábori ág kóccal tömött, sovány matracán a három fiatalember egy nőt pillantott meg, akinek bőre zöld volt, mint a kétnapos vízi hulláé, soványsága egy hektikás beteget idézett az ember emlékezetébe, két órával a halála előtt. A bűzlő test kopasz fejét egy rossz kockás kendő takarta el. A beesett szemek széle vörös volt, a szemhéjak tojásbérré emlékeztettek. Az egykor oly virágzó testből csak a csontváz maradt. A vendégek láttán Flore egy muszlinrongyot szorított keblére, amely a rajta maradt rozsdafoltokból ítélve, valamikor ablakfüggöny lehetett. Berendezésként a fiatalemberek mindössze két széket pillantottak meg a szobában, egy rossz komódot, amelyen krumpliból szúrva egy gyertya pislákol; a földön szanaszét tányérok hevertek, az üres kandalló mellett agyagból tapasztott tűzhely állt. Bixiou felfedezte annak a fűszeresnél vásárolt ívpapírnak a maradványát is, amelynek egyik lapjára Flore a levelet írta, miután feltehetően előbb az öregasszonnyal is megtanácskozta tartalmát. Az „undorító” szó csak alapfoka annak a fogalomnak, amelynek már nincs felsőfoka, s amelyet ennek a nyomornak az érzékeltetésére használni lehetett volna.

Amikor a haldokló megpillantotta Joseph-et, könny csordult ki szeméből.

- S még sírni is tud! - mondta Bixiou. - Különös látvány: egy megkövesedett síró álarc. Mózes csodájára emlékeztet.

- Hát eléggé kiszáradt! - mondta Joseph.

- A megbánás tüzeiben - felelte Flore. - Még pap sem jöhet el hozzám, semmim nincs, még egy feszületem sem, hogy láthatnám Isten képét... Ó, uram - kiáltotta égnek emelve két karját, amelyeket mintha fából faragtak volna ki -, bűnös vagyok, de Isten így még senkit meg nem büntetett... Philippe megölte Maxot, aki iszonyú dolgokra akart engem rávenni... s most engem is megöl. Isten ostora ő! Jól vigyázzanak önök is, mert mindannyiunknak megvan a magunk Philippe-je.

- Hagyjanak magunkra - mondta Bianchon -, hadd nézzem meg, hogy gyógyítható-e a betegsége.

- Ha meggyógyulna - mondta Desroches -, Philippe esztétikus dühében. Jegyzőkönyvbe fogom vétni az asszony állapotát; minthogy házasságtörés címén nincs ellene bírói ítélet, s hitvesi jogai csorbíthatatlanok, hatalmas botrányt akasztunk Philippe nyakába. Legelőbb is elszállítatjuk a grófnőt doktor Dubois Faubourg-Saint-Denis utcai kórházába, ahol fényűzően el fogják látni, aztán pert indítok a gróf ellen a házastársi közösség helyreállítása címén.

- Bravó, Desroches! - kiáltotta Bixiou. - Micsoda élvezet lehet jól tenni egy emberrel úgy, hogy attól egy másik falnak megy.

Tíz perc múlva Bianchon is lejött.

- Rohanok Despleinhez - mondta két barátjának -, műtéttel még meg lehet menteni az asszonyt. Ne féljete, gondját fogja viselni, mert a túlzott szeszfogyasztás olyan ritka szép betegséget fejlesztett ki benne, amelyről az orvosok azt hitték, hogy már rég kiveszett.

- De tréfás kedvű egy orvos ez! - mondta Bixiou. - Hát csak ez az egy betegség van a világon?

De Bianchon már messze járt; alig várta, hogy közölhesse Despleinnel a nagy újságot. Két óra múlva Joseph szerencsétlen sógornőjét már átszállították Dubois doktor jó hírű kórházába, amelyet később Párizs városa megvásárolt. Három hét sem telt bele, s a *Kórházi közlöny* beszámolt a modern sebészetnek egyik legmerészebb kísérletéről, amelyet egy F. B. kezdőbetűkkel megjelölt betegen hajtottak végre. A beteg ugyan meghalt, de nem a műtét következményeként, hanem a nyomor okozta általános testi legyengülése miatt. Nyomban ezután Brambourg gróf ezredes talpig gyászban tiszteletét tette Soulanges grófnál, s elmondta neki, hogy milyen *fájdalmas veszteség* érte. S az előkelő világban máris szájról szájra járt a hír, hogy Soulanges gróf férjhez adja lányát egy nagy érdemeket szerzett *parvenühöz*, akit rövidesen kineveznek tábornokká és a királyi testőrség ezredparancsnokává. Henri de Marsay elmondta a hírt Rastignacnak, aki szavá tette egy vacsorán a Rocher-de-Cancalle-ban, amelyen Bixiou is részt vett.

„Márpedig ebből semmi sem lesz” - mondta magában a szellemes művész.

Philippe jó néhány barátját tagadta meg; volt közöttük olyan, mint például Giroudeau, aki nem tudott bosszút állni rajta. De elkövette azt a baklövést, hogy megsértette Bixiou-t is, akit esze és eredeti szelleme miatt mindenütt szívesen láttak, s aki ezt nem bocsátotta meg. Egy este, a zsúfolásig megtelt Rocher-de-Cancalle-ban, vacsora közben, befolyásos emberek társaságában, Bixiou azt mondta Philippe-nek, hogy meg akarná nézni a Brambourg palotát.

- Eljöhetsz, ha majd miniszter leszel - mondta a gróf.

- Még tán ki is térjek a hitemből tetejébe? - felelte Bixiou gúnyosan. De magában ezt gondolta: „Akármilyen Góliát vagy, van nekem parittyám, s kavics is kerül hozzá.”

Másnap a tréfacsináló elment egy színész barátjához, átöltözött, s a mindenható álruha jóvoltából egy zöld szemüveges, világi pap képében bérkocsiba ült, s a Soulanges palotához hajtatott. Philippe komédiásnak nézi, hát most meg fogja nevetetni, gondolta. Nyomatékos kérésére a gróf fogadta; életbevágó ügyben óhajta vele beszélni, mondta Bixiou, a tiszteletre méltó, komoly pap szerepében, akire súlyos titkokat bízta. Hangját elváltoztatva elmondta az elhunyt grófnő betegségének történetét, amelynek szörnyű titkát Biachontól tudta meg, elmondta Agathe halálának történetét, elmondta Rouget papa halálának történetét, amellyel maga Brambourg is elkérkedett, elmondta Descoings-né halálának történetét, beszélt az újság pénztárából elsikkasztott pénzről, s Philippe életmódjáról ínsége idején.

- Gróf úr - mondta neki -, a lányát csak akkor adja hozzá, ha már megkapott minden szükséges felvilágosítást; tájékoztadjék régi barátainál, Bixiou-nál, Giroudeau kapitánynál stb.

Három hónappal később gróf Brambourg ezredes egy alkalommal vendégül látta vacsorára du Tillet-t, Nucingent, Rastignacot, Maxime de Trailles-t és Marsay-t. A házigazda szemlátomást egykedvűen fogadta vendégeinek sajnálkozását afölött, hogy szakított a Soulanges családdal.

- Találhatsz jobbat is - mondta Maxime.

- Mennyi pénz kell ahhoz - kérdezte Philippe Marsay-tól -, hogy az ember feleségül vehessen egy Grandlieu kisasszonyt?

- Önnek?... A hat közül a legcsúnyábbat sem kapná meg tízmillión alul - felelte Marsay pimaszul.

- A kétszázezer livre jövedelmével - mondta Rastignac -, megkaphatja Langeais kisasszonyt, a márkai lányát. Csúnya is, öreg is, harmincéves, s nincs egy fillér hozománya... tehát körülbelül az, ami önnek kell.

- Mához két évre megszerzem a tízmilliót - felelte Philippe Bridau.
 - Ma ezernyolcszázhuszonkilenc január tizenhatodika van! - kiáltotta mosolyogva du Tillet. - Én tíz éve dolgozom, s még sincs meg a tízmillióm.
 - Dolgozzunk együtt - felelte Bridau -, majd meglátja, hogy értek a pénzügyekhez.
 - Most mennyi a vagyona, mindent beleszámítva? - kérdezte Nucingen.
 - Ha mindent eladok, kivéve a birtokot s a palotámat, amelyeket nem szabad, s nincs is kedvem kockára tenni, mert a hitbizományhoz tartoznak, össze tudok szedni hárommilliót.
- Nucingen és du Tillet egymásra nézett.
- Kedves grófom - mondta du Tillet e ravasz tekintetváltás után -, együtt fogunk dolgozni, ha önnek is úgy tetszik.

Marsay észrevette Nucingen és du Tillet szemjátékát, amely körülbelül ezt jelentette: *Megosztozunk a milliókon*. Tudjuk, hogy e két bankvezér a magas politika gyújtópontjában állt; módjukban volt tehát, hogy a tőzsdén egy adott időpontban szinte kockázat nélkül Philippe ellen játsszanak, amikor a körülmények látszatra neki kedveztek, valójában azonban az ő érdekeiket szolgálták. S ez az időpont nemsokára be is következett.

1850 júliusáig du Tillet és Nucingen már másfél millió nyereséghez juttatta Brambourg grófot, aki immár teljesen megbízott jóindulatukban és leleményességükben. Ez a Restauráció jóvoltából felkapaszkodott parvenü, akit egyébként is félrevezetett a *civilek* iránt érzett megvetése, annyira bízott a rendeletek sikerében, hogy hosszra játszott, míg Nucingen és du Tillet - forradalomra számítva - besszre spekulált, ellene játszott. A két jómadár nem győzte hangoztatni, mennyire egyetért Brambourg gróf nézeteivel; azzal hitegette, hogy rövidesen megduplázhathatja millióit, meg is tett minden szükséges előkészületet. Philippe elszántan küzdött, abban a tudatban, hogy a győzelem négy milliót hoz a konyhájára. Hősiessége nem is kerülte el az udvar figyelmét: parancsot kapott, hogy Maufrigneuse herceggel együtt térjen vissza Saint Cloud-ba, s vegyen részt a haditanácsban. A királynak ez a kitüntető megbízása mentette meg az életét, mert eredetileg az volt a szándéka, hogy július 28-án csapataival megtisztogatja a körutakat; eközben Giroudeau barátja - aki a támadók egyik csoportját vezette - minden bizonnyal néhány golyót eresztett volna a fejébe.

Egy hónap leteltével Bridau ezredes hatalmas vagyonából nem maradt meg csak a palotája, a birtoka, a bútorai és képei. Tetejében még azt a számárságot is elkövette - ahogy mondta -, hogy az idősebb ág trónra jutásában reménykedve, 1834-ig kitartott mellette.

Mikor meghallotta, hogy Giroudeau-t ezredesnek nevezték ki, érthető féltékenységében újra szolgálattételre jelentkezett. Szerencsétlenségére 1835-ben egy algíri ezredhez osztották be; itt három évig maradt veszélyes beosztásban, abban reménykedve, hogy megkapja a tábornoki vállrojtot, de epés barátja, Giroudeau - akit időközben tábornoknak neveztek ki - elgáncsolta előléptetését. Philippe mindjobban elkeseredett, mind kíméletlenebbé vált a szolgálatban, Murat-ra emlékeztető bátorsága ellenére mindenki meggyűlölte. A végzetes 1839-es esztendő elején egy túlerőben levő ellenséges csapat elől visszavonulva, Philippe megfordult, s rohamra indult az arabok ellen, de mindössze egy százada követte, s az ellenség csakhamar bekerítette őket. Az ember ember elleni szörnyű, véres összecsapásból a francia lovasságnak csak egy töredéke vágta ki magát. Mikor észrevették, hogy ezredesüket elfogták, még azok is, akik a közelében voltak, jobbnak vélték, ha elmenekülnek, mintsem hogy hiába kockáztassák életüket kiszabadítására.

- Hozzám!... Itt Bridau ezredes!... Napóleon ezredese! - ezeket a szavakat hallották, majd egy irtózatoss üvöltést. A katonák visszatértek ezredükhöz.

Philippe szörnyű halált halt, a jatatánok felszabdalták, majd az arabok levágták a fejét.

Joseph ez idő tájt, hála Sérisy gróf pártfogásának, feleségül vette egy volt milliomos gazdálkodó lányát, s örökségképp - mert bátyja, aki kiforgatta volna hagyatékából, már nem tudott végrendelkezni megkapta Brambourg gróf földjét és palotáját.

Legnagyobb örömét a szép képgyűjteményben lelte. Apósa, e falusi Hochon szorgalmasan gyűjti számára a tallérokat; Joseph-nek ma már hatvanezer frank jövedelme van. Noha szebbnél szebb képeket fest, s nagy szolgálatokat tesz művésztársainak, még ma sem tagja az Akadémiának. A hitbizomány alapító levelének egyik záradéka értelmében most ő viseli a Brambourg grófi címet, ami olykor - ha műtermében van, barátai körében - ellenállhatatlan nevetésre ingerli.

- *Nem a ruha eszi az embert* - mondja neki barátja, Léon de Lora, aki a tájképfestészetben szerzett jó híre ellenére még ma sem mondott le arról a szokásáról, hogy kiforgassa a közmondásokat, s aki látván, hogy Joseph milyen szerényen fogadja a sors ajándékait, azzal vigasztalta, hogy:

- Barátom, *evés közben jön meg... a hasmenés.*

Párizs, 1842 novembere